

AKADEEMIA

5. AASTAKÄIK 1993 NUMBER 3

Eesti piirid	Ott Kurs
Geopoliitika suhtelisest asendist	Eiki Berg
Eestlased Rootsi armees	Margus Laidre
Ajalugu ja loodusteadus	Wilhelm Windelband
Gooti arhitektuur ja skolastika	Erwin Panofsky
Eleegiad	Louïse Labé
Mitteverbaalsest kommunikatsioonist	Silvi Tenjes
Lepingu veli menetlus	Eerik Kergandberg
Vilfredo Pareto	Piet Tommissen
Tõlkimine ja vabaturg	Erik Egeberg
«Akadeemia» ja «Tänapäev» ahju	Pekka Erelt
Aja lühilugu	Stephen W. Hawking
Dokumente metsavendlusest	

Kolleegium

Igor Černov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus

peatoimetaja . . . . . Ain Kaalep
tegevtoimetaja . . . . . Indrek Ude
universalia . . . . . Eduard Parhomenko
humaniora . . . . . Mart Orav
socialia . . . . . Jaan Isotamm
naturalia . . . . . Toomas Kiho
peatoimetaja asetäitja . . . . . Agu Tani
keeletoimetaja . . . . . Triin Kaalep
kujundaja . . . . . Lea Malin
korrektor . . . . . Kristin Haljasorg
sekretär . . . . . Tiit Jõgi
raamatupidaja . . . . . Piret Liinold

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
EE2400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Küütri 1, Tartu, Eesti

Telefonid:

31 373, 31 117

Fax:

31 373

Arveldusarve nr. 12301797 ERA-Pangas

Account no 5201-8505696 (for SEK)/5553-8200434 (for USD) with Skandinaviska Enskilda Banken (S-10640 Stockholm) or 111 140 448 (for DEM/000 001 113 (for USD) with Stadtparkasse München (Ungererstraße 75, München) bankcode 70150000 for crediting the account no 012301797 of Ajakiri *Akadeemia* in ERA-Bank.

Akadeemia avaldab reklaami. Küsige tingimusi toimetusest.

Trükkida antud 18. III 1993. OÜ «Greif» trükkikoda.
Tartu, Ülikooli 17/19. III. Trükiarv 3700. Tell. nr. 732.

© AKADEEMIA 1993

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

---

5. AASTAKÄIK 1993 NUMBER 3 (48)

Eesti piirid Euroopa riikide taustal	
	<i>Ott Kurs</i> 451
Geopoliitika suhtelisest asendist	
	<i>Eiki Berg</i> 469
“Üks hä tru ja õige Sullane”: Eestlastest Rootsi armees XVII sajandi lõpul	
	<i>Margus Laidre</i> 476
Ajalugu ja loodusteadus	
	<i>Wilhelm Windelband</i> 490
	<i>Tõlkinud Marju Luts</i>
Gooti arhitektuur ja skolastika: Uurimus kunsti, filosoofia ja religiooni analoogiast keskajal. V	
	<i>Erwin Panofsky</i> 506
	<i>Tõlkinud Ene-Reet Soovik</i>
Eleegiad	
	<i>Louïse Labé</i> 522
	<i>Tõlkinud Uku Masing</i>
Mitteverbaalsest kommunikatsioonist	
	<i>Silvi Kimmel-Tenjes</i> 535

Lepingu veli menetlus ehk Niklas Luhmanni lugedes	
	<i>Eerik Kergandberg</i> 561
Vilfredo Pareto. I	
	<i>Piet Tommissen</i> 569
	<i>Tõlkinud Mari Tarvas</i>
Tõlkimine ja vabaturg	
	<i>Erik Egeberg</i> 595
	<i>Tõlkinud Kristin Haljasorg</i>
“Akadeemia” ja “Tänapäev” ahju: Rünna- kuid Tartu- opositsiooni vastu	
	<i>Pekka Erelt</i> 600
Dokumente metsavendlustest ja vastupanuliikumisest Ees- tis. XIII	
	 613
<i>Arvustus: Maailm ja mõned eestlased, kes seal sees leida on.</i> <i>Hill Kulu. Eestlased maailmas: Ülevaade arvukusest ja</i> <i>paiknemisest. Tartu: Tartu Ülikool. Majandusgeograafia</i> <i>kateeder, 1992.</i>	
	<i>Priit Pirsko</i> 620
Uus Euroopa õigusajalugu. Hans Hattenhauer. <i>Euro- päische Rechtsgeschichte.</i> Heidelberg: C. F. Müller Ju- ristischer Verlag, 1992.	
	<i>Marju Luts</i> 624
Editorial note. Summaries	 629
Aja lühilugu: Suurest Paugust mustade aukudeni. IV	
	<i>Stephen W. Hawking</i> 637
	<i>Tõlkinud Ene-Reet Soovik</i>

EESTI PIIRID

EUROOPA RIIKIDE TAUSTAL

Ott Kurs

Käesolevas kirjutises käsitlen ma Eesti Vabariigi riigipiiri võrdlevalt lähikonnas olevate Euroopa riikide piiridega. Vaatluse alla on võetud vaid maismaapiirid.

MIS ON RIIGIPIIR?

Sellele küsimusele vastamiseks pöördun esmalt eestikeelsete teatmeteoste poole. 56 aastat tagasi kirjutati: "Riigipiir [---] tähistab riigi territoriaalse ülemvõimu kehtivuse ulatust. Reaalse märgina tähistavad riigipiirid on kas looduslikud (näit. mered, mäed jne.) või kunstlikud selleks valmistatud erimärgid (kraavid, piiritulbad jne.)" (EE VII: 210). Anneksiooniperioodil, 38 aastat hiljem, kirjutati teises eestikeelses teatmeteoses, et riigipiir on "riigi terr[itoorium]i märgitsev joon. R[iigipiir] on o r o g r a a f i l i n e , kui ta kulgeb mööda looduslikke tähi-seid (jõge, mäeharja vms.) või g e o m e e t r i l i n e , kui ta on maapinnal asuvaid punkte ühendav sirge. Kahe riigi m a a - j ä v e e p i i r määratakse nende riikide kokkuleppel. Maapiiri täpne kulg vormistatakse rahvusv[ahelise] lepinguga; merepiiri määrab riik ise, lähtudes territoriaalvete üldkehtivast laiused (3–12 miili). Riigi õ h u p i i r on vertikaalpind, mis kulgeb piki maa- ja vee-piiri. Selle jätk maapinnas ja vees piiristab riigi maavarade ja territoriaalvete ulatuse. Riigipiir on puutumatu, selle rikkumine on rahvusvahelise õiguse järgi riigi suveräänsuse ründamine." (ENE 6: 490). Selline riigipiiri mõiste ulatuslikum käsitlemine on selgitatav üldise olukorra muutumisega maailmas: vahepeal oli tekkinud hulgaliselt uusi riike ning seoses sellega praktiline ja teoreetiline vajadus täpsustada ja uurida nende piiride küsimust. Et

endine N. Liit pidas oma piire eriti "pühaks", kindlustas neid eriliselt ning sageli tühendas selleks piirivööndi elanikest (vt Kurs 1990b: 1492–1494; Kurs 1991b), oli viimati nimetatud teatmeteoses peetud vajalikuks märkida veel järgmist: "Oma piiri kaitseks võib riik kehtestada piiritsoonidesse ja -vöönditesse pääsemiseks ja seal elamiseks erikorra (piirirežiim). — NSV Liidu maa- ja merepiiri kaitsevad piirivalveväed, õhupiiri õhutõrje" (ENE 6: 491).

Võiks ehk lisada, et riigipiiride täpne tähistamine on viimaste sajandite ilming. Enne seda loodi tugipunkte inimeste, mitte maa-alade üle valitsemiseks. Riikide kujundamine algas tuumik-aladest, nt Île-de-France'ist Prantsusmaal ja Moskva suurvürstiriigist Venemaal. Preisi ja Austria poliitikute poolt 17. sajandil kavandatud riigi ruumilise korraldamisega hakkasid need riigid tegelema küll alles Viini kongressi ettevalmistamise ajal 1813. aastal (Boesler 1983: 53). Tollastele poliitikutele sai riigi välispiiri tähtsus üha selgemaks. Juba Friedrich Suur ütles, et "üks küla piiri ääres on rohkem väärt kui sellest 60 miili kaugusel asetsev vürstiriik" (*Ein Dorf an der Grenze ist mehr wert als ein Fürstentum 60 Meilen davon*). Seesama riigimees püüdis riigi maa-ala terviklikkuse poole. Riigile kuuluvatest eraldiseisvatest maadest (eksklaavidest) püüdis ta vabaneda vahetuse teel. Ka Austria poliitikud hakkasid alates 1714. aastast taotlema oma riigi maa-alalist terviklikkust (Boesler 1983: 54). Osa riike oli hakanud end laiendama nn loomulike ehk looduslike tõketeni.

Eriti tähtsaks on peetud väljapääsu mereni või merre suubuvate laevatatavate jõgedeni (Ratzel 1923: 408–413; Glassner, de Blij 1980: 391–392). Nii sai Prantsusmaa pärast laial rindel Atlandi ookeani, Pürenee mäestiku ja Vahemereni jõudmist 1648. aastal koos Elsassiga (Alsace) piiri Reini jõel. Suureks Prantsuse revolutsiooniks 1789. aastal oli Alsace Prantsusmaaga juba täiesti integreerunud (Ritter 1985: 36–43). Sellest peale peetakse Alsace'i Prantsusmaa lahutamatuks osaks nii maailma riikide tunnustuse kui ka Alsace'i enda saksa päritoluga rahvastiku valdava osa poolt, vaatamata sellele, et Saksamaa on seda piirkonda annekteerinud pika aja jooksul (1870–1918) ja Teise maailmasõja ajal (1940–1944) (vt Kleinschmager 1987: 13–67). Revolutsiooni ja Napoleoni sõdadega nihutati Prantsusmaa piirid kirdes Reini jõe äärde täies ulatuses ning see riik hakkas kont-

rollima Põhjamere rannikut kuni Taanini, jõudes lühikesel lõigul koguni Läänemere edelarannikuni. Sel perioodil ulatusid Prantsusmaa valdused Itaalias piki Türrreeni mere rannikut Roomast lõuna poole ning Illüüria provintsi kaudu ka kogu Dalmaatsia rannikuvööndini Aadria mere ääres (vt Ratzel 1923: 189). Hiljem (1815) taastati siiski enne 1789. aastat kehtinud Prantsusmaa piirid.

Vastukaaluks prantslaste looduspiiridele taotlesid kaua aega ilma ühtse riigita olnud sakslased rahvuspiiri, mille all mõeldi eelkõige keelepiiri (Jones 1964: 127). Saksa alade ühendamiseks oli vaja kaht sõda (1866 ja 1870–1871). Preisimaa juhitud poliitiline ühinemine (1871) ei õnnestunud aga täielikult, sest juba varem oli Austria rajanud paljurahvuselise riigi, mis välistas selle osalemise uues Saksa riigis (Hattenhauer 1992: 1230–1231). “Täieliku” Saksa riigi rajamiseks paistis soodne olukord kujunvat pärast Austria–Ungari impeeriumi lagunemist. Nii hakkaski Saksamaa natsionaalsotsialistide võimuletuleku järel (1933) peale sõjas kaotatud alade tagastamise nõudma ka kõikide saksa keelt kõnelevate rahvarühmade (*Volksdeutsche*) asualade ühendamist ühe riigi (*Großdeutschland*) koosseisu. Seda tehti jõumeedil ning 1941. aasta lõpuks olidki kõik saksa asustusega alad Saksamaa halduses, v.a saksakeelne Šveits ja Lõuna-Tirool. Riigi “kompaktsuse” huvides kuulus sinna ka varasematel aegadel Austria valduses olnud üksikute saksa asustuskolletega mitesaksa alasid (*Krain* ehk suurem osa praegusest Sloveeniast, *Protectorat Böhmen und Mähren* ehk Tšehhia ja Moraavia siscosa, *Generalgouvernement* ehk Kesk-Poola ja Galiitsia) ning Bialystoki piirkond, seega peaaegu kogu Kesk-Euroopa. Teise maailmasõja lõpptulemusena Saksamaa kaotas lisaks liidendatud piirkondadele ka hulga pärisaksa alasid.

Siit jõuamegi riigipiiride rahvusvahelise ja siseriikliku (s.t kohalike elanike poolse) tunnustamiseni. Sellega seonduvaks probleemiks on ka etnilise raja ja riigipiiri omavaheline suhe. Piiride geograafilisest ja poliitilisest tähendusest on kirjutatud palju (vt nt Haushofer 1927) ning nende analüüsimine rahvuste ja riikide seisukohalt kuulub kindlalt poliitigeograafia huvisfääri (Ratzel 1923: 384–446; Maull 1925: 133–144; 613–625; Sanguin 1977: 55–71; Glassner, de Blij 1980: 82–93).

RIIGIPIIRID IDAPOOLSES KESK-EUROOPAS JA LÄÄNEMERE PIIRKONNAS

Esimese maailmasõja tulemusena Austria—Ungari impeerium lagunes ja Saksa ja Vene impeerium kaotasid territooriume. Nii kuulutati välja uued iseseisvad riigid Austria, Ungari, Serbia-Horvaatia-Sloveenia (hilisema nimega Jugoslaavia), Tšehhoslovakkia, Ukraina, Valgevene, Poola, Leedu, Läti, Eesti ja Soome. Iga uue riigi kandjaks oli kas üks või mitu nimirahvust. Nimeetatud riikidel, v.a Ukrainal ja Valgevenel, õnnestus oma iseseisvust kaitsta ning kindlate piiridega maa-ala kujundada. Riigipiiride märkimine toimus tavaliselt rahvusvahelise komisjoni poolt määratud vaatlajate valve all. Piiride tõmbamisel arvestati ajaloolis-geograafilisi ja rahvuspõhimõtteid. Segarahvastikuga piirialadel korraldati mitmel pool rahvahääletusi. Nii pidi Saksamaa Versailles' rahulepinguga 1919. aastal tagastama Prantsusmaale Elsaß-Lotringi (Alsace-Lorraine'i) ja Poolale Poseni (Poznańi) piirkonna ning loovutama rahvahääletuse tulemusena Belgiale Eupeni, Malmédy ja Moresnet', Taanile Põhja-Schleswigi, Poolale ja Tšehhoslovakkiale osa Ülem-Sileesiast. Läänemere-äärne saksa-leedu segarahvastikuga Memeli (Klaipeda) piirkond (2417 km², 145 000 el.) sattus esialgu Rahvasteliidu, 1923. aastal aga Leedu valdusse. Teisest varem Saksamaa valduses olnud väikesest mereäärsest alast Visla jõe suudmes moodustati Danzigi vabalinn (1893 km², üle 400 000 el.).

Sõja tagajärjel kujundatud riigipiirid arvestavad võitjariikide huve. Nii oli see ka Euroopas pärast Esimest maailmasõda, kui vähendati Saksamaa mõõtmeid ning viidi miinimumini Austria ja Ungari riigi maa-ala. Viimase kahe riigi piire tõmmates anti suured austriaakslaste ja ungarlastega asustatud alad naaberriikidele. Austriast eraldati Tirooli lõunaosa ja anti Itaaliale; ajaloolisest Ungarist lõigati ära umbes 4 miljoni ungarlasega asustatud alad ning liideti Rumeeniaga (Erdély ehk Transilvaania), Tšehhoslovakkia (Põhja-Alföld) ja Jugoslaaviaga (Bácka, Baranya). Itaalia sai Austria—Ungari pärandi jagamisel sloveenide ja horvaatidega asustatud Istria poolsaare alasid, Tšehhoslovakkia koosseisu jäi ukraina ja ungari rahvastikuga Karpaadi—Tisza piirkond jms. Lisaks Entente'i võitjariikide poolt kavandatud piiridele tekkis kõrvalekaldeid etnilise raja ja riigipiiri vahel mu-

jalgi meid huvitavas piirkonnas. Vastavalt Poola ja Nõukogude Venemaa vahel Riias 18. märtsil 1921. aastal sõlmitud rahulepingule liideti Poolaga idas poola vähemusrahvusega, kuid valdavalt ukrainlaste ja valgevenelastega asustatud piirkondi. Selleks oli ka ajalooline õigustus, sest kõik need alad, eriti kaua aga Galiitsia, olid kuulunud Poolale kuni aastateni 1772–1795, mil see riik naabrite vahel ära jagati.

Tugevasti kärbituna iseseisvus Poola naaber Leedu. See Kesk- ja Ida-Euroopa piirivööndi riik oli oma hiilgeaegadel (15. sajandil) hallanud ulatuslikku ruumi Läänemere, Okaa jõe ülemjooksu ja Musta mere vahel. Vanadest ajaloolistest piirkondadest õnnestus taasiseseisvunud Leedul liita vaid 700 aastat lahus olnud Klaipeda rannikupiirkond ning parandada sellega oma asendit Läänemere ääres. Võrdlusena olgu märgitud, et Poola piiridest jäi välja Gdańsk (Danzig), mis oleks andnud parema juurdepääsu Läänemerele, ning Poola pidi leppima vaid kitsa, Gdynia sadamaga lõppeva koridoriga. 12. juulil 1920. aastal sõlmitud Leedu—Nõukogude Venemaa rahulepingu alusel tunnistas Venemaa Leedu ajaloolist idapiiri. Rahulepingu alusel oleks 84 000 km² suuruses Leedu riigis elanud 3 125 000 inimest, kellest leedulasi 47%, poolakaid 31%, juute 12%, valgevenelasi 5% ja muid (venelasi, tatarlasi, sakslasi, lätlasi) 5% (Świechowski 1921). Pealinn Vilnius (poola keeles Wiłno) oleks paiknenud sügaval Leedu sise maal. Et Leedu oli mitme sajandi jooksul moodustanud koos Poolaga ühe riigi, siis oli Vilniuse piirkonnas toimunud tugev leedulaste poolastumine, sest poola keel oli saanud ülikonna ja haritlaste keeleks. Poola—Leedu riiki oli asunud saksa aladelt ka suurel hulgal juute, kes moodustasid kuni 50% Vilniuse elanikkonnast. Vilniuse ümbruskonnas oli valgevene-leedu-poola segarahvastik. Leedulaste asuala ida- ja kagupiir kulges lookleva ja sopilise joonena Daugavpilsist Vilniuseni, tehes sellest kirdes kaugeleulatuva sopi kakku. Vilniuse kohal ulatus jällegi poolakate ja valgevenelaste asuala leedulaste omasse. Vilniusest lõunas ulatus leedulaste ala veel korraks neemena kagusse, peaaegu Berezina jõe ülemjooksuni, kust käändus siis järsult läände tagasi (*Maailma maad...* 1932: 2227). 7. oktoobril 1920. aastal sõlmitud Leedu—Poola rahuleping määras kindlaks riikidevahelise ajutise piiri joone, jättes Vilniuse Leedule. Piiri lõplik kindlaksmääramine pidi toimuma edaspidi. Kohe pärast lepingu allkirjutamist

vallutas aga Poola kindral L. Zeligowski Vilniuse ning lõi seal nn Kesk-Leedu valitsuse. Leedu kaebuse peale otsustas Rahvasteliit Vilniuse piirkonna saatuse määramiseks korraldada rahvahääletuse, ent see jäi ära Poola vastuseisu tõttu. Seepeale hakkas Rahvasteliit otsima Vilniuse-küsimusele muid lahendusi. Zeligowski poolt 8. jaanuariks 1922 välja kuulutatud valimisi boikoteerisid nii leedulased, valgevenelased kui ka juudid, mistõttu nimekirja jäi vaevalt 53% elanikkonnast. Neist käis valimas 63%. Poolakad hääletasid loomulikult Poola koosseisu jäämise poolt. Nii kuulutati Poola seim 24. märtsil 1922 Wiłno ja Wiłnomaa Poola riigi külge liidetuks (Linde, Weelman 1935: 101–103). Vilniuse piirkonna kaudu sai Poola Varssavi—Vilniuse—Daugavpils raudteeliiniga väljapääsu Väina (Daugava) jõe, saades nii Läti vahetuks naabriks. Leedu ajutiseks pealinnaks sai Kaunas.

Läti piirid kujunesid Leedu omadest soodsamaks. 11. augustil 1920. aastal Nõukogude Venemaaga sõlmitud rahu põhjal kindlaks määratud Läti idapiir järgis üldjoontes ajaloolist Latgale idaraja, mille põhjal Läti sai ka tugevasti venestunud Abrene (Jaunlatgale, vene keeles Põtalovo) piirkonna. Venemaa poolele jäid siiski mõned iidsed Läti alad. Minevikus olid lätlased elanud ka Velikaja jõe läänekalda alal ning Sebeži ja Drysa piirkonnas Polocki lähedal. Velikaja ajalooline nimi oli Mude (Mudve), mis läti keeles tähendab “kiire jõgi”. Veel 1920. ja isegi 1941. aastal võis neis piirkondades leida läti asundusi (Anderson 1991: 1502–1503).

Väga rasked läbirääkimised oma iseseisvuse ja piiride tagamiseks olid Soomel. Läbirääkimised Venemaaga algasid Tartus 12. juunil 1920. Soome delegatsiooni juhtis Juho Kusti Paasikivi, Vene oma ametlikult läti kommunist Jānis Bērziņš, kellest sai hiljem Nõukogude Venemaa esimene saadik Soomes. Vene poole tegelikuks juhiks oli Platon Keršentsev (Kallenaudio 1985: 61). Riigi piiride kohta oli Soomes avaldatud erinevaid seisukohti. Välisminister Rudolf Holsti toetus strateegilistele kaalutlustele ning tegi ettepaneku piiri tõmbamiseks Laadogalt Äänisjärve kaudu Valge mereni, nii et ka Koola poolsaar oleks jäänud Soomele. Seda seisukohta toetasid ka teised delegatsiooni liikmed, v.a Paasikivi, kes oli nõus piiriküsimust lahendama rahvahääletuse teel (Kallenaudio 1985: 62). Kohaliku karjala rahva tahte kohaselt olid 1918–1919 Soomega juba ühinenud Repola ja Porajärvi kihelkond

(Kurs 1992a: 121). 14. oktoobril 1920 allakirjutatud rahulepinguga säilitas Soome seni kehtinud piirid ning pidi Venemaale tagastama Repola ja Porajärvi. Soomega liideti aga Petsamo koridor ehk Soome teine käsivars, mis andis väljapääsu jäävabale Barentsi merele. Petsamo saamisest oli oma eellugu. Venemaa avaldas 15. veebruaril 1864 dekreedid, mille kohaselt relvatehase ehitamise eesmärgil Karjala maakitsusel eraldati Siestarjoki (Systerbäck) Rajajoki suudmes Soomest ning liideti Peterburi kubermanguga. See lubati korvata väljapääsuga Jäämerele. Lubadus jäi aga täitmata. 1918. aastal järgnes uus sellekohane lubadus Nõukogude Venemaa poolt tollasele punase valitsusega Soomele, mis aga ei teostunud olukorra muutudes (Sarva 1921). Lõpuks pidi Soome Tartu rahuläbirääkimistel Petsamo saamiseks loovutama Repola ja Porajärvi. Petsamo piir vastu Venemaad sai maastikus paigale 31. oktoobril 1921 (Bonsdorf, Gustafsson 1927: 81). Kahjuks lõhkus see sirgjoonena tõmmatud uus riigipiir koltasaamide asuala ning eraldas sellest taliasula ja 1/4 maa-alast, mis jäid Vene poolele.

EESTI PIIRIDE KUJUNEMINE

Kuni 1917. aastani jagunes eestlaste asuala nelja kubermangu vahel. Põhja-Eesti koos saartega moodustas Eestimaa (kubermangulinn Tallinn) ning Lõuna-Eesti koos Põhja-Lätiga Liivimaa kubermangu (kubermangulinn Riia). Narva (hõlmas ka Jaanilinna ehk Ivangorodi) kuulus Petrogradi ja Setumaa Pihkva kubermangu koosseisu. Eesti alade taasühendamisele aitas kaasa tsaarivõimu kukutamine ja Vene ajutise valitsuse moodustamine. Viimane võttis kuulda eestlaste autonoomia ja omavalitsuse nõudmised ning andis 30. märtsil 1917 määruse Eesti kubermangu administratiivse juhtimise ja kohaliku omavalitsuse ajutise korra kohta. Selle kohaselt liideti Eestimaa kubermanguga Liivimaa kubermangu eestlastega asustatud Tartu-, Võru-, Viljandi-, Pärnu- ja Saaremaa. Vastavalt Narvas korraldatud rahvaküsitlusele liideti seegi sügisel 1917 Eestimaa kubermanguga (Ohman 1992). Lõunapiiri-äärsete valdade kuulumise Eesti- või Lätimaa koosseisu pidi määrama "iseäraline lepituskomisjon" (*Eesti Vabadussõda...* 1937: 517). Selles komisjonis, mis kandis vene keeles nime *Согласительная комиссия по разграничению Лифляндской*

и Эстляндской губерний, osales nii eestlasi kui ka lätlasi. Sügisel 1917 käidi mitu korda koos Valgas, kus arutati nt Sooru (läti keeles Zoru) ja Mõisaküla (Moizakilu) kuuluvuse küsimust (Latvija. 1933–1934: 20326). Nimelt ei jälginud esialgne piir etnilist raja, vaid kulges piki maakondade piire, mistõttu oli lahk-helisid Valga linna, Heinaste (Ainaži) ja Ruhnu saare riiklikus kuuluvuses. Komisjoni tegevuse katkestas 1918. aastal Saksa okupatsioon. 24. veebruaril 1918 väljakuulutatud Eesti iseseisvuse manifestis märgitakse, et iseseisva "Eesti vabariigi piiridesse kuuluvad: Harjumaa, Läänemaa, Järvamaa, Virumaa ühes Narva linna ja tema ümbruskonnaga, Tartumaa, Võrumaa, Viljandimaa ja Pärnumaa ühes Lääne mere saartega — Saare-, Hiiu- ja Muhumaaga ja teistega, kus Eesti rahvas suures enamuses põliselt asumas. Vabariigi piiride lõplik kindlaksmääramine Lätimaa ja Vene riigi piiriäärsetes maakohtades sünnib rahvahääletuse teel" (*Eesti Vabadussõda... 1937: 523*). Niisiis jäi piir vastu Lätit ja Venemaad esialgu veel täpselt kindlaks määramata.

Kui Vabadussõja lahingud kandusid Eesti sisealadelt kauge-male lõunasse ja itta, siis asusid Eesti väed esialgu piiridele, mis langesid üldjoontes kokku Pärnu-, Viljandi- ja Võrumaa lõuna-piiriga; vaid Heinaste, Ööbiku—Laatre, Oomuli—Valga ja Vana-Laitsna sektoris nihutati see kaugemale lõuna poole, eestlaste asuala rajale. Nende maa-alade lõplik kuuluvus jäi veel lahti-seks (Tammekann 1940). 4. juulil 1919 avaldas Eesti valitsus määruse, mille kohaselt Valga linn ning Valga, Paju, Sooru, Luke, Hoomuli, Pedeli ja Härgmäe vald kuuluvad "Eesti Vabariigi Valga maakonna külge". 1783. aastal rajatud Valga maakond oli valdavalt lätlastega asustatud. Eestlasi elas vaid Luke, vähemal määral ka Pedeli ja Härgmäe (Ērgeme) vallas. Viimaste liitmine Eestiga ei saanud teoks lätlastest enamusrahvastiku vastuseisu tõttu. Eesti sõjaväevõimude poolt 1919. aasta lõpus maksma pandud ajutine tollipiir jättis Eesti poolele siiski ka osa Härgmäe valda, mis ühendati Pedeli vallaga (*Valgamaa. 1932: 208*). Riigipiiri kindlaksmääramiseks olid Eesti ja Läti esindajad pidanud läbirääkimisi juba juulis ja augustis 1919. Septembris 1919 alustas tegevust ka piirikomisjon, mille töö kujunes aga eriti keerukaks. Püüti leida selline piir, mis lahutaks eestlaste poolt asustatud ja omandatud maa-alad lätlaste omadest, jättes lõhku-mata senised eravaldused. Seda põhimõtet polnud aga võimalik

rakendada täies ulatuses, sest eestlaste ja lätlaste asualad ja maa-
valdused olid tihti keerukalt põimunud. Paratamatult tuli leppida
osa eestlaste ja nende maavalduste jäämisega Läti piiridesse, ent
ka osa lätlaste jäämisega Eesti piiridesse. Maalappide vahetusel
tuli püüelda arvulis-väärtusliku tasakaalu poole. Arvestada tuli
ka pinnamoodi (Tammekann 1940).

Eesti—Läti lahkkelisid aitas tasandada Briti koloneli Stephen
George Tallentsi juhitud segakomisjon, mille tehniliseks eksper-
diks oli Peeter Päts (1880–1942). Tallentsi pakutud esialgne piiri-
joon poolitas Valga linna ning andis Valga, Luke, Pedeli, Härgmäe
ja Hoomuli valla kas täielikult või osaliselt Lätile. Selle järgi jäi
Eesti poolele vaid pisike osa Valga maakonnast (*Valgamaa*. 1932:
208). Lisaks Valga linnale ja raudteedele vaieldi mõnel pool
üsnagi pisikeste maalappide pärast (Kurs 1990a: 1255). Kõige
raskemaks ülesandeks osutus siiski Valga ümbrus, kus vastaspool
ei tahtnud loovutada “jalatäitki maad”. Eesti poolt häiris eriti see,
et Viljandist ja Võrust Valka suunduvad magistraalteed jäid Läti
territooriumile.

Juuliks 1920 määras segakomisjon kaardil kindlaks joone, mis
sai orientiiriks piiri märkimisel. Töö algas juunis 1922 Eesti—
Läti—Vene piiripunktis ning suundus sealt lääne poole. Pärast
pikki vaidlusi ja ajutisi töökatkestusi jõuti järgmisel aastal Hei-
nasteni. Valga ja selle ümbruse kohta saavutati kokkulepe sügisel
1923 (Vitsut 1940). Edaspidi toimusid täpsustused. Nii loovutas
Eesti 1924. aastal Lätile piiri idasektoris 86,2 km² suuruse valda-
valt läti elanikkonnaga Petserimaa osa ning sai naabrusest vastu
3,3 km² metsa-ala (*Setumaa*. 1928: 5). 1. aprillist 1927 jõustus
Eesti lõunapiir täies ulatuses. See järgis peaaegu täpselt Tal-
lentsi märgitud joont. Kahe riigi vaheline piir kulges üldjoontes
piki etnilist raja, mille alusel oli 1. juulil 1920 jaotatud ka Valga
linn. 1928. aastal valmis Peeter Pätsil geograafiaalane magistritöö
“Eesti ja Läti vabariigi vaheline piir” (Tammekann 1940).

Eesti idapiiri kindlaksmääramisel tekkisid hoopis teistlaadi
probleemid. Need lahendati Eesti—Nõukogude Venemaa rahu-
läbirääkimistel Tartus, kus esitati mitu piirikava. Vene delegat-
siooni poolt 8. detsembril 1919 esitatud kava nägi ette Kunda
neeme ja Pungerja jõe suudme vahelisest joonest ida pool asu-
va Virumaa ühendamist Venemaaga. Sinna juurde pidi kuuluma
ka Piirissaar ja kogu Setumaa. Samal päeval eestlaste poolt ette

pandud maksimaalne esialgne piir pidi ulatuma Ingeri järvedeni ja Jamburgi linnani, läbima Peipsi ja Pihkva järve keskosa ning jõudma lõunas Velikaja jõeni.

Seejärel algasid vastastikused järeleandmised. Eesti loobus umbes 3000 km² suurusest 200 000 elanikuga maa-alast, Vene pool vastavalt 1000 km²-st ja 50 000–60 000 elanikust (*Eesti Vabadussõda...* 1939: 396–404). 2. veebruaril 1920 Tartus alla kirjutatud rahulepingu järgi kindlaksmääratud idapiir oli Eestile igati soodne. See algas Narva lahe äärest, Narva jõe suudmest 14 km kirde pool, kulgedes sealt kagu ja lõuna suunas üldjoontes rööbiti Narva jõega, viimasest 7–12 km kaugusel idas. Narva jõe lähtmelt Vasknarva lähedal suundus piir Peipsi järve keskele ning sealt murdjoonena lõunasse, kuni Pihkva järve lõunakaldani Vidovitši küla lähedal. Edasi suundus Eesti—Vene piir lõunasse ja edelasse Babina küalani, kust algas Eesti—Läti piir.

Eesti—Läti piir oli etnilis-maastikuline, ent Eesti—Vene piir ei sõltunud etnilisest rajast ega maastikust, vaid oli hoopiski lihtsam ning koosnes sirglõikudest. Tartu rahu piir andis Eestile sajandeid Venemaa koosseisus olnud Setumaa, mis hakkas seejärel majanduslikult ja kultuuriliselt lähenema teistele Eesti maakondadele. Seoses varasemate aegade venestumisega oli setu—vene etniline raja nihkunud tugevasti lääne poole, mistõttu maakond jagunes etniliselt eestiliseks lääne- ja veneliseks idaosaks. Nende vahele jäi Vilo—Petseri segarahvastikuga vöönd (Markus 1938). Eesti kaguosas moodustatud Petseri maakonna piir vastu Venemaad ja Lätit oli täiesti talitluslik ning vastas Petseri ning selle abikeskuste Irboska ja Laura tagamaade ulatusele (vt Kurs, Paatsi 1990: 191).

Ka piir Narva jõest ida pool oli talitluslik, sest jõgi veeteena seob ühtseks tervikuks oma mõlema kalda alad, mida aga sage li riigipiiride kujundamisel ei arvestata, sest jõge peetakse hästi kaitstavaks strateegiliseks jooneks. Eestile Narva jõe piir vastu Venemaad ei sobi, sest see lõhub Narva linna terviklikkuse. Teatud negatiivsest toimest ei olnud vaba ka Tartu rahuga kehtestatud piir, mis lõhkus Ingeri läänemeresoomlaste (soomlaste, isurite ja vadjalaste) asualalise terviklikkuse ning poolitas isegi mõne küla maavaldused.

Enne Eesti—Vene rahuläbirääkimiste algust oli kindral Johan Laidoner esitanud ingerlastele kava Lääne-Ingeri autonoom-

se piirkonna moodustamisest Narva-Jõesuu, Yhinmäki, Gatšina ja Narva vahelisel alal. Ettepanek lükati aga ingerlaste poolt tagasi, sest nad lootsid Soome abil saada autonoomia kogu Ingerile (*Inkerin...* 1969: 350). Sel põhjusel Eesti pool ei tõstnudki läbirääkimistel üles Ingeri autonoomia küsimust ning lähtus piiri kujundamisel vaid oma riigi huvidest. Nende alusel läks Eesti koosseisu vaid 11 Ingeri küla umbes 2000 elanikuga (*Inkeri...* 1991: 252). Rahvaloenduse andmetel elas 1934. aastal Eestis 1088 soomlast ja 841 ingerlast ehk isurit (*Rahvastikuprobleeme...* 1937: 24–25) ning mõned vadjalased. Eesti-Ingeris elas ka paarsada venelast ja teist samapalju eestlasi (Järvinen 1990: 20). Põhiline osa Ingeri põlisasukatest, eestlaste lähihõimlastest, jäi Venemaa piiridesse, kus neid peagi hakati represserima (Kurs 1990b). Iseseisva Eesti piirides elanud ingerlastel sellist ohtu ei olnud. Niisiis polnud Eesti idapiir etniline ning piirivööndi elanikkond koosnes Narva ja Lauga jõe alamjooksu (Ingeri) aladel soomlastest ja isuritest, mujal aga venelastest.

TUNNUSTATUD JA TUNNUSTAMATA RIIGIPIIRID

Saksa ja Itaalia riik tekkisid peaaegu üheaegselt. 1870. aastal ühendati põhilised itaallastega asustatud alad Itaalia kuningriigiks. Aastakümne lõpuks tekkis aga Itaalias rahvuslik poliitiline liikumine, mis taotles itaallastega asustatud naaberalade ühendamist kuningriigiga. Sellist liikumist hakati kutsuma irredentismiks (*irredento* 'vabastamata'). Pärast Austria koosseisus olnud Lõuna-Tirooli ja Trieste ühendamist Itaaliaga (1919–1920) lakkas irredentism ametlikult olemast, kuid tegelikult eksisteeris varjatud kujul edasi.

Irredentistliku sisuga liikumine tekkis ka natsionaalsotsialistlikul Saksamaal ja bolševistlikul Venemaal, mida alates 1922. aastast ametlikult kutsuti NSV Liiduks. Mõlema nimetatud riigi laienemispüüded arenesid esialgu eraldi ning ei olnud omavahel kooskõlastatud. Saksamaa piiride nihutamisse suhtusid Lääne-Euroopa suurriigid Suurbritannia ja Prantsusmaa, kellel olid ülemeremaades ulatuslikud koloniaalvaldused, esialgu rahulikult ja "mõistvalt". Nii õnnestuski Saksamaal 1938. aastal liita Austria

ning Tšehhoslovakkia sakslastega asustatud rajamaad (Sudeedimaa jt).

Edasine riigipiiride nihutamine toimus juba toore jõu abil. Kevad 1939 okupeeris Itaalia Albaania ja moodustas sellest protektoraadi. Sama aasta märtsis liideti Saksamaaga Tšehhi ja Morava sisealad Böömi—Määri protektoraadina. 23. augustil 1939 sõlmisid Saksamaa ja N. Liit pakti, mille lisaprotokolliga jagati omavahel mõjusfäärideks Barentsi ja Musta mere vaheline väiksemate iseseisvate riikide vöönd. 1. septembril 1939 Saksamaa poolt vallandatud sõjategevus pani aluse purustavale II maailmasõjale, mille esimeseks "saavutuseks" oli Poola jagamine Saksamaa ja N. Liidu vahel. 30. novembril 1939 Soome vastu alustatud Talvesõda andis 12. märtsil 1940 N. Liidule olulisi juurdelõikeid oma väiksemalt naaberriigilt. Sama aasta suvel liideti N. Liiduga ka Eesti, Läti, Leedu ning osi Rumeeniast (Põhja-Bukoviina ja Bessaraabia). Kesk-Euroopas laienesid oluliselt Saksamaa ja Ungari. Kevad 1941 jagasid Saksamaa ja tema liitlased Itaalia ja Bulgaaria Jugoslaavia, mille sisealadest moodustati Horvaatia ja Serbia riik, ning kärbiti Kreeka maa-ala. Aastail 1939–1941 tehtud piirimuudatustest said kõige suuremat kasu tollased liitlased Saksamaa ja N. Liit.

Alates Saksamaa kallaletungist N. Liidule 22. juunil 1941 sai viimasest lääneriikide liitlane, mis andis võimaluse säilitada kõik seni hangitud maa-alad ning soetada lisagi. 1947. aastal Pariisis alla kirjutatud rahulepingutega võitjate ja kaotajate vahel (Saksamaa, Itaalia, Rumeenia, Bulgaaria, Ungari ja Soome) kärbiti kaotajate maa-alasid vastavalt võitjate soovidele. Kaotajaist säilitasid oma endised piirid vaid Ungari ja Bulgaaria, sest nende territoorium oli viidud miinimumini juba Esimese maailmasõja järel. Vastavalt N. Liidu soovile jäeti Ida-Poola talle ning nihutati Poola riiki Saksa alade arvel tugevasti lääne poole. Lisaks Soomelt ja Rumeenialt ära võetud aladele ning Balti riikidele laienes N. Liit lääne suunas veel endise Ida-Preisimaa põhjaosa ja Karpaadi-Ukraina näol, mis saadi 1945. aastal Tšehhoslovakialt. Kõik need muudatused (v.a Balti riikide inkorporeerimine, mida enamik lääneriike siiski ametlikult ei tunnustanud) on legaliseeritud Pariisis 1947. aastal sõlmitud lepingutega, niisiis täiesti seaduslikud.

Kuid kas riigipiire on muudetud ka ebaseaduslikult, s.t ilma rahvusvaheliste kokkulepeteta? Selle küsimuse selgitamiseks vaatlen allpool Eesti jt Balti riikide piire sõjajärgsel ajal.

Leedu, Läti ja Eesti inkorporeerimine N. Liitu ei leidnud liitlaste poolt küll ametlikku tunnustamist, kuid seda tehti siiski vaikes Potsdami konverentsil 16. juulist kuni 2. augustini 1945, mil Ida-Preisimaa põhjaosa Poola ja Leedu vahel lubati N. Liidule (Anderson 1991: 1511–1512). Mõeldav oluks selle ala lülitamine Leedu, mitte aga Vene NFSV koosseisu. Pärast Poola jagamist 1939. aastal oli Leedu saanud küll tagasi oma vana pealinna Viinise, osa ajaloolisest Leedust jäeti aga Valgevene ning pärast sõda taastatud Poola koosseisu. N. Liidu valitsuse "ettepanekul" eraldati 1944. aastal Lätist Abrene linn ja raudteesõlm, kuus valda või nende osa ning liideti Vene Föderatsiooniga. Abrene (1925–1938 ametlikult Jaunlatgale) vana lätikeelne nimi on Pietālava, millest tuletati praegune ametlik venekeelne Pōtalovo. Muud äralõigatud alad olid Kacēn (Katsanovo), Linava (Tolkova), Purmale (Bokova), Augšpils (Võšgorodok) ja Gauri (Gavrō), kokku 1201,76 km², kus elas tollal umbes 45 000 venelast ja 7000 lätlast. Veel 1938. aastal oli nende ajaloolise Latgale osade elanike hulgas lätlasti 55%. 1953. aastal vähendati Läti maa-ala veel 707,72 km² võrra. Tulemuseks oli varasema Läti sirglõigulise idapiiri muutumine vägagi sopiliseks (Anderson 1991: 1517–1519). Sellist piiri on 1991. aastal taas iseseisvunud riigil üsnagi keeruline kaitsta.

Eestit koheldi veelgi karmimalt. Riigi pindala vähendati rohkem kui 2400 km² võrra. 23. augustil 1944 eraldati kolm Narvatagut Virumaa valda ning suurem osa Petserimaast ning liideti vastavalt Leningradi ja Pihkva oblastiga. Oma dekreediga 15. jaanuarist 1945 võttis Vene NFSV üle 5% Eesti sõjaelsest pindalast ja 6% rahvastikust (Anderson 1991: 1515). Põhjuseks toodi nende alade rahvastiku etniline koosseis. Nii jäi endisest Petserimaast Eestile tervelt vaid Mäe vald, suurem osa Meremäe, Saatse ja Järvesuu ning väike osa Petseri vallast. Venemaa koosseisu lülitati suurem osa Petseri ning osi Saatse (Satserinna), Meremäe ja Järvesuu vallast ning Senno, Linnuse (Irboska), Vilo, Roodva (Rootova), Lõuna (Laura) ja Kalda (Kulje) vald ning Petseri linn. Nii nagu Läti koosseisust eraldatud Abrene, on ka Petseri oluline raudteesõlm. Tõsi küll, esialgne piiritõmbamine jättis Petseri raudteejaama Eesti poolele, kuid see "viga" parandati hiljem.

Tänapäeval kannab linn venekeelset Petšorõ ja raudteejaam Petšorõ-Pskovskije nime. Nende alade pindala oli 1135,35 km² (sellest põllumaad 459,47 km²), elanike arv 1. novembril 1944 oli 40 709 inimest. Seejuures näiteks Vilo valla rahvastikust moodustasid enamuse eestlased (3290 el.). Küllaltki suur eestlaste arv oli Petseri vallas (1142 el.). Saatse valla küljest lõigati ära seitse eesti küla (581 el.); Järvesuu vallast eraldati kuus (472 el.) ja Meremäe vallast kolm (128 el.) eesti küla. Teistes valdades oli eestlasi vähem (Dokumente... 1991: 1736–1758). Nii et uus ühepoolset kehtestatud piir polnud kaugeltki etniline ning põhjendus oli silmakirjalik. Elanike soove (vaba)riikliku kuuluvuse küsimuses ei arvestatud. (Tõsi küll, küsitlust ei tehtud ka Tartu rahuga kujundatud piiri vene rahvastikuga asustatud vööndis.)

Eesti poole taotlus muuta 1944. a N. Liidu poolt ühepoolset korras kehtestatud Kagu-Eesti piiri nii, et see oleks rohkem kooskõlas etnilise rajaga (vt Dokumente 1991: 1953–1955, 1961–1963), ei andnud tulemusi. Venemaa koosseisu lülitatud Narva-taguste valdade kohta analoogilist palvekirja ei hakatudki koostama. Küll oli sealsetel eestlastel võimalik ümber asuda Eesti NSVsse (Dokumente... 1991: 1958).

Seoses Eesti—Vene piiri muutmisega pakub huvi seik, et umbes samal ajal andis Geodeesia ja Kartograafia Peavalitsus NSVL RKN juures välja seinakaardi “Eesti NSV” (mõõtkaava 1:300 000) märkusega “Administratiivpiirid andmetel kuni 23. VIII 1944”. Selle kaardi järgi kuulus Eestile kogu Narva-tagune, kuid Petserimaast vaid Meremäe ja Mäe vald, mis olid näidatud Võrumaa osana.

Läbi Narva linna tõmmatud Eesti—Vene piir oli ebaotstarbekas ka igapäevase elu seisukohalt. Nii pöördusid Narva linnavõimud N. Liidu valitsuse ja NLKP Keskkomitee poole aastail 1952, 1954, 1956, 1958 ja 1963 ning taotlesid Jaanlinna ühendamist Eestiga, kuid tulemusteta (Ohman 1992). Sealse piiri otstarbekuse küsimus tõsteti üles ka teadlaste ringkonnas. Tartu ülikooli õppejõud ja hilisem majandusgeograafia professor Salme Nõmmik (1910–1988) on selle kohta kirjutanud nii: “Narva ja Ivangorodi vahelistes sidemetes on säilinud veel palju endisest ühtsest linnast. Seepärast on üles kerkinud kuni 1944. aastani eksisteerinud ühtse Narva taastamise küsimus. Narvat ja Ivangorodi iseloomustab arenguprobleemide ühtsus [---]. Narva kujutab en-

dast üht olulist lüli Eesti NSV territoriaalses tootmiskompleksis, Ivangorod on aga tagamaaga nõrgalt seotud. Kõik see viib järeldusele, et kõige otstarbekam on lülitada Ivangorod taas Narva koosseisu" (Nõmmik 1966: 247).

Et Balti riikide piire on Nõukogude valitsus anneksiooni-perioodil ühepoolses korras muutnud, jääb 1991. aastal taasise-seisvunud riikidele õigus nõuda piiride korrigeerimist nende riiki-de ja Nõukogude Venemaa vahel 1920. aastal sõlmitud rahulepin-gute alusel, sest sõjajärelsetel piiridel oli rahvusvaheline tunnustus, praegu kehtivatel piiridel aga vaid endise N. Liidu sisemiste hal-duspiiride tähendus. Kas sõjajärelsete piiride täielik taastamine on võimalik ja vajalik, otsustatakse juba läbirääkimiste käigus. Igal juhul tuleks need aga aluseks võtta.¹

---

¹Käesoleva artikli kirjutaja peab võimalikuks ka Eesti endise ida-piiri osalist taastamist. Kindlasti peaks taotlema ajaloolise Setumaa — setude asuala — lülitamist Eesti piiridesse. Vene elanikkonnaga endise Petserimaa ida- ja lõunaosa ehk Irboska ja Laura asulate mõjupiirkonnad võiksid jääda edaspidigi Venemaa koosseisu. Minu arvates ei tohiks mõõndust teha aga praegu Venemaa halduses olevale Kalda vallale ja Saatse valla osale, mis pakuvad Eestile olulist strateegilist ja majandus-likku huvi. Irboska ja Laura alade korvamiseks võiks Eesti piiridesse lülitada sama suur osa Lääne-Ingerist, et selle paljukannatanud põlis-elanikud võiksid endale autonoomse maakonna rajada. See oleks küll vaid väike osa (2400 km²) ajaloolisest Ingerist (15000 km²). Praegu on seal, nii nagu mujalgi Ingeris, põliselanikke vähe, sest neil pole seni lihtsalt lubatud naasta oma esivanemate maale. Kuid ka vene asukaid on selles piirkonnas vähem kui Põhja- ja Kesk-Ingeris. Lääne-Ingeris pole ühtki linna ning leidub külluses vaba maad tagasipöörduvatele soom-lastele ja isuritele (Kurs 1991a: 1315; Kurs 1991b). Ingerlaste õiguste taastamise ja Ingeri autonoomse maakonna moodustamise teemal on käesoleva kirjutise autor oma mõtteid avaldanud mitmel korral, viimati 1992 (Kurs 1992b). Olen selle üles tõstnud ka ühes Eesti Vabariigi Ülemnõukogu presiidiumi esimehele saadetud märgukirjas ning koos ingerlaste esindajatega tema juures aset leidnud vestluses. Presiidiumi esimees suhtus asjasse igati mõistvalt ja toetavalt. 1990. aasta lõpus koostas in ka venekeelse õiendi ja kavandatava autonoomse Lääne-Ingeri skeemkaardi koos maakonna piiridega. Nimetatud materjal oli mõeldud edastamiseks Venemaa presidendile. Kuidas asjaajamine tegelikkuses kujunes, selle kohta siinkirjutajal andmed puuduvad. Ei ole ka teada,

Lõpuks peaks veel märkima, et kuna Eesti—Vene piir moodustab eraldusjoone Euroopa ja euraasialiku Venemaa vahel, siis peaks see olema hästi kontrollitav ning vajaduse korral ka kaits-
tav. Selles mõttes ei saa teda võrrelda Baltikumi ja teiste Euroopa
sisepiiridega. Kontrollitavuse ja kaitsstavuse seisukohalt võib rah-
vusvaheliselt tunnustatud Tartu rahu piiri pidada igati sobivaks.
Anneksiooniaegne Eesti—Vene haldusjoon on aga Eestile äärmi-
selt ebasobiv. See haldusjoon erineb oma õiguslikult staatusest
nt ka Soome idapiirist, mis on kinnitatud Pariisi 1947. aasta rahu-
lepinguga.

Kirjandus

- A n d e r s o n , Edgar 1991. Kuidas Narva, Petseri ja Abrene sattusid
VNFSV koosseisu. — *Akadeemia*, nr 7, lk 1501–1523
- B o e s l e r , Klaus-Achim 1983. *Politische Geographie*. Stuttgart:
Teubner
- B o n s d o r f , Ilmari, Alfred A. G u s t a f s s o n 1927. Valtakunnan
rajankäynti Petsamossa v. 1921. — *Fennia* 47, n:o 13, s. 52–59
- D o k u m e n t e Petseri- ja Virumaa jaotamise kohta. 1991. — *Aka-
deemia*, nr 8, lk 1736–1758; nr 9, lk 1949–1963
- E e s t i V a b a d u s s õ d a 1918–1920, I. 1937. Tallinn: Vabadussõja
Ajaloo Komitee
- E e s t i V a b a d u s s õ d a 1918–1920, II. 1939. Tallinn: Vabadus-
sõja Ajaloo Komitee
- G l a s s n e r , Martin Ira, Harm J. de B l i j 1980. *Systematic Political
Geography*. New York—Chichester—Brisbane—Toronto: John Wi-
ley & Sons
- H a t t e n h a u e r , Hans 1992. Euroopa sümboolika. — *Akadeemia*,
nr 6, lk 1229–1240
- H a u s h o f e r , Karl 1927. *Grenzen in ihrer geographischen und po-
litischen Bedeutung*. Berlin—Grunewald: Kurt Vowinkel Verlag
- I n k e r i : Historia, kansa, kulttuuri. 1991. (Suomalaisen Kirjallisuus-
uden Seuran Toimituksia 547.) Helsinki
- I n k e r i n suomalaisten historia. 1969. Jyväskylä: Inkeriläisten Si-
vistyssäätiö

---

kuivõrd põhjalikult on Eesti—Vene läbirääkimistel käsitletud riigipiiri
ning kas läbirääkimistel on osalenud ingerlaste ja setude esindajaid.

- Jones, Stephen B. 1964. Boundary Concepts in the Setting of Place and Time. — *Politics and Geographic Relationship: Readings on the Nature of Political Geography*. London—Sydney—Toronto—New Delhi—Tokyo: Prentice-Hall, pp. 119–134
- Järvinen, Irma-Riitta 1990. Aili Laihon päiväkirja Viron Inkeristä kesällä 1937. — *Kalevalaseuran vuosikirja*, 69–70 (*Inkerin teillä*), s. 15–45
- Kallenautio, Jorma 1985. *Suomi katsoi eteensä: Itsenäisen Suomen ulkopoliitikka 1917–1955*. Helsinki: Tammi
- Kleinschmager, Richard 1987. *Géopolitique de l'Alsace*. Strasbourg: BF éditions
- Kurs, Ott 1990a. Eesti Vabariigi asendi ja piiride uurimisest. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1252–1259
- Kurs, Ott 1990b. Ingeri põliselanike saatus. — *Akadeemia*, nr 7, lk 1484–1499
- Kurs, Ott 1991a. Mälestusi Ingerist. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1310–1315
- Kurs, Ott 1991b. Sur la géographie ethnique et politique en Ingerie et Estonie. — *Revue Géographique de l'Est*, 2, p. 171–172
- Kurs, Ott 1992a. Hõimud hääbumas: Karjalased Ida-Karjalas. — *Akadeemia*, nr 1, lk 120–136
- Kurs, Ott 1992b. Eesti maismaapiirist. — *Postimees*, nr 275, 2. XII, lk 7
- Kurs, Ott, Vello Paatsi 1990. Eesti linnageograafia lätteil 2. — *Eesti Loodus*, nr 3, lk 190–197
- Latvija. 1933–1934. — *Latviešu Konversācijas Vārdnīca*. Rīga: A. Gulbja Apgādāba, l 20317-20474
- Linde, Bernard, Juhan Weelmann (toim.) 1935. *Leedu*. Tallinn: Varak
- Maailma maa ja rahvad*, III. 1932. Tartu: Loodus
- Markus, Eduard 1938. Changes on the Esto-Russian Ethnographical Frontier in Petserimaa. — *Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1936*, lk 164–176
- Mauil, Otto 1925. *Politische Geographie*. Berlin: Verlag von Gebrüder Borntraeger
- Nickul, Karl 1970. *Suomalaised kansana ja kansalaisina*. (Suomalaisin Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 297.) Helsinki
- Nõmmik 1966 = *Ньммик, С. Проблема пограничных городов*. — *Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat 1964/1965*, lk 240–248
- Ohman, Valdur 1992. Jaanilinn on olnud Eestimaa koosseisus juba 1917. aastal. — *Postimees*, nr 268, 24. XI, lk 2

- Rahvastikuprobleeme Eestis: II rahvaloenduse tulemusi. Vihk IV.* 1937. Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo
- Ratzel, Friedrich 1923. *Politische Geographie*. München—Berlin: R. Oldenburg
- Ritter, Jean 1985. *L'Alsace*. (Que sais-je? 2242.) Paris: Presses Universitaires de France
- Sanguin, André-Louis 1977. *La géographie politique*. Vendôme: Presses Universitaires de France
- Sarva, Gunnar 1921. The Claim of Finland to a Share in the Arctic Coast. — *Fennia*, 42 (East Carelia and Kola Lapmark. Described by Theodor Homén and others), pp. 52–59
- Setumaa. 1928. (Eesti. Maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. III.) Tartu: Eesti Kirjanduse Selts
- Šwiechowski, M. 1921. *Carte ethnographique et politique des territoires de l'ancien Grand Duché de Lithuanie: Podziatka 1:2000000*. Kowno: Comité politique provisoire des terres
- Tammekann, A. 1940. Peeter Päts ja Eesti—Läti piiri kindlaksmääramine. — *Loodushoid ja Turism*, nr 2, lk 97–100
- Valgamaa. 1932. (Eesti. Maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. V.) Tartu: Eesti Kirjanduse Selts
- Vitsut, J. 1940. P. Päts Eesti—Läti piiriehitustööde juhatajana. — *Loodushoid ja Turism*, nr 2, lk 75–77

OTT KURS (sünd. 1939), lõpetas TRÜ geograafiaosakonna 1963. aastal. Geograafiakandidaat 1971. a Tartus. Tartu Ülikooli inimgeograafia dotsent. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Eesti Vabariigi asendi ja piiride uurimisest” (nr 6, 1990, lk 1252–1259), “Ingeri põliselanike saatus” (nr 7, 1990, lk 1484–1499), “Krimmitatarlased” (nr 2, 1991, lk 321–344), “Hõimud hääbumas: Karjalased Ida-Karjalas” (nr 1, 1992, lk 120–136), “Edgar Kanti teaduspärand” (nr 3, 1992, 578–606), “Euroopa ruumiline taassünd” (nr 5, 1992, lk 899–911), “Halduspoliitilised ruumid” (nr 12, 1992, lk 2613–2630), lisaks arvustusi ja järelsõnu.

GEOPOLIITIKA SUHTELISTEST ASENDIST

Eiki Berg

Maailmakuulus saksa teadlane Friedrich Ratzel (1844–1904), keda on nimetatud inimgeograafia isaks, ei olnud geograaf, kuid sai kuulsaks oma geograafia-alaste uurimustega. Rootslase Rudolf Kjelléni (1864–1922), politoloogi ja iseõppinud geograafi kohta võime paremaid sõnu leida just mittegeograafilisest kirjandusest. Karl Haushofer (1869–1946), kes küll oli geograaf, paistis oma eluajal silma pigem ühiskonnategelasena, et mitte öelda poliitikuna. Kõik nad on teadlikult või teadmata tegelnud geopoliitikaga, moodustades omalaadse ahela Ratzel—Kjellén—Haushofer. See, mida nõukogude allikad veel hiljuti kirjeldasid kui vahendit massi ideoloogiliseks töötlemiseks militarismi ja šovinismi vaimus ning imperialistliku sõja ettevalmistust (Kolossoff 1988), on olnud ka mujal maailmas aktuaalne, kirgi lõkkele puhuv teema. Üldiselt püütakse teaduslikku geopoliitikat kui üht poliitilise geograafia alustuge järjekindlalt eristada populaarsest geopoliitikast, mis leidis laialdast kasutamist Saksamaa natsistlike poliitikute hulgas. Seetõttu kasutan siin esimese puhul terminit *Geopoliitik*.

Geopoliitika teooriat kasutati praktikas ohtrasti, ent selle teooria "vanaisa" Friedrich Ratzelit tuntakse pigem inimgeograafilise mõtte alusepanijana, olgugi et tema teaduspärandis polnud teos *Politische Geographie* mitte pisema tähtsusega kui ta raamat *Anthropogeographie*. Ka Kjelléni töödel polnud Rootsis muud vastukaja kui lahmiv kriitika. Poliitiline geograafia oli Rootsis surnultsündinud laps, sel puudusid igasugused tulevikuväljavaated. Karl Haushoferit Saksamaal süüdistati koostöös natsidega ning ta lõpetas elu enesetapuga.

Kuid samas on tänapäevalgi geopoliitikuid nagu näiteks Nicholas Spykman, Saul Cohen, Stein Rokkan ja paljud teised, kelle

mõtted ei erine palju eelmainitutest. Mineviku geopoliitikuist võib veel nimetada Halford Mackinderit, Isaiah Bowmanit, kuid ka neid pole geograafiamaailma "mustadeks lammasteks" ristitud. Milles asi? Mis on üldse geopoliitika? Miks just Ratzel—Kjellén—Haushofer? Kus lõpeb geopoliitika ja algab poliitika? Kas kõik geopoliitiline on ühtlasi suhteline?

IDEED

Esmakordselt kasutas mõistet *Geopolitik* Rudolf Kjellén 1899. aastal artiklis, mis käsitles Rootsi piire. Käesolevas artiklis kasutan seda võõrsõna teadusliku geopoliitika märkimiseks, et eristada seda populaarsest geopoliitikast. Kjellénil sai see termin üheks viiest kategooriast tema riigianalüüsi süstemis. Kjellén kasutas riigi analoogina organismi ning kirjeldas seda pigem dünaamiliselt arenevana kui seadusetahtedest koosneva ning statistiliselt mõõdetava kogumina. Organismi kui midagi rohkemat oma koostisosade summast käsitati riigi analoogina juba saksa klassikalises filosoofias (Fichte, Hegel). Saksa 19. sajandi ajaloolased Leopold von Ranke ja Heinrich von Treitschke vaatlesid riiki kui elusat individuaalset objekti, mille põhiolemuseks on võim (Holdar 1992). Teisalt kandsid sedasama vaimu ka 1890. aastate saksa geograafiaalased kirjutised, eeskätt Karl Ritteri ja Friedrich Ratzeli omad.

Friedrich Ratzel lähtus determinismist, mis tema jaoks tähendab kahte asja.

Esiteks oli see 19. sajandi postdarwinistlikust teaduslikust materialismist inspireeritud seisukoht, mille järgi universumit valitsevat immanentsed looduseadused. Need seadused aga mõjuvat kõigele ühtviisi. Sellest vaatekohast lähtudes omandas loodusteaduslik uurimistöö tohutu tähtsuse — looduse seaduspärasused võisid pakkuda lahendusi ühiskonnas ette tulevatele mõistatustele. Inimühiskond ise omandas kasvava, areneva ja kaduva tähenduse nagu kõik muu. Ratzeli üldine inimgeograafia oli sel ajal loomisjärgus ning "teaduslik" poliitiline geograafia tegeles üksnes riikide territoriaalse kasvu analüüsiga.

Teiseks tähendas Ratzeli determinism niisugust inimühiskonna ja looduskeskkonna suhet, kus viimast peeti esimese vormivaks elemendiks. Geograafia meetodite rakendamine inimühiskonna poliitilise elu seaduspärasustele, nagu nt keskkonnategurite mõju arvestamine mõne piirkonna ajaloolise arengu puhul, ei piirdunud mitte ainult kohaliku maastiku, taimkatte, loomastiku, kliima ja mullastiku mõjude arvessevõtmisega. Märksa laiemat tähelepanu äratasid sellised mõisted nagu suhteline asend, vahemaa ja ruum (Bassin 1987).

Kjellén tunnistas kirjeldatud seoseid ning leidis, et politoloogias analoogiline käsitlus puudub. Ta asus neid sellest seisukohast uurima ning võttiski nende mõjutuste uurimiseks kasutusele termini *Geopolitik*. Kjelléni riik kui organism oli võim suhetes teiste riikidega. Riigi kodanikkonna poolt vaadatuna oli riik aga eelkõige juriidiline ja kultuuriline fenomen. Geograafilised ja etnilised tunnused domineerisid riigi kui võimu perspektiivis, ent sellised tunnusjooned nagu riigikord, ühiskond ja majandus olid määravaks viimase puhul. Niisiis peitus Kjelléni arvates riigi olemuses dualism — ühelt poolt oli see määratud loodusseadustega ning teisalt riikliku seadusloomega. Selleks et mõista riigi olemust, tuleks uurida mõlemaid külgi. Kjelléni eesmärgiks oli näidata, et riik ei ole ainult seaduste kogum, vaid muutuv ja elav ühik, mille territoorium ja elanikkond on vastastikku seotud (Holdar 1992).

TEOORIA

Kjelléni kategooriad riigi süstemaatiliseks uurimiseks:

1. *Geopolitik* — riigi territooriumi uurimine.
2. *Etno-* ehk *Demopolitik* — riigi rahvastiku uurimine.
3. *Ekopolitik* — riigi majanduse uurimine.
4. *Sociopolitik* — ühiskonnakorralduse uurimine.
5. *Kratopolitik* — riigivõimu uurimine.

(Sõna *Politik* tähendas Kjellénile lihtsalt riigiteooriat.)

Kjelléni järgi sisaldavad need viis kategooriat riigi kõiki olulisi aspekte. Neid tuleb komplekselt uurida, neist on tuletatavad

seaduspärasused ning seega on võimalik üldistada riikide olemist ning arengut.

Kjelléni süsteemi esimene kategooria on *Geopolitik*, mida ta määratles kui riigi uurimist, lähtudes selle geograafilisest organisatsioonist ehk fenomenist ruumis. Ratzelist inspireerituna arvas Kjellén, et iga riigi lõplik eesmärk on saavutada täiuslikkus — muutuda geograafiliseks indiviidiks ning ühineda oma orgaanilise aluspinnaga. Sellist pinda ümbritseb looduslik välispiir ning sisemine regionaalne harmoonia. Harmoonia tekkimise aluseks on hea riigisisese ühendusteede võrgustiku ja transpordi olemasolu. Looduslikeks välispiirideks on ookeanid, mered, mäed, jõed ja asustamata piirkonnad nagu kõrbed, metsad, sood. Üldisele geopoliitilisele raamistikule lisas Kjellén veel kolm üksikkategooriat: riigi suhteline asend, territooriumi kuju ja suurus. Suhteline asend iseloomustab riigi asendit teiste riikide suhtes (puhverriik või perifeerne riik). Ideaalseks riigi kujuks pidas ta kontsentrist. Väljavenitatud territooriumiga riigid nagu Norra ja Tšiili on tema teooria järgi määratud taandarengule riigikaitse ja kommunikatsioonide seisukohalt. Territooriumi suurus iseloomustab riigi potentsiaali suurvõimuna.

Riigi hingeks on tema rahvas. Rahvusriigid tekkisid siis, kui rahvad said teadlikuks iseenesest ja oma olemasolust ning hakkasid püüdlema omariikluse poole. Rahva ühtsus ja iseloom on põhiobjektideks Kjelléni *Etno-* ehk *Demopolitik*'is. Kjelléni arvates otsib rahvusriik homogeensust, et saavutada harmooniline hing (Holdar 1992).

Ekopolitik on riigi majanduse uurimine. Kjellén keskendus majandusnäitajatele ja võimele olla sõltumatu. *Sociopolitik* analüüsib riiki kui ühiskonda. Kõigi põlvkondade traditsioonid enesesse kogunud rahvus on aluseks harmoonilisele ühiskondlikule arengule, mida lihtsalt ühiskond oma kaasaegse põlvkonna traditsioonide, uskumuste ja kapriisidega paraku veel pole. *Kratopolitik* oli uurimus riigi halduslikust ning konstitutsioonilisest tüübist ning riigi ja üksikisiku kui subjekti vahelistest suhetest. Ka selles plaanis oli Kjelléni ideaaliks harmoonia. Sedasorti harmoonia peaks tema arvates saama tulevikus vastuseks demokraatialiidustele ning rajanema korporatiivsel esindatusel rahva seast tõusnud kuninga või keisri valitsuse all.

EKSPERTHINNANGUD

Kjellén pidas suurvõime kõige mõjuvamaks näiteks riigist kui organismist. Suurvõimu sisuks on tahe saada rohkem võimu, kui on teistel suurvõimudel, ning nendega võistelda. Suurvõimude pingerida selgub sõdades. Sõjad on üldiseks ülevaatuks, kus pannakse proovile riikide võimuressid. Kjellén jagas suurvõimud kahte gruppi: maailmavõimud ja suurvõimud. Enne Esimest maailmasõda kuulusid esimesse tüüpi USA, Suurbritannia, Venemaa ja Saksamaa ning teise tüüpi Austria—Ungari, Prantsusmaa, Itaalia ja Jaapan. Nende võimude seast pidas ta Saksamaad ja Jaapanit mõjuvõimu koguvateks ning Inglismaad ja Prantsusmaad mõjuvõimu loovutavateks riikideks. Analüüsides suurvõimude võimuressusse oma süsteemi järgi, liigitas ta neid veel kontinentaalseteks ja merelisteks, sõjalisteks ja majanduslikudeks võimudeks. Venemaa oli nii sõjaline kui ka kontinentaalne võim, Saksamaa ja Prantsusmaa paiknesid kusagil vahepeal ning Suurbritannia jäi skaala teise otsa (Holdar 1992).

Oma süstemaatilist uurimust kasutades tegi Kjellén ennustusi suurvõimude tuleviku kohta. Tema arvates on tulevikus ainult kaks supervõimu, mis tegelikult suudavad vastata suurvõimu kriteeriumidele ja selle staatuse säilitada — USA ja Venemaa. Pärast Esimest maailmasõda ta muutis mõnevõrra oma seisukohti. Nähes küll ette nõukogude võimu levikut, pidas ta küllalt ebatõenäoliseks kommunistliku riigi juhtrolli. USAle aga ennustas ta hegemooniat *Pax Americana* ajastus.

Kjellén jaotas maailma kolmeks kontinentaalseks poliitiliseks ja majanduslikuks süsteemiks. Nii nägi ta USA-d võtmas juhtrolli Pan-Ameerika süsteemis, Jaapanit Oriendis ja Saksamaad Kesk-Euroopa (ka Euraafrika) süsteemis. Inglismaale polnud Kjelléni tulevikumaailmas suurvõimuna ruumi jätud. Tema arvates on tuleviku maailmavõimuks Saksamaa, kel on jõudu ja seega õigus võita sõda. Saksamaa hakkab laiuma lõuna suunas, Balkanimaad ja Ottomani impeerium tuleks lülitada Kesk-Euroopa majandustsooni ja ühes sellega luua suurem puhvertsoon Vene ja Inglise impeeriumide vahele. Kjellén pidas vajalikuks Euroopa ühendamist, et jääda püsima võistluses Aasia ja Ameerika hegemooniaga. Sellise tugeva Euroopa aluseks oleks föderaalne Kesk-Euroopa,

mis laieneks tegelikult tervele Euroopale ning kus juhtpositsioon oleks Saksamaa käes.

PRAKTIKA

Haushofer ja tema geopoliitikakoolkond kasutas suuresti Kjelléni riigi orgaanilist analoogiat ja mõistet *Geopoliitik*. Haushofer loobus Kjelléni teistest kategooriatest riigi analüüsimisel ning keskendus riigile kui võimule ja geopoliitilistele eeldustele võimu saavutamiseks. Haushoferi geopoliitika otsis võimalusi Saksamaa ruumi laiendamiseks (Heske 1987). Tõsi küll, tema ise geopoliitika defineerimisega pole tegelnud. Ka Haushoferi biograafias torkab kõik muu rohkem silma kui geograafiateadus, ehkki selle alla kuulub Jaapani-uurimus ja maailma jaotamine panregioonideks.

1930. aastatel muutub Haushoferi geopoliitika üha poliitilisemaks ja militaristlikumaks. On küllalt loogiline, et Haushofer järgnevalt lõi ja arendas teooriat, mida ta nimetas *Wehrgeopoliitik*'iks ehk kaitse-geopoliitikakaks. Haushoferi geopoliitiliste kontseptsioonide napp teoreetiline alus annab tunnistust sellest, et ta pidas geopoliitikat alati puhtrakenduslikuks teaduseks. Tema toimetamisel ilmunud ajakirjal *Zeitschrift für Geopolitik* polnud ka muud üldisemat eesmärki kui teha tasa see, mis Esimese maailmasõja eel ja ajal tegemata jäi, s.o "harida" rahvamassi, selle poliitilist mõtet ja maailmavaadet.

Geopoliitikat on eri aegadel hinnatud erinevalt, s.t geopoliitika asend teooriate hulgas on suhteline ja sõltub hindajast ja hindamise ajast. See, et Ratzel on saanud nahutada, tuleb sellest, et ta oli saksa deterministliku koolkonna rajaja ning et Kjelléni mõtted olid inspireeritud tema töödest, aga mitte näiteks Mackinderi omadest. Olgugi et ta ei olnud isegi mitte Esimese maailmasõja kaasagne, selle eest oli seda jällegi Kjellén. Ja Kjelléni patt on selles, et ta oli konservatiiv, natsionalist, saksameelne poliitik. Haushofer elas üldse vales ajal, aga et ta oli teaduslikus mõttes seotud Kjelléni ja Ratzeliga, siis on ajalugu ka talle sama koha kätte näidanud.

See kolmikahel on vahest kolmandik kogu geopoliitilisest pärandist. Tegelikult on võitjariigid sõjajärgsetel aastatel geopoliit-

tilisi kontseptsioone rakendanud niisama usinalt kui Haushofer, kes oleks selle eest peaaegu sõjatribunali ette sattunud. (Taylor 1985). Küsimus on vaid selles, kes hindab, mis on õige ja mis vale.

Kirjandus

- Bassin, Mark 1987. Race contra space: The conflict between German 'Geopolitik' and national socialism. — *Political Geography Quarterly*, vol. 6, no. 2, pp. 115–134
- Heske, Henning 1987. Karl Haushofer: His role in German geopolitics and in Nazi politics. — *Political Geography Quarterly*, vol. 6, no. 2, pp. 135–144
- Holdar, Sven 1992. The ideal state and the power of geography: The life-work of Rudolf Kjellén. — *Political Geography Quarterly*, vol. 11, no. 3, pp. 307–323
- Kolossov 1988 = Колосов, Владимир. *Политическая география*. Ленинград
- Taylor, Peter 1985. *Political Geography: World Economy, Nation-State and Locality*. New York—London: Longman Group Ltd.

EIKI BERG (sünd. 1970), Tartu Ülikooli geograafiadiplomand.

“ÜKS HÄ TRU JA ÖIGE SULLANE”

Eestlastest Rootsi armees XVII sajandi lõpul

Margus Laidre

1641. aastal nimetas itaalia poeet Fulvio Testi oma kaasaega sõdurisajandiks. Tõepoolest, kogu XVII sajandi jooksul oli Euroopas vaid *neli* täis kalendriaastat, mil ei toimunud ühtegi sõda (Clark 1950: 98). Üldse oli ajajärk 1500–1700 üheks kõige sõjakamaks perioodiks Euroopa ajaloos, kui silmas pidada sõja-aastaid (95%), sõdade sagedust (peaaegu iga kolme aasta kohta üks sõda) ning nende ulatust (Levy 1983: 139–141). Pidevad sõjad nõudsid suure hulga mehi. Enamik tänapäevastest sõjaajaloo uurijatest on osutanud Euroopa armeede arvukuse kasvule XVII sajandi lõpul. Euroopa juhtivate riikide armeed suurenesid varasemaga võrreldes kümme korda (Parker 1990: 95). Kogu XVII sajandi jooksul sai 10–12 miljonit eurooplast sõduriks (Parker 1989: 46).

Armeede arvukuse kasvu tõttu muutus sõdurite muretsemine üha raskemaks ja kulukamaks. Kust need mehed tulid? Võimalik on eristada sunniviisil ja vabatahtlikult sõjaväega liitunud. Viimastel võis selleks olla erinevaid põhjusi:

1) armee pakkus elatist ja teenistust ajal, kui tsiviilelu seda ei võimaldanud;

2) osa mehi soovis “dekoratsioonide” vahetust — keda mõjutas ajutine kriis kodus või ähvardas võimalus sattuda kohtu ette;

3) väiksem, kuid mitte tühine osa “seiklejaid” soovis lihtsalt maailma näha, saada sõjakogemust või võidelda n-ö asja eest.

Enamik rekruteerus siiski majanduslike raskuste tõttu (Anderson 1988: 46).

Pikaajaliste kurnavate sõdade puhul vabatahtlikest ei piisanud. Seetõttu kasutati kolme lisameetodit meeste hankimiseks (Parker 1989: 48–49):

1) tervete väeüksuste rekruteerimine Euroopa teistest osadest ning nende teenistusse panek kodust kaugel, s.t värbamine välismaalt;

2) lüüasaanud vaenlase sõdurite teenistusse võtmine võitja armeele;

3) kui muud võimalused olid ammendatud, siis praktiseeriti kohalike, s.t enda alamate sundvõtmist.

Oluline on ka küsimus, kas sõdurid olid pärit maalt või linnast. Vastuse leidmist raskendab asjaolu, et pole teada, kui paljud nende hulgast, kes pärinesid maalt, olid püüdnud end enne armeelega liitumist linnas sisse seada. Euroopas olid tavaliselt kaks kolmest sõdurist pärit maalt (Corvisier 1979: 139). Eristada võib kahte suuremat kategooriat:

1) Ida- ja Põhja-Euroopa riikide armeed, kus maalt pärit sõdurite osa oli suur; ja

2) Lääne-Euroopa riigid (Prantsusmaa, Madalmaad, Hispaania, Inglismaa), kus nekrutid võeti eeskätt linnadest.

Lääne-Euroopa armeed jäid XVII sajandi teisel poolel rahvuslikult koosseisult sama kirjuks nagu sajandi alguseski. Endiselt teeniti pigem monarhi kui rahvust või isegi valitsust, kusjuures monarhid valitsesid tavaliselt paljurahvuselistes riikides. Nii terved armeed kui ka üksikud rügemendid olid sageli kirju rahvusliku ja keelilise koosseisuga (Anderson 1988: 53, 85).

Nõndapalju kontinentaalseks taustaks kahele käsikirjalisele dokumendile, mida säilitatakse Rootsi Riigiarhiivis (RA) ja mis peaksid olema oluliseks täienduseks Eesti kultuuri-, keele- ja sõjaajaloole.

*

Rootsi võimuperioodi uurimisel meie ajaloos on ikka olnud üheks sõlmküsimuseks eestlaste teenimine Rootsi vägedes. Osa ajaloolasi on seda esile tõstnud kui esiisade võitlust "põlisvaenlase"

vastu, teised aga iseloomustanud kui näidet Rootsi "koloniaalvõimude" laostavast poliitikast. Seejuures on mõlemad pooled enam-vähem ühel meelel, et Põhjasõja ajal teenis Rootsi sõjaväes (peamiselt maamiilitsas) 20 000–25 000 Eesti alalt pärit meest (Prants 1917; Sepp 1927, 1933; Liiv 1936; Palli 1960: 31, 1966: 91; Kahk, Siilivask 1987: 36). See arv on siinkirjutaja arvates tublisti ülepaistatud (tuleb teha vahet plaanide ja tegeliku olukorra vahel), kuid tõsi on seegi, et eestlaste osa Rootsi armees oli juba enne Põhjasõda tunduvalt suurem, kui seni arvatud. 1957. a taasavastati Stockholmi Kuninglikus Raamatukogus eestikeelsed trükitud sõjaartiklid ja vandetekst koos käsikirjalise märkusega, et need võiksid pärineda 1697. aastast (Laidre 1989a: 169). 1991. aasta alguses Rootsi Riigiarhiivist leitud materjalid lubavad kinnitada selle oletuse paikapidavust.

5. aprilli õhtul 1697. aastal kell pool kümme suri pärast mitmekuulist piinavat põdemist vähki 41 aasta vanune Rootsi kuningas Karl XI (Åberg 1958: 198–199). Ajastu kombe kohaselt toimus matus alles tüki aja pärast — novembris. Leinatsereemonia toimus ka kõigis Rootsi suurriigi tähtsamates linnades. Riia kuberner Erik Soop kirjutas 29. novembril 1697. a Stockholmis viibivale Liivimaa kindralkubernerile Erik Dahlbergile, et kuna viimase postiga ei tulnud mingeid lisateateid tseremoonia korraldamisest kohtadel, siis tegi ta seda vastavalt võimalustele oma äranägemise järgi (RA, Livonica II, vol. 95). Nimekatest sõjaväe- ja tsiviilteenistujatest koosnev protsessioon koos leinariietes naistega suundus kuberneriga eesotsas Jakobi kirikusse, mis oli rootsi koguduse pühamuks Riias. Kirik oli samuti ehitud musta leinariidega. Kindralsuperintendent Johann Fischer pidas kindlaksmääratud matuseteksti (*Leichtext*) järgi jutluse. Lossi- ja linnavallil asuvatest suurtükkidest tulistati kaks kogupauku ning protsessioon siirdus leinamuusika saatel kubeneri majja. Kuningliku garnisoni sõdurid olid jaotatud kindlate postide vahel, kust tulistati kahekordne kogupauk. Kogu tseremoonia vältas kuni kella kaheksani õhtul.

Ei saadud läbi ka ilma väiksema skandaalita. Nimelt informeerib And. G. Notman dateerimata kirjas kindralkuberner Dahlbergi, et Fischer pidas leinajutluse (*Likpredikan*) saksa keeles, pööramata vähimatki tähelepanu asjaolule, et tegu oli rootsi kogudusega.

Kirjas seisab: “[---] ja rootsi koguduse üllatunud silma all juhtus see, mida ei mäletata nendest kuulsusrikastest aegadest saadik, kui Gustaf Adolf Riia ära võttis” (RA, Livonica II, vol. 95).

Karl XI matusetseremoonia teine kirjeldus pärineb Tartu ülikooli rektorilt Gabriel Skraggelt 27. novembrist ning on samuti adresseeritud Erik Dahlbergile (RA, Livonica II, vol. 95). Tartus algas leinateenistus rootsi koguduse kirikus kell kolm pärast lõunat. Kirikusse liikusid kolm protsessiooni: kõigepealt Kuninglik Õuekohus *in corpore* enda kohtuhoonest, siis garnisoni komandant Skytte koos ohvitseride ja aadlikest kaaskonnaga ning *Rector Magnificus* koos kõigi professoritega, kes olid riidetud pikka leinarüüsse (*söriekappor*). Neile järgnesid samuti leinariietuses ülikooli teenistujad ja stipendiaadid. Kirikus oli altarile, kõikidele seintele, sammastele ja ustele pandud suur hulk küünaldega laternaid. Viimased olid maalitud ja kaunistatud eriliste sümbolite ja kirjadega paljudes keeltes. Jutluse pidas teoloogiaprofessor Olaus Moberg. Pärast seda lauldi üks psalm ning kõikidelt vallidelt ja bastionidelt tulistati kaks korda suurtükkidest, millele lisandus musketite kogupauk.

Rootsi kuningriigi troonile tõusis 15 aasta vanune Karl XII. Uuele kuningale vandus teiste kõrval truudust ka sõjavägi, kusjuures iga väeosa tegi seda eraldi. Õnnekombel on säilinud kogukas kõide pealkirjaga “Juramenta Homagialia. Stat. Milit. Liuonici Ao 1697” (RA, Livonica II, vol. 168). Kõite esimesele leheküljele on täiendavalt lisatud “Dhe Till Hans Kongl. May:tz den Stoormächtigste Konungh Konung CARL den Toltfe Aflagde huldskaps och Troohetz Eeder” (Tema Kuninglikule Majesteedile Suursugusele Kuningale Kuningas Karl XII-le antud õnnistus- ja truudusvanded). Selles on kirjas kõigi nimetatud aastal Liivimaal asunud väeosade truudusvannete tekstid.

Kõik ülem- ja nooremohvitserid oobersti aukraadist veltveebrite ja seersantideni andsid vande igäüks eraldi, individuaalselt, kinnitades seda nii oma allkirja kui ka pitsatiga. Allohvitseride ja sõdurite vandetekst seevastu oli kollektiivne. Vanne võeti igalt väeosalt eraldi, avatud väljal ja lehvivate lippude all. Viimast asjaolu peeti vaadeldaval ajajärgul väga oluliseks, sest see kätkes kahekordset siduvat lubadust, mille rikkumist peeti eriti raskeks kuriteoks.

XVII sajandi lõpul kandsid Rootsi Läänemereprovintside kaitse põhiraskust värvatud väeosad. Eesti- ja Liivimaa garnisonides asunud 5400–5600 mehest moodustasid värvatud sõdurid 59–64% (Laidre 1989b: 81). Nende rahvusliku koosseisu kohta võib enamasti vaid oletusi teha, sest nimekuju järgi seda määrata on sageli võimatu. Siin tulevadki appi mainitud vandetekstid. Kahe väeosa vandetekstid, nimelt Pärnu garnisonis teeninud ooberst Erich Pistohlkorsi rügemendi oma, mis andis vannet 28. mail 1697. aastal, ning Tartu garnisonis asunud ooberst Magnus Johan von Tiesenhauseni pataljoni vandetekst (1. juunil 1697. a), on lihtväelaste puhul kirja pandud nii saksa kui ka *eesti* keeles (vt lisa). See aga tähendab, et nimetatud üksustes pidi eestlasi olema palju. (Keskaajast kuni vaadeldava ajani oli rahvuse peatunnuseks just keel (Guenée 1985: 52–53)). Mõlema teksti lõppu on lisatud märkused: Pärnu puhul, et tegemist on eesti ja soome rahvusest sõdurite vandega, Tartu puhul, et tegu on soome ja mittedaksa rahvusest sõdurite vandega.

Ülejäänud värvatud väeosade lihtväelaste vandetekstid on kirjutatud kindralkuberner Dahlbergi rügemendis asukohaga Riias rootsi, saksa ja soome keeles ning Riia kubeneri kindralmajor E. Soopi rügemendis rootsi ja soome keeles.

Eestikeelsed tekstid erinevad keeleliselt üksteisest. Suure tõenäosusega kirjutati need valmis kohapeal. Autoriteks võisid olla kompaniide kirjutajad. Rootsi Sõjaarhiivis (Kr. A) leiduva Tiesenhauseni pataljoni generaalmunsterrulla¹ järgi tuleksid neljast kirjutajast kõne alla 28-aastane liivimaalane Joh. Heind. Schmettann ja 34-aastane soomlane Daniel Monthan (Kr. A, Rullor 1697: 7, l 421, 460). Ülejäänud kaks kirjutajat olid rootslased. Loomulikult tuleb silmas pidada, et see on vaid hüpotees. Pistohlkorsi rügemendi kirjutajate kohta andmed puuduvad.

Mainitud generaalmunsterrullad võimaldavad vaadelda neid kahte väeosa lähemalt. Ooberst Tiesenhauseni pataljon munsterdati Tartus 30. augustil 1697. a (Kr. A, Rullor 1697: 7, l 419–472). See koosnes neljast kompaniist, kus teenis 565 meest.

---

¹Generaalmunsterrulla koostati tavaliselt kord aastas ja ta sisaldas väga põhjalikku ülevaadet, kus fikseeriti mh meeste päritolu, vanus, perekonnaseis, teenistusaeg jms.

Kogu väeosa keskmiseks vanuseks oli 30,7 aastat (ohvitseridel 29,4 ja lihtkoosseisul 30,8). Abielus oli 279 meest ehk 49,2%. Märkimisväärne on ohvitseride madal abiellumus — 33 mehest vaid 8 olid naisemehed. Käsitööd oskasid teha 130 kapralit ja sõdurit ehk 24,3% lihtväelastest. Aadlikke oli kokku 18: ülemohvitseri 6, sõdureid 5, kapraleid 4 ja allohvitseri 3. Kokku moodustasid aadlimehed ohvitseridest vaid 27,2% (ülemohvitseridest 60%). Domineeris kohalik aadel: 15 meest oli pärit Liivimaalt, 2 Rootsist ja 1 Soomest. Aadlimeestest sõdurid polnud midagi iseäralikku. Vastavalt ajastu tavale alustasid paljud aadliperekondadest pärit poisslapsed oma sõjaväelist karjääri kõige madalamatest astmetest.

Huvitava võrdluse saab siis, kui kõrvutada järeldest eesti sõdurite arvukusest generaalmunsterrullades kirja pandud andmetega meeste päritolu kohta. Tiesenhauseni pataljoni puhul on tulemused järgmised: 233 eestimaalast, 164 liivimaalast, 54 soomlast, 28 rootslast, 11 "saaremaalast" (*öseler*), 10 ingerimaalast, 10 riigisakslast, 3 preislant, 2 kuramaalast, 2 skoonelast², 1 leedulane, 1 taanlane, 1 poolakas ja 1 lätlane. Esitatud pingerida on koostatud vastavalt vaadeldavates nimekirjades toodud eristamisprintsipi-dele. Eesti-, Liivi- ja Saaremaalt oli seega 408 lihtväelast, mis teeb 78,3% väeosa suuruselt. Liites veel juurde soomlased, tõuseb see näitaja koguni 88,6%-ni. Arvestama peab muidugi, et mitte kõik eesti- ja liivimaalased polnud eestlased.

Ooberst E. Pistohlkorsi Pärnus asunud 4 kompanii generaalmunsterrulla on dateeritud 1698. a 12. novembriga (Kr. A. Rullor 1698: 4, 1 136–192). Andmed on olemas kapralite ja sõdurite kohta, ohvitseride osas puuduvad aga täielikult. Meeste keskmine vanus selles väeosas oli 33,1 aastat. Kokku 624 meest olid abielus 323 ehk 51,7%. Käsitööd oskas teha 87 sõdurit (13,9%). Domineerivateks elukutseteks olid mõlemas üksuses kangrud, kingsepad, rätsepad, saagijad ja puusepad.

Päritolult jagunesid Pistohlkorsi mehed järgmiselt: 260 liivimaalast, 192 eestimaalast, 79 saarlast, 32 soomlast, 28 austerlast, 23 rootslast, 6 kuramaalast, 2 ingerimaalast, 1 riigisakslane ja

²Skåne oli Rootsiga liidetud alles 1658. a ja sealseid elanikke ei peetud veel "päris" rootslasteks.

1 poolakas. Kohalike meeste osakaal ulatus siin koguni 85%-ni (koos soomlastega oli see 90,2%).

Liivimaa kindralkuberner Dahlbergi rügemendis teeninud ooberstleitnant Magnus von Helmerseni 30. juunil 1696. a Riias kirjutatud memoriaalis on muu hulgas öeldud, et Pärnu ja Tartu garnisonides on värbamine toimunud väga kergetel alustel, sest enamasti on seal tegemist kohaliku päritoluga talupoegade sulastega — “[---] die mehrentheils selbe von hiesigen Einheimischen Landsbaur knechten bestehen” (RA, Dahlbergiska samlingen E 3493). Seevastu Dahlbergi rügementi värvati mehi teistsugustel põhimõtetel. Samas memoriaalis on rõhutatud, et värbamisel eelistati rootslasi, soomlasi ja sakslasi. Kuningalt päritakse järele, kas arvesse tulevad ka saksa päritolu liivimaalased (*Lyfländare von Teutscher extraction*).

Hoolimata mainitud ettekirjutusest teenis eestlasi ka Dahlbergi rügemendis Riias. 5. aprillil 1696. a on koostatud ülevaade nimetatud väeosa rahvuslikust koosseisust (RA, Dahlbergiska samlingen E 3493). Sellest võib näha, et 276 meest olid rootslased, kusjuures eraldi on loetletud ka maakonnad, kust sõdurid pärit olid. Soomlasi oli 176, neist kolme kodukoht asus Rootsis. Saksamaal asuvatest Rootsi valdustest oli värvatud 12 sõdurit, Ingerimaalt pärines 15 ning võõrsilt oli teenima võetud 17 meest (neist 3 olid riigisakslased, 3 taanlased, 3 preislased, 7 kuramaalased ning 1 Poola Liivimaalt).

Vaadeldav kokkuvõte lubab ka tuua selgust küsimusse, mis tegelikult peitus mõistete “liivimaalane” ja “eestimaalane” taga XVII sajandi lõpus. Dahlbergi rügemendis teenis 311 liivimaalast, kellest saksa vanematest pärines 184, läti vanematest, kuid kes rääkisid saksa keelt (*af letska föräldrar som talar tyska*) 111 meest ja lätlasi (*lettar*) oli 16. Eestimaalasi teenis samas rügemendis 189. Neist 5 olid pärit saksa vanematest Saaremaalt, 8 rootsi vanematest, 35 saksa vanematest, 95 meest rääkis saksa keelt (*som tala tyska*) ning 46 meest ei rääkinud saksa keelt (*som intet tala tyska*). Seega saab kindlalt väita, et eestlasi oli eestimaalaste hulgas 141. Tervikuna oli eestlaste osakaal nimetatud väeosas 14%. Lätlasi oli kokku 127 ehk 12,7%. Üldse torkab silma asjaolu, et lätlasi teenis Rootsi armees tunduvalt vähem

kui eestlasi. Ka ei ole mainitud vandraamatus ühtegi lätikeelset teksti, mis öeldut veelgi kinnitab.

28. detsembril 1698. a on ooberstleitnant M. von Helmersen koostanud ka Dahlbergi rügemendi "kirikukavandi" (*Kirchen Ver-schlag*), millega on püütud reguleerida selle väcosa eri rahvustest allohviteride, pillimeeste, kapralite ja sõdurite jumalateenistuste aegu (RA, Dahlbergiska samlingen E 3493). Vastavalt sellele pidi 394 mehest ja 148 naisest koosnenud rootsi koguduse teenistus toimuma kell veerand üheksa hommikul Riia lossikirikus. Soome koguduse (166 meest ja 58 naist) teenistus algas kell seitse, saksa kogudusel (415 meest ja 186 naist) kell kolmveerand kümme ja eesti kogudusel — *die Estnische Versammlung* — (108 meest ja 55 naist) kell pool kaksteist. Kolme viimati nimetatud koguduse teenistused pidid aset leidma Püha Magdalena kloostrikirikus. Tähelepanu väärib see, et selge vahe on tehtud rootslaste ja teiste rahvuste vahele. Teiseks on märkimisväärne eesti enda koguduse olemasolu ning läti koguduse puudumine.

Eesti- ja Liivimaalt pärit sõjamehi teenis veel mujalgi, küll mitte eriti palju. Lisaks vaadeldud väcosadele leidis neid kõige rohkem Ingerimaa garnisonirügemendis Narvas — 57 liivimaalast ja 49 eestimaalast. Neid oli isegi Läänemereprovintsis asunud Soome rügementides (19+31), hoolimata sellest, et tegemist oli rahvusväcosadega, kuhu teiste rahvuste esindajaid ei võetud. Rootsi värvatud vägedes Saksamaal oli liivimaalasi 27 ja eesti-maalasi 8 ning kahes Rootsis asuvas värvatud üksuses (Malmö garnisonirügemendis ja Kuninglikus Ihukaardiväes Stockholmis) vastavalt 24 ja 6. Nii Saksamaa kui Rootsi puhul peab arvestama, et enamasti oli tegemist baltisaksa aadli esindajatega, kes lootsid kodumaalt eemal kiiremat karjääri teha. Olemasolevatel andmetel teenis aastail 1695–1698 väljaspool Rootsi Läänemereprovintse seega vaid 65 eesti- ja liivimaalast.

Eestlastest sõjameeste omaduste kohta eriti palju teada ei ole. Võib siiski teha üldistuse, et ajal, mil Rootsi võim polnud Eesti- ja Liivimaal kindlalt kanda kinnitanud, neid eriti ei soositud. Vene—Rootsi sõja lõpul 1661. a aprillis kirjutas Hälsinge rügemendi ooberst Carl Larsson Sparre Kuressaarest Sõjakolleegiu-mile Stockholmi, et mehi on vähe isegi vahiteenistuseks, mistõttu ta on sunnitud garnisoni tugevdamiseks värbama eestlasi (*einige*

Ehstnische drillkerl). Neist polevat aga suuremat kasu, sest tegu on tahumatute ja rumalate inimestega, kes pealegi enamasti ära jooksevad ([---] *alsz groben und dummen leuten gar wenich gebezert bin, in masz Sie auch mehrentheilsz wieder verlauffen*) (Kr. A, Krigskollegium, Kansliet, Brevböcker 1661: I).

Üheks teguriks, mis takistas eestlaste teenimist Rootsi sõjaväes, oli Läänemereprovintides kehtiv pärisorjus, mida Rootsis ja Soomes ei olnud. Alates 1670. aastatest on aga märgata eestlaste üha sagedamat esinemist Rootsi armee koosseisus. Olukorras, kus Rootsi oli sõjas Taani ja Brandenburgiga (1675–1679) ning suhted Venemaaga olid plahvatusohtlikud, ei jäänud üle muud kui usaldada maakaitse kohalike meeste kätte. Kõige järgi otsustades see pealesunnitud “eksperiment” õnnestus, sest ühenduses värvatud rügementide osakaalu suurenemisega Läänemereprovintside kaitsesüsteemis kasvas ka eestlaste arv sõjaväes. Ilmekas näide selle kohta on lisas publitseeritud vandetekstid. Teisalt peaks see tendents sundima kriitiliselt hindama eestlaste pärisorjastatuse astet. Dogmaatilise skeemi järgi pidanuks talupoegade kinnistatus mõisniku ja maa külge olema absoluutne, kuid eestlaste suur arv sõjaväes, pealegi veel rahuaja tingimustes, ei näi seda kinnitavat.

*

Kui suur oli siis eestlaste arv Rootsi regulaarvägedes Eesti- ja Liivimaal XVII sajandi lõpul? Võib väita, et värvatud rügementides oli see *vähemalt* 35%. Tervikuna moodustasid aga eestlased umbes 22% Rootsi garnisoni vägede üldsuurusest Eesti- ja Liivimaal.

Kirjandus

- Anderson, Matthew Smith 1988. *War and Society in Europe of the Old Regime, 1618–1789*. Glasgow
- Clark, George N. 1950. *The Seventeenth Century*. Oxford
- Corvisier, André 1979. *Armies and Societies in Europe, 1494–1789*. Bloomington—London: Indiana University Press
- Guenée, Bernard 1985. *States and Rulers in later Medieval Europe*. Glasgow

- K a h k , Juhan, Karl Siiliva s k 1987. *Eesti NSV ajalugu*. Tallinn
- L a i d r e , Margus 1989a. Sõjaväe õiguskorraldusest Eesti- ja Liivimaal XVII sajandil. — *Akadeemia*, nr 1, lk 162–178
- L a i d r e , Margus 1989b. Svenska armén i Livland på 1690-talet: Om de värvade förbandes nationella, åldersmässiga och sociala struktur. — *Meddelande XXXXIX från Armémuseum*. Stockholm, s. 79–102
- L e v y , Jack S. 1983. *War in the Modern Great Power System, 1495–1975*. Lexington, Ky.: University Press of Kentucky
- L i i v , Otto 1936. Eestlastest Põhja sõjas ühe väeühiku raames. — *Sõdur*, nr 43–44, lk 1083–1088
- L i i v , Otto 1938. Eesti ohvitserid Põhjasõjas. — *Sõdur*, nr 3, lk 67–71
- P a l l i , Heldur 1960. Rootsi võimude tegevusest ja poliitikast Eestis Põhjasõja ajal. — *Eesti ühendamisest Venemaaga ja selle ajaloolisest tähtsusest: Lühüürimusi*. Tallinn, lk 13–53
- P a l l i , Hel'dur 1966. *Meždu dvumja bojami za Narvu: Èstonija v pervye gody Severnoj vojny 1701–1704*. Tallin
- P a r k e r , Geoffrey 1989. *The Military Revolution: Military innovation and the Rise of the West, 1500–1800*. Cambridge
- P a r k e r , Geoffrey 1990. The “Military Revolution, 1560–1660” — A myth? — *Spain and the Netherlands 1559–1659: Ten Studies*. [London:] Fontana Press, pp. 86–103
- P r a n t s , Heinrich 1917. Eestlaste osa Põhjasõjas. — *Postimees*, nr 147–149
- S e p p , Hendrik 1927. Rootsi sõjaväe komplekteerimisest eestlaste ja soomlastega Kaarel XI valitsuse lõpul ja Põhjasõja ajal. — *Sõdur*, nr 20/21, lk 488–493; nr 24, lk 578–585
- S e p p , Hendrik 1933. Eesti sõjaväeosad ja Tartu kaitse aastal 1704. — *Sõdur*, nr 7/8, lk 259–265
- Å b e r g , Alf 1958. *Karl XI*. Stockholm

LISA

Pärnu garnisoni allohvitseride ja sõdurite vanne (28. mai 1697):

Minna tootan ninck wannun, Jummalä ninck temma pöhha Ewangeliumme jureß, et minna tahan ninck pean, omma Öigeks Pärriß=Kunningaks tunnistadda ja piddada, sedda Wäggewad Kunningast ninck Ißbandat, CAROLUST XII Ruodsi, Gothe ja Wendi Kunningast, Suur Wörsti Some Maal, Hertzog Koni=Maal, Esti=maal, Liefflandi=Maal Kareli=Bremi, Verdi=Maal, Stetin=Pomri, Kaßsubi ja Wendi Maal, Wörsti Rügi=Maal, Isandat Ingri=Ma ninck Wißmari Linna ülle, ninck ka Walts=grawi Rini jureß, Beyri Maal, Gühlich Klewe ninck Bergi hertzog, ninck pärrast Kunninglikko Majestetil Surma, kumba Jummal weel setmel aastal armolickult tahhaks ärrakeelda, neid Kunninglikko Pärrijid ühhest Pärrijast toise päle, kummad Kunninglikko Maja täielikko Pärriß=kohto möda Kunningrikkuse ninck Järrele=tullemise korra möda, Kunninglikko Järre=päle töstetakse. Minna pean ka, sel Kunninglikkul Majestetille minno keige=Armolisemalle Kunningalle, üks hä tru ja öige Sullane ninck allamb ollema, ninck keik Kunninglikko Majestetil pärralt ollewa Surust ninck Kohhut, minno keige-parraja Moistuse ninck Jouu järrele tähhele pannema ninck kaitsma. Minna pean ka, keige suremba Murre ja holega, murretsema, aita ninck eddespiddi sata keik sedda miß sel Kunninglikkul Majestetille ninda ehk toise piddi, truicks Tenistuseks kaswuks ninck Tulluks peaks sündima, se wasto agga, keigest wäest wasto seista ninck keelda, miß kunninglikko Majestetil ninck Kunningrikkuse Önnetuseks Kahjuks ja ärrarickniseks peaks techtama, pähle se ka, aigsaste üllesräkida, kui ma peaksin möistma, et Kunninglikko Majestetil, ninck temma pärriß=Roodsi=Rikkuse wasto, seest ehk Wäljastpoolt Maald, üht häddalikko asja peacks ette woetma. Ka pean ma ühtlase Kunninglikko Majestetil, kokko säetut ninck mulle ette loetut, Kriegs=Artiklide järrele teggema, ninck neid, keigest minno ram-

most igga asja seeß, piddama ja tallitama, ninck ennast ninda Kui ühhe öige ja trui Soldati Kohhuß on, mehhe wiesi, ninck häästi piddama tormiß Wainoß ja Soddasß, ninck ka keigeß Tükkiß miß mul kästakse, olga Ma= ehk Mere pääl. Ma tahhan ninck pean ka, hä-melelinne ja ussin ollema, Kunninga ninck Kunningrikku-se Önnekß Wahida ninck tööd tehha, olga miß tahheß, ehk kenne polest kästakse. Minno Wannomille ja Upseridelle, ni üllemille kui allamille, pean minna Sanna Kuulja ninck tehele panneja ollema, se keige seeß, miß nemmad Kunninga ninck Kunningrikku-se Tenistuses käskwat, ninck minna se sama pärrast, Jummal, Kunninga, ja iggäühhe ausa Innimisse eesß Woin Wastata. Sest Regimentist ninck Companist kumma all ma ollen, ninck mind pannakse, ei pea ma mitte ärrajooksma, ehk pakko minnema, ei ka mind ärrapetma, waid ei mitte kord kui mul ööldakse, ninck senni kui hing mo seeß ninck mul Joudo on, selle järrele käüma ninck jureß seißma, ninck ka ei häästi ühheß kui toiseß, ninda kui ühhe hä, ja kolbja Soldati ninck Sullase Kohhuß on, ennast piddama, ni selle Ammetiß, miß Mul nüüd on, kui selle seeß, kumma päle mind eddesßpiddi peakß pannetama ja säetama. Sedda keik, pean minna truiste ninck ausaste piddama, ni töest kui mind Jummal aitab, Ihho ja hinge pohlest.

Tartu garnisoni allohvitseride ja sõdurite vanne (1. juuni 1697):

Minna towotan ninck Wannun Jummal ninck temma põha Evangeliumme Jures et minna tahan ninck pean minno öige perris Kunninga ees tundma ninck piddama Sedda Suurt Wäggiwa CARL Se nimme perra Sedda Kaxtoistkümmen, neide Rootside, Gootide, ninck Wendide Rahwa Kunninga, Suurt Wörsst Soomemaas, Wörssta Skoni, Ehsti, Liestandi, Kareli, Brehmi, Verden, Stattin, Pommeren, Kassuben, Wendi maas, Sesara maa Rügen, Ingria maa ninck Wissmar üle Issanda, kudt kaas Pfaltz=Grafwe Rijna Jöe Jures Beyeri=maas, Güllig, Clewe ninck Bergen Wörssti, ninck

Se kunninga erralackumisse ninck Surma perra; kumba Jummal paljo ahstادت tahax Weel pörda, neid Kunninglikut Perrandaijt, Perrandaijt, Perrandajani, kummat Se Kunningliku Sugust ommat tewwelikult Rickusze perriskohto ninck perratullemisze Sä-dusze perra Kunningliko Jerge pähle tulleva Istma. Minna pean kaas Se Kunningliko auwustusze, minno armoliko kunninga Söna= Wotlick uszutaw ninck auwus Sullane ninck allamb ollema, kaas kicke kunninga körkedusze ninck kohut kummat temma per-ralt ommat, minno kicke parramba moistoshe ninck Joudo perra hoidma ninck kaitzma, tahan kaas Suurt hooldt kanda auwita-ma ninck eddesse Sadma, kick Sedda Sanna mes meije kunninga auwustusze ütte echk töisze kombe perra tullux truwulickux tee-nistuhsex ninck kaswux Woix Sündida, Sääl wasta kicke Joudo perra keelma ninck erra pöörma, mis kunningalle ninck temma Rickuszelle echk maa Sisze echk maast Weljas pidd=Woix liggi tulla echk kahjo teha; Sejures tahan minna kaas minno ausza kunninga Säädut ninck minno ette loetut Södda keskude ninck Sädusze perra henda piddada. Ninck minno kicke parramba Jou-do perra kicke tückide Sees jerrel tulla, ninck töita; ninck henda kudt üttelle auszalle Wäggiwälle ninck uszutawalle Söddamehelle Sün-nib ikkes Wäggiwäst ninck hääszi piddada, Tormijooxmiszes Söa=taplemihses ninck muud töist teggude Sees kummat min-nulle kesketax maa ninck merri pääll; Minna pean ninck tahan ni paljo kud mah woin walsnis ninck uszin olla, ausza kuninga ninck temma Rickusze parrandamiszes ninck hääx Walwada, tööd teha, Se olku kud tahab, ninck keh sedda kässib. Minno üllem-bille ninck allambille pähmehille tahan minna alla heitlick olla, ninck neide keskude perra teha, kicke Se Samma Sees mea nem-ma kunninga ninck temma Rickusze denistuszes keskewat ninck minna Jummal, Kunninga, ninck öhhe igga mehe ees woin kos-tada Söa=Wejest /:Regementist Compagnyst /: lippualt kumma alla minna ollen Wannunt ninck Säädut, ep tahan minna mitte jööxta ächk pöggenda echk hendast Sest ärra peetada, erranis Se Samma alla jäda ninck olla, Se Samma Hääl mehlel perra kei-ma, nie kauwa aja kudt Ello ninck Joudo minno Sees om, ninda

kaas ütte echk töihse aszja sees, kud öhhe Sannakulia ninck tarka Söddamehe ninck Sullase kohhus om, ninck temmalle Sün nib henda piddada, nie häszti Se Samma Saishusze Sees, kumbas minna nüüd ollen, ninck Seisan, kui Se Samma Sees, kumb minnulle per-rast Woix Saada andtut, uszutut ninck käsziut, Sedda kike tahan minna truwlikult ninck üszinaste piddada, nie tööst kudt Jummal minno aitab iho ninck henge poolest.

MARGUS LAIDRE (sünd. 1959), ajaloolane ja diplomaat. Lõpetanud 1982. a Tartu ülikooli ajaloo teaduskonna, 1987. aastast ajalookandidaat. Aspirantuuris aastail 1983–1987, Tartu ülikooli ajaloo õppejõud 1987–1990; aastail 1990–1991 Rootsisis uurija Stockholm ülikooli juures asuvas Balti Uurimiskeskuses, a-st 1991 Eesti suursaadik Rootsisis. Avaldanud raamatud *Schwedische Garnisonen in Est- und Livland 1654–1699* (Tallinn: Valgus, 1990) (vt Tõnu Tannbergi retsensiooni *Akadeemias* (nr 4, 1991, lk 863–868)) ja *Loengud Poola ajaloost I (kuni 1668. a.)* (Tartu: Tartu Ülikooli Ajalooselts, 1990). *Akadeemias* avaldanud artiklid: “Sõjaväe õiguskorraldusest Eesti- ja Liivimaal XVII sajandil” (nr 1, 1989, lk 162–178); “Ühe armee häving: Poltaava lahing argiajaloo vaatenurgast” (nr 8, 1989, lk 1663–1680); “Küll wana waenlane...” (nr 5, 1990, lk 1025–1042); “Keskaja kaitseks” (nr 12, 1990, 2580–2599); retsenseerinud *Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis Aastaraamatut* (X, 1985–1987; Stockholm, 1988) (nr 7, 1989, lk 1535–1542); väidelnud koos Tõnu Tannbergiga Hannes Walteri seisukohtad; vastu (nr 9, 1989, lk 1968–1970).

AJALUGU JA LOODUSTEADUS

Wilhelm Windelband

Tõlkinud Marju Luts

Kui ma valiksin ühe teema loogikast, eriti metodoloogiast, teaduse teooriast, siis arvan ma ühtlasi, et see sisemine side, mis on filosoofia tööle ülejäänud teaduste omaga, tuleb selgesti tajutavalt ilmsiks. Filosoofia ei tähenda ega ole kunagi tähendanud endale teadmisevõõralt väljamõeldud maailma, vaid rikast vastastikut suhtlemist kogu elava tegelikkusetunnetusega ja tegeliku vaimuelu kõigi väärtussisudega: kui tema ajalugu on olnud inimlike eksimuste ajalugu, siis sellepärast, et ta võttis eriteaduste teooriatest heas usus küpse ja kindla tõena üle selle, mis ka seal parimal juhul oleks tohtinud kehtida kõigest kujuneva tõena. Eluline seos filosoofia ja teiste distsipliinide vahel avaldub kõige selgemini loogika arengus, mis ei ole kunagi olnud miskit muud kui kriitiline refleksioon enne teda käiku lastud tegeliku tunnetuse vormide üle. Eales ei ole ükski viljakas meetod välja kasvanud loogikute abstraktsest konstruktsioonist või puhtformaalsetest mõttekäikudest: nende ülesandeks on üksikule edukalt rakendatu viimine tema üldisesse vormi ja seejärel tema tähenduse, tema tunnetusväärtuse ja tema kasutamise piiride kindlaksmääramine. Kust — et tuua kohe esmajärguline näide — on pärit moodsa loogika küps ettekujutus induktsiooni olemusest, võrreldes ta kreeka emaga? Mitte programmilisest emfaasist, millega *Bacon* teda soovitas ja skolastiliselt kirjeldas, vaid refleksioonist teovõimsa rakenduse

---

Ette kantud 1894. aastal Straßburgi ülikoolis rektoraadikõnena.

Geschichte und Naturwissenschaft. — Wilhelm Windelband, *Präludien: Aufsätze und Reden zur Philosophie und ihrer Geschichte*. Siebente und achte, unveränderte Aufgabe. Tübingen: Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1921, Bd. II, S. 136–160.

üle, mille see mõtlemisvorm on *Kepleri* ja *Galilei* päevist saati loodusuurimises üksikprobleemist üksikprobleemini üha täiustudes ja tõhustudes säilitanud.

Samadel seostel põhinevad iseenesestmõistetavalt ka uuemale loogikale omased katsed tõmmata mõisteliselt määratletud piirjooni eristamaks üksikuid provintse nõnda kirevaks mitmekesisuseks kujunenud inimteadmiste riigis. Ülemvõim, mis on uuema aja teaduslikes huvides vaheldumisi kuulunud filoloogiale, matemaatikale, loodusteadusele, psühholoogiale, ajaloolle, peegeldub "teaduste süsteemi" erinevates kavades, nagu öeldi varem, või nagu seda nimetatakse praegu: "teaduste klassifikatsioonis". Sealjuures lasti tublisti mööda universalistliku tendentsiga, mis, tunnustamata üksikute teadmishaldade autonoomiat, tahtis kõiki objekte allutada ühesama meetodi sunnile, nii et teaduste liigenduse tarvis jäid üle veel ainult ainevaldkondlikud [sachliche], tolle aja arusaamise järgi metafüüsilised vaatepunktid. Nii on üksteise järel mehhanistlik, geomeetriline, psühholoogiline, dialektiline, viimasel ajal arengujalooline meetod esinenud pretensiooniga laiendada oma valitsemist oma algse viljaka rakendamise kitsasalt aladelt võimalikult kogu inimliku tunnetuse ulatusele. Mida selgemaks saab nende erinevate püüdluste vastuolu, seda enam ületab loogilise teooria kainuse kaugelehaarav ülesanne saavutada nende pretensioonide õigustatud tasakaal ja tunnetusõpetuse üldiste määratluste abil nende kehtivuspiirkondade tasakaalustatud lahutamine. Väljavaated selleks pole sugugi ebasoodsad. *Kant* selgitas filosoofia meetodilise vahekorra matemaatikaga ning põhimõtteliselt ka psühholoogiaga. Sealtpaale on üheksateistkümmes sajand algselt ülepingutatud filosoofiatungi mõningase vaibumise järel seda kirevamat püüdluste ja suundumuste mitmekesisust saanud tunda eriteadustes: arvukate uute ja uudsete probleemidega toimetulemises on meetodiline aparaat igast kandist muutunud ning seniolematul määral laienenud ja täienenud. Sealjuures on erinevad menetlusviisid üksteisega üsnagi läbipõimunud, ja kui siis ikkagi iga üksik nõuab endale valitsevat seisundit meie päevade üldises maailma- ja eluvaates, siis kasvavad just sealt välja uued küsimused teoreetilisele filosoofiale, ja just nende vastu tahaksin äratada teie huvi, püüdmata neid küll kuidagiviisi ammendada.

Vaevalt on vaja nimetada, et jaotused, mida ma siin silmas pean, ei kattu nendega, mille järgi teadused piiritletakse teaduskondadeks. See tuleneb ülikoolide praktilistest ülesannetest ja nende ajaloolisest arengust [geschichtliche Entwicklung]. Sealjuures on praktiline eesmärk tihti ühendanud selle, mis puhtteoreetilisest vaatekohast tuleks lahutada, ja eraldanud seda, mis peaks muidu olema tihedalt seotud. Ja seesama motiiv on olemuslikult teaduslikku korduvalt kokku sulatanud praktiliste ja tehniliste distsipliinidega. Ometi ei arvata, nagu tuleks see teaduslikule tegevusele kahjuks. Pigem on praktilistel sidemetel õnnestunud ka siin esile kutsuda rikkam ja elavam vastastikune mõju erinevate tööalade vahel, kui see ehk oleks olnud ühelaadse abstraktsel ühtekoondamisel, nagu tehakse akadeemiates. Sellegipoolest osutuvad ümberpaigutused saksa ülikoolide teaduskondlikus korralduses viimastel aastakümnetel, eriti endise *facultas artium*¹ osas, kalduvust anda liigenduse meetodilistele motiividele suurem osakaal.

Kui neid motiive järgitakse üksnes teoreetilisest huvist, siis võib kõigepealt eeldada, et me vastandame filosoofia ja vist küll veelgi enam matemaatika kogemusteadustele. Esimesed võib kokku võtta vana nimetusega "ratsionaalsed teadused", ehkki selle sõna väga erisuguses tähenduses, mida siin lähemalt ei vaadelda. Hetkel piisab sellest, kui väljendada nende ühtsust negatiivses vormis: et nad ei ole vahetult suunatud millelegi kogemuses antu tunnetamisele, kuigi teistes teadustes saab ja tuleb sel eesmärgil kasutada nende saavutatud tulemusi. Formaalsest küljest vastab sellele objektiivsusele loogiline ühtsus, sest kumbki — ei filosoofia ega matemaatika — ei toeta oma väiteid kunagi üksikutele tajumustele [Wahrnehmungen] või tajumuste hulkadele, kuiväga ka ei peituks uurimuste ja avastuste faktiline, psühhoogeenne põhjus empiirilistes motiivides. Kogemusteadusteks peame seevastu selliseid, mille ülesandeks on tunnetada mingil viisil antud ja tajule avatud tegelikkust. Seega seisneb nende formaalne tunnus selles, et nad vajavad oma resultaate põhjendamiseks peale üldiste aksiomaatiliste eelduste ja eranditult kogu tunnetuse jaoks

---

¹Lad. k kunstide teaduskond. *Toim.*

võrdselt nõutavale normaalse mõtlemise õigsusele veel faktide kindlakstegemist taju abil.

Kaasajal kasutatakse nende tegelikkuse tunnetamisele suunatud distsipliinide liigitamiseks jaotamist loodusteadusteks ja vaimuteadusteks. Niisuguses vormis ei pea ma seda õnnestunuks. Loodus ja vaim — see on ainevaldkondlik vastandus [sachlicher Gegensatz], mis antiikse mõtlemise loojangul ja keskaegse algul jõuab valitseva seisundini ja mida uuemas metafüüsikas on *Descartes'ist* ja *Spinozast Schellingi* ja *Hegelini* visalt järgitud. Kui ma hindan õigesti uuema filosoofia meeololusi ja tunnetusteoreetilise kriitika järeelmõjusid, siis nüüd enam ei tunnustata seda üldisesse ettekujutamise- ja väljendusviisi kammisetuks jäänud eristust nii kindla ja iseenesestmõistetavana, et teda võiks pimesi võtta mingi klassifikatsiooni aluseks. Lisaks ei kattu objektide vastandus tunnetusviiside vastandusega. Sest *Locke* andis küll *kartesiaanlikule* dualismile subjektiivse vormeli, et teineteisele oleksid vastandatud väline ja sisemine taju — *sensation* ja *reflection* — kui kaks eraldi organit ühelt poolt kehalise välisilma, looduse, teiselt poolt sisemise vaimuilma tunnetamiseks, ent viimase aja tunnetuskriitika on seda käsitlust kõigutanud rohkem kui ühtki teist ja seadnud vähemalt tugeva kahtluse alla mingi “sisemise taju” kui erilise tunnetusviisi oletamise õigustatuse. Ka ei nõustutaks edaspidi mingil juhul sellega, nagu oleksid niinimetatud vaimuteaduste faktid põhjendatud üksnes sisemise tajuga. Eelkõige avaldub aga ainevaldkondliku ja formaalse jagamispõhimõtte inkongruents [Incongruenz des sachlichen und des formalen Einteilungsprinzips] selles, et loodusteaduste ja vaimuteaduste vahel pole jäetud kohta niisugusele tähtsale empiirilisele distsipliinile nagu psühholoogia. Tema objekti järgi saab teda iseloomustada ainult vaimuteadusena ja teatud mõttes ka kõigi ülejäänute alusena; kogu tema menetlus aga, tema meetodiline käitumine, on algusest lõpuni loodusteaduste oma. Seetõttu siis tuleb tal leppida sellega, et teda nimetatakse vahetevahel “loodusteaduseks sisemises mõttes” või koguni “vaimseks loodusteaduseks”.

Sedavõrd keerukal jaotusel puudub süstemaatiline koosseis. Võib-olla piisaks tal selle saavutamiseks vaid mõiste määratluse tühisestki muutmisest. Milles siis seisneb psühholoogia meetodiline sugulus loodusteadustega? Nähtavasti selles, et ta niisama

kui needki teeb kindlaks, kogub ja töötleb oma fakte üksnes sellest vaatepunktist ja sel eesmärgil, et mõista üldist seaduspärasust, millele need alluvad. Muidugi toob seejuures objektide erinevus kaasa selle, et faktide kindlakstegemise erilised meetodid, nende induktiivse kasutamise viis ja moodus, ning vormel, millesse la-sevad end leitud seadused panna — on väga erinevad. Ja ometi ei ole sellest vaatepunktist erinevus psühholoogia ja näiteks keemia vahel sugugi suurem kui kasvõi mehaanikal ja bioloogial. Aga siin on oluline, et kõik need ainevaldkondlikud diferentsid [diese sachlichen Differenzen] taanduvad kaugele loogilise sama-väärsuse ees, mis on kõigile neile distsipliinidele omane nende tunnetuseesmärkide formaalse iseloomu tõttu. Nad otsivad alati protsessi [Geschehen] seadusi, olgu selleks protsessiks siis keha-de liikumine, ainete muundumine, orgaanilise elu arenemine või kujutluse, tundmise ja tahtmise protsess.

Seevastu püüab enamik empiirilisi distsipliine, mida harilikult nimetatakse vaimuteadusteks, kujutada ühekordset, ajas piiratud tegelikkuse üksikut, enama või vähema vältusega toimumist [Geschehen] täielikult ja ammendavalt. Selles suhtes on ka objektid või erilised kunstvõtted, millega kinnitatakse käsitlust, äärmiselt mitmekesised. Siin on tegemist kas üksiksündmusega või jadana ühtesetud tegude ja saatustega, mõne üksiku mehe või terve rahva olemuse ja eluga, ühe keele, religiooni, õiguskorra, kirjanduse, kunsti või teaduse saaduste omapära ja arenguga: ja iga objekt nõuab oma eripäralt vastavat käsitlust. Kuid tunnetuse eesmärgiks on ikkagi tema faktivastavuses reprodutseerida ja mõista ühte, ühekordses tegelikkuses avaldunud inimelu kujunemist. On selge, et sellega mõeldakse ajaloodistsipliinide [historische Disciplinen] kogu ulatust.

Siin meie ees on nüüd üks kogemusteaduste puhtmetodoloogiline, kindlatele loogilistele mõistetele rajatud jaotus. Jagamise printsiibiks on nende tunnetuseesmärkide formaalne iseloom. Ühed otsivad üldisi seadusi, teised erilisi ajaloolisi fakte [geschichtliche Tatsachen]. Formaalse loogika keeli väljendudes on ühel eesmärgiks üldine, apodiktiline otsustus, teisel ainuline, assertooriline lause. Ja nii on see erinevus seotud tolle kõige tähtsama ja otsustavama suhtega inimaruse, mida *Sokrates* tunnetas kogu teadusliku mõtte põhiseosena: üldise suhe erilisega.

Siitpeale lõhenes antiikne metafüüsika, kus *Platon* otsis tegeliku muutumatutes liigimõistetes, *Aristoteles* sedasama sihikäeselt arenevates üksikolevustes. Moodne loodusseadus on õpetanud meid defineerima olevat temas asetleidva protsessi jäävate paratamatuste kaudu — ta on asetanud platoonilise idee asemele loodusseaduse.

Nii võiksime ütelda, et kogemusteadused otsivad tegelikkust tunnetades kas üldist loodusseaduse vormis või üksikut ajalooliselt [geschichtlich] määratletud kujul; nad vaatlevad ühelt poolt tegeliku toimumise [Geschehen] alati eneses samaks jäävat vormi, teiselt poolt aga ühekordset iseenesega määratud sisu. Esimesed on seadusteadused, teised sündmusteadused; esimesed õpetavad, mis on ikka ja alati, teised, mis oli ükskord. Teaduslik mõtlemine on ühel puhul — kui tohib luua uusi kunstväljendeid — *nomoteetiline*, teisel puhul *idiograafiline*. Kui me tahaksime jääda harjumuspäraste väljendite juurde, siis võiksime selles mõttes edaspidi kõnelda loodusteaduslike ja ajalooteaduslike distsipliinide [historische Disciplinen] vastuolust. Seda eeldusel, et me ei unusta arvata psühholoogiat selles metodoloogilises mõttes täiesti loodusteaduste hulka.

Ent üldse on seejuures tähelepanuväärne, et see metoodiline vastuolu klassifitseerib üksnes teadmise käsitlust, mitte teadmise sisu ennast. See on võimalik ja ilmneb asjaolus, et ühtesid ja samu asju võib võtta ühteaegu nii nomoteetilise kui idiograafilise uurimise objektiks. See on seotud asjaoluga, et vastuolu alati ühesuguse ja ühekordse vahel on mingil määral relatiivne. See, mis vägagi suurtes ajalõikudes ei tee läbi vahetult märgatavaid muutusi ja mida saab seetõttu tema muutumatutes vormides käsitleda nomoteetiliselt, võib laiemas vaates ometi osutada millekski ühe piiratud ajalõigu kohta kehtivaks, s.t ühekordseks. Nii valitsevad mingit keelt kõigis tema üksirakendustes oma vormiseadused, mis jäävad samaks väljenduse igal muutumisel. Aga teisalt on kogu see eriline keel ise üheskoos oma erilise vormiseaduspärasusega ikkagi üksnes ühekordne, üleminev nähtus inimlikus keeleelus üldse. Sama kehtib inimkeha füsioloogia, geoloogia, teatud mõttes koguni astronoomia puhul. Niimoodi kantakse ajalooteaduslik printsiip [historisches Princip] üle loodusteaduste valda.

Klassikaliseks näiteks sobib siia orgaanilise looduse teadus. Süstemaatikana on tal nomoteetiline iseloom, niivõrd kui ta saab käsitleda paari aastatuhande jooksul senise inimliku vaatluse jaoks alati samaks jäänud elusolendite tüüpe nende seaduspäraste vormidena. Arenguloona, kus ta kujutab kogu maiste organismide järgnevust aja jooksul järk-järgult kujuneva põlvnemise või muutumise protsessina, mille kordumine mõnel teisel taevakehal poleks võimalik, isegi mitte tõenäoline, on ta idiograafiline, ajalooteaduslik distsipliin. Juba *Kant*, kui ta kavandas moodsa destsendentsiteooria mõistet, nimetas neid, kes söandaksid võtta ette selle "mõistuse seikluse", tulevasteks "looduse arheoloogideks".

Küsites, milline vahekord oli loogika teorial seni selle otsustava vastandusega eriteaduste hulgas, satume täpselt sellele punktile, milles see kuni tänase päevani vajab kõige enam reformimist. Loogika kogu areng näitab nomoteetilise mõtlemisvormi otsustavat eelistamist. See on muidugi täiesti mõistetav. Et kogu teaduslik uurimine ja tõendamine käib mööndatavuse mõiste vormis [in der Form des Begriffs von Statten], siis jääb loogikale alati kõige lähemaks ja tähtsamaks huviks üldisuse olemuse, põhjendamise ja rakendamise uurimine. Lisada tuleb veel ajalookäigu [historischer Verlauf] mõju. Kreeka filosoofia kasvas välja loodusteaduslikest algetest, pärimisest φύσις² e² järele, s.t jääva olemise järele nähtumuste vaheldumises, ning nüüdisaegne filosoofia saavutas oma iseseisvuse samuti loodusteaduse käekõrval paralleelses, renessansiga ajaloolise traditsiooni [historische Tradition] kaudu kausaalselt seotud arengus. Nii ei saanudki olla teisiti, kui et loogiline refleksioon tegeles esmajoones nomoteetiliste mõttevormidega ja tegi oma üldised teooriad sellest pidevalt sõltuvaks. Nii on see veel praegugi. Kogu meie traditsiooniline õpetus mõistest, otsustusest ja järeldusest on ikka veel kohandatud aristotelesliku printsiibiga, mille järgi seisab loogilise uurimise keskpunktis üldotsustus. Tarvitseb vaid avada suvaline loogikaõpik, et veenduda: vähe sellest, et enamik näiteid on valitud ma-

---

²Kr. k loodus, loomus. *Toim.*

temaatilistelt ja loodusteaduslikelt aladelt — ka need loogikud, kes täielikult mõistavad ajaloouurimise [historische Forschung] eripära, otsivad teooriate viimaseid sihtpunkte ikkagi nomoteetilise mõtlemise poole pealt. Seni on selleks veel vähe eeldusi, ent oleks soovitav, et suure ajaloolise tegelikkuse [geschichtliche Wirklichkeit] loogiline refleksioon, mis esineb ajalooteaduslikus mõtlemises [im historischen Denken] endas, saaks õigustatuks samal määral, nagu see refleksioon on osanud haarata loodusuurimise vorme kuni üksikasjadeni välja.

Olgu meil vahepeal lubatud veidi lähemalt vaadelda nomoteetilise ja idiograafilise teadmise omavahelist suhet. Nagu öeldud, loodusuurimisel ja ajalooteadusel [Historik] on ühine kogemusteaduse iseloom: s.t lähtepunktideks — loogiliselt lausudes: tõendamise premissideks — on mõlemal kogemused, taju faktid; kokkulangevus on selleski, et üks saab niisama vähe kui teinegi piirduda üksnes sellega, mida naiivse inimese meelest võib kogeda tavalisel moel. Mõlema aluseks on tarvis teaduslikult puhastatud, kriitiliselt koolitatud ja mõistelises menetluses kontrollitud kogemust. Nii nagu tuleb hoolikalt arendada oma meeli, et märgata väikesi erinevusi lähedases suguluses olevate elusolendite chituses, et tulemusrikkalt vaadata läbi mikroskoobi, et teha kindlaks pendlilöögi üheaegsus ja nõela asetuse — nõuab vaevalist õppimist ka ühe käsikirja omapära kindlakstegemine, autori stiili jälgimine või ühe ajalooallika vaimse horisondi ja haarde tabamine. Kummalgi puhul ei ole abi mingist kaasasündinud andest. Ja kui nüüd teadusliku töö traditsioon mõlemas suunas on loonud hulga peeni ja peenest peenemaid kunstvõtteid, mis teaduse jünger praktiliselt omandab, siis rajaneb iga selline erimeetod ühelt poolt ainevaldkondlikel arusaamadest [auf sachlichen Einsichten], mis on juba saavutatud või vähemalt eeldatud hüpoteetiliselt, teiselt poolt aga tihti väga keerulist laadi loogilistel seostel. Siin tuleb nüüd veel kord märkida, et seni on loogika huvi olnud suunatud kaugelt enam nomoteetilisele kui idiograafilisele tendentsile. Täpsust võimaldavate vahendite metodoloogilise tähenduse, eksperimentiteooria, tõenäosuse kindlakstegemisel sama objekti mitmekordsel vaatlustel ja muude selliste küsimuste puhul on tegemist üksikasjaliste loogiliste uuringutega. Aga paralleelsed ajalooteaduse metodoloogia [historische Methodologie] probleemid pole

leidnud filosoofia silmis kaugeltki samaväärset tähelepanu. Asi on selles, et loomupäraselt ja seda kinnitab ka ajalugu, satuvad filosoofiline ja loodusteaduslik anne ja võimekus palju sagedamini kokku kui filosoofiline ja ajalooteaduslik [historische]. Ja ometi oleks üldise tunnetusõpetuse jaoks äärmiselt huvitav tuua nähtavale need loogilised vormid, mille järgi ajaloo uurimises [in der historischen Forschung] toimub ettekujutuste [Wahrnehmungen] vastastikune kriitika, formuleerida "interpolatsioonimaksiimid" ja siin nõnda ka kindlaks määrata, milline osa maailmatunnetuse hoones, mille kõik osised üksteist vastastikku toetavad, kuulub ühelt poolt faktidele ja milline teiselt poolt üldistele eeldustele, mille järgi me neid tõlgendame.

Siin lõpuks ometi saavad kõik kogemusteadused kokku üliras printsipiis, mis seisneb kõigi sama asja kohta käivate kujutluselementide vastuoluvabas ühtelangemises: erinevus loodusuurimise ja ajaloo [Geschichte] vahel algab alles seal, kus on tegemist faktide tunnetuspärase kasutamisega. Niisiis näeme siin, et üks otsib seadusi, teine kujusid [Gestalten]. Ühes kulgeb mõtlemine erilise kindlakstegemiselt üldiste seoste käsitlemisele, teises hoitakse kinni erilise armsast vormist [Ausprägung]. Loodusteadlasele ei ole tema vaatluse üksikul antud objektil iseenesest kunagi teaduslikku väärtust. Sellest on tal kasu vaid niivõrd, kui ta võib pidada end õigustatuks vaatlema seda tüübina, liigimõiste erijuhuna ning tuletada viimast sellest. Ta reflekteerib selles üksnes nende tunnetuste üle, mis sobivad seaduspärase üldisuse taipamiseks. Ajaloolase ülesandeks on mingi minevikupildi taaselustamine kogu selle individuaalses väljenduslikkuses kujutluslikuks olevikuks [zu ideeller Gegenwärtigkeit]. Selle puhul, mis oli tegelik, peab ta täitma ülesannet, mis sarnaneb kunstniku ja tema fantaasia omale. Siin peitub ajaloo teadusliku loomingu [historisches Schaffen] sugulus esteetilisega ning ajaloo teaduslike distsipliinide sugulus *belles lettres*'iga³

Siit järeldub, et loodusteaduslik mõtlemine domineerib kalduvus abstraksioonile, ajaloolises seevastu kaemuslikkusele. See väide tuleb ootamatuna üksnes neile, kes on harjunud materialistlikul moel piirama kaemuse mõistet meeleliselt käesoleva psüühi-

³Pr. k ilukirjandus. Toim.

lise tajumisega ja on unustanud, et kaemuslikkus, s.t kujutlusliku kohalolu [ideelle Gegenwart] individuaalne elusus on vaimusilma jaoks olemas niisama kui ihusilma jaoks. Kahtlemata on see materiaalne käsitus tänapäeval laialt levinud, ja tal ei puudu tõsine tagamõte. Mida enam harjutakse kõikjal, kus peaksid tekkima kujutlused, võimalikult paljut [Vieles] ette näitama kompamiseks ja vaatamiseks, seda enam seatakse retseptiivse kaemise ülemäärasuse tõttu spontaanne kaemisevõime ohtu jäädagi kasutamatuks kiduma. Ja siis imestatakse tagantjärele, kui meeleline fantaasia on loid ja töövõimetu, niipea kui ta ei saa füüsiliselt kombata ja vaadata. See käib pedagoogika kohta niisama kui kunsti, eriti dramaatilise kohta, kus praegu kõigest väest pingutatakse, pakumaks silmale niipalju tegevust, et luulekujundite sisemiseks kaemiseks ei jää enam midagi üle.

Et aga loodusteaduse tugevus asub abstraktsiooni, ajaloo oma kaemuslikkuse poolel, saab veelgi selgemaks, kui võrrelda nende uurimistulemusi. Kui peenekoeline olekski mõisteline menetlus, mida vajab ajalooteaduslik kriitika [historische Kritik] pärimuse läbitöötamisel, tema viimaseks sihiks on ikkagi alati materjali massist mineviku tõelise kuju esiletoomine elusa selgusena. Ja see, mille ta edasi annab, on täies individuaalses elususes hoitud pildid inimestest ja inimeludest kogu nende ainukordsete kujunemiskäikude rikkuses. Nii kõnetavad meid ajaloo [Geschichte] suu läbi unustusest uuele elule tõusnud kadunud keeled ja kadunud rahvad, nende usk ja looming, nende heitlus võimu ja vabaduse pärast, nende luule ja mõtlemine. Kuivõrd teistsuguse maailma toob meie ette looduse uurimine! Kui kaemuslikud tema lähete punktid ka oleksid — tema tunnetuse eesmärgiks on teooriad, viimases instantsis liikumisseaduste matemaatilised formuleeringud. Eht *platooniliselt* jätab ta olemuseta paistvuses seljataha üksiku meelelise asja, mis tekib ja kaob, ning pürib seaduspärase paratamatuste tunnetamise poole, mis ajatus muutumatuses valitsevad kogu toimumise [Geschehen] üle. Meelte värvilisest maailmast valmistab ta konstruktsioonimõistete süsteemi, millesse ta tahab haarata tõelist, nähtustetagust asjade olemust, värvitut ja veatut aatomite maailma ilma vähimagi meeleliste kvaliteetide mullahõnguta — mõtlemise triumf tajumise üle. Ükskõiksena kaduva vastu heidab ta oma ankru igavesti iseendaks jäävasse. Ta ei

otsi mitte muutlikku kui niisugust, vaid muutlikkuse muutumatut vormi.

Kui aga vastuolu mõlema kogemusteaduse liigi vahel on nii sügav, siis võib mõista, miks peab puhkema ja ongi puhkenud nende vahel võitlus määrava mõju eest inimese maailma- ja eluvaatele. Päritakse, mis on meie tunnetuse kogueesmärgi jaoks väärtuslikum, kas teadmine seadustest või sündmustest? Üldise ajatu olemuse või üksikute ajalike nähtuste mõistmine? Ja algusest peale on selge, et seda küsimust saab otsustada üksnes teadvustades teadusliku töö lõppeesmärke.

Üksnes põgusalt puudutan ma siinkohal välist hindamist kasulikkuse järgi. Tema ees on mõlemad mõttesuunad ühtviisi õigustatud. Üldiste seaduste tundmisel on igal pool praktiline väärtus võimaldada tulevaste olukordade ettenägemist ja inimese sihipärasest sekkumist asjade käiku. See käib nii sisemaailma kui ka materiaalse välismaailma liikumiste kohta; viimases nimelt võimaldab nomoteetilise mõtlemise teel saadud teadmine seesuguste tööriistade valmistamist, mille abil inimene üha enam loodust valitseb. Mitte sugugi vähem aga pole kogu sihipärane tegevus inimeste kooselus sõltuv ajalooteadmistest [historisches Wissen] saadud kogemusest. Inimene on, varieerimaks ühte antiikset lausumist, loom, kellel on ajalugu [Geschichte]. Tema kultuurielu on põlvest põlve tihenev ajalooline ühtekuulumine [historischer Zusammenhang]: kes tahab selles elavalt kaasa lüüa, peab saama aru tema arengust. Kus see lõng korra katkeb, seal tuleb ta — seda on tõestanud ajalugu ise — hiljem jälle üles otsida ja hoolikalt kokku sõlmida. Kui tänane kultuur peaks kord mingi elementaarse sündmuse tõttu, olgu siis meie planeedi välisilmes või inimmaailma sisemises palges, kaotsi minema, võib olla kindel, et hilisemad sugupõlved hakkavad tema jälgi otsima niisama innukalt kui meie muinasaja omi. Juba neil põhjustel peab inimkond kandma oma suurt ajalookoolikotti [historischer Schulsack] ning kui see ähvardab aja jooksul üha raskemaks ja raskemaks muutuda, siis ei puudu tulevikul vahendid tema ettevaatlikuks ja kahjudeta kergendamiseks.

Aga mitte niisugune pole see kasu, mille järele me küsime; siin käib jutt sisemisest teadmishäärtusest.

Muidugi mitte ka isiklikust rahuldusest, mida saab uurija oma tunnetusest selle enese pärast. Sest see lahendamise, avastamise ja kindlakstegemise subjektiivne nauding on lõpuks ühtviisi olemas igas teadmises. Tema ulatus on palju vähem määratud objekti tähtsusega kui uurimistöö raskusega.

Kahtlemata on selle kõrval ikkagi objektiivseid ja siiski puht-teoreetilisi erinevusi objektide tunnetusväärtuses: nende mõõduks aga ei ole miskit muud kui ulatus, milles nad aitavad kaasa kogutunnetusele. Üksik jääb tarbetu kurioosumi objektiks, kui temas puudub võime saada mingi üldisema ehituse müürikiviks. Nii on juba "fakt" teaduslikus mõttes teleoloogiliseks mõisteks. Mitte iga suvaline tegelik [Wirkliche] pole teaduse jaoks fakt, vaid üksnes see, millest ta võib — lühidalt öeldes — midagi õppida. Eelkõige käib see ajaloo [Geschichte] kohta. Toimub väga palju sellist, mis ei ole ajaloolafakt [historische Tatsache]. Et Goethe lasi 1780. aastal valmistada majakella ja toavõtme ning sama aasta 28. veebruaril ühe kirjastikese, on ürikuliselt tõestatud ühe täiesti ehtsana pärandunud lukusepa-arvega: seega ülimalt tõene ja kindlasti toimunud, kuid ometi ei ole see ei ajaloo, kirjanduslooga biograafiline fakt. Teisalt tuleb samas järele mõelda selle üle, et teatud piirides on võimatu kohe ette ära otsustada, kas üksikule, mis ilmneb vaatluses või pärimuses, lisandub see "fakti" väärtus või mitte. Seepärast peab teadus tegema sedasama, mida *Goethegi* vanaduses — koguma tagavaraks, talletama, mis ta üldse võib kätte saada, ise rõõmu tundes mõttest, et ta ei unusta midagi, mida ta võiks ükskord kasutada, ja usaldusest, et tulevaste põlvete töö, kui seda ei kahjusta pärimusevälised juhused, laseb suure sõelana hoida alal kasutamiskõlblikku ning vajuda põhja kasutul.

Kuid kogu see üksikteadmise olemuslik eesmärk liituda üheks suureks tervikuks ei ole mingil juhul piiratud erilise induktiivse allutamise liigimõistele või üldisele otsustusele: ta teostub ka seal, kus üksik tunnus liigitub mingi elava koguvaate tähtsaks koostisosaks. Too kammitemine liigipärasusega on kreeka mõtlemise ühekülgsus, pärandunud *eleaatidelt Platonile*, kes nägi nii tõelist olemist kui ka tõelist tunnetust ainult üldises, ja temast edasi kuni meie päevini, kus *Schopenhauerist* on saanud selle eelarvamuse kuulutaja, kui ta jätab ajaloo ilma puhta teaduse väärtusest, sest see käsitleb alati üksnes erilist ja mitte kunagi üldist. On

küll õige, et inimaru suudab paljut [Vieles] üksnes sedamoodi ette kujutada üksnes laialipillutatud üksiku [Einzelne] ühist sisu hoo- mates: aga mida enam püüdleb ta sealjuures mõiste ja seaduse poole, seda enam peab ta üksiku kui niisuguse seljataha jätma, unustama ja hülgama. Me näeme seda seal, kus spetsiaalselt moodsal moel püütakse "teha ajaloost loodusteadust", nagu pani ette nn positivismi ajaloo filosoofia. Mis jääb lõpuks üle sellise rahvaelu seaduste induktsiooni puhul? Paar triviaalset üldistust, mis lasevad end vabandada üksnes arvukate erandite eritlemisega.

Seepärast tuleb jääda selle juurde, et inimese kogu huvi ja otsustused, kõik väärtushinnangud käivad üksiku ja ühekordse kohta. Kui me ainult mõtleme sellele, kui kiiresti meie tunne nü- rineb, otsekohe kui tema objekt on paljunenud või osutunud üheks juhuks tuhandete samasuguste seas. "See pole esimene," nagu see kõlab ühes Fausti julmimatest kohtadest. Ainukordsuses, objek- ti võrreldamatuses, juurduvad kõik meie väärtustunded. Sellel põhineb ka *Spinoza* õpetus meeleliikumiste ületamisest tunnetu- se abil: on ju tunnetus tema jaoks erilise üldisesse, ühekordse igavesse uputamine.

Aga see, kuidas inimese kogu elav väärtusotsustus on seotud objekti ainulaadsusega, ilmneb ennekoike meie suhtes isiksustes- se. Kas pole see siis talumatu mõte, et armastatud, austatud olend võiks kasvõi kordki veel eksisteerida niisamasugusena? Siit ka õudus, tontlikkus ettekujutuses teisikust — ka veel väga suure ajalise distantsi puhul. Mul on alati olnud piinlik, et nii maitsekas ja peenetundeline rahvas nagu kreeklased on lubanud endale kogu oma filosoofiat läbivat õpetust, mille järgi kõigi asjade perioodili- ses tagasipöördumises peab ka isiksus koos kõigi oma tegemiste ja kannatustega tagasi pöörduma. Kui pahasti on väärtusetuks tunnistatud elu, kui ta peab täpselt nii juba kes teab kui tihti ole- mas olnud olema ja kes teab kui tihti veel korduma — kui kole on mõte, et ma pidin olema sellesamana kord juba samuti elanud ja kannatanud, püüelnud ja võidelnud, armastanud ja vihanud, mõtelnud ja tahtnud ning et ma pärast suure maailma-aasta möö- dumist, kui aeg on jälle tulnud, pean taas ikka ja jälle mängima sama rolli samas etenduses! Ja mis nii kehtib individuaalse inim- elu puhul, see kehtib alles tõeliselt ajaloo protsesside kogu terviku puhul: tal on väärtus ainult siis, kui ta on ühekordne. See on print-

siip, mida kristlik filosoofia väitis patristikas võidukalt hellenismi vastu. Tema maailmavaate keskmes seisid algusest peale inimsoo langus ja lunastus kui ühekordsed aktid. See oli ajalooteaduse [Historik] võõrandamatu metafüüsilise õiguse — jäädvustada inimkonna mälu jaoks möödunud selles tema kordumatus tegelikuses — esimene suur ja tugev äratundmine.

Kuid teisalt vajavad idiograafilised teadused igal sammul üldotsustusi, mida nad täiesti korrektse põhjendusega saavad laenata ainult nomoteetiliselt distsipliinidelt. Mingi ajaloosündmuse iga kausaalne seletus eeldab üldisi ettekujutusi asjade käigust üldse. Ja kui ajaloolistele tõenditele tahetakse anda puhtloogilist vormi, siis säilitavad nad kõrgemate premissidena alati protsesside [Geschehen], eriti hingeptsesside loodusseadused. Kel pole aimu sellest, kuidas inimesed üldse mõtlevad, tunnevad ja tahavad, see ei jõuaks juba üksikute juhtumuste kokkuvõtmisel sündmuste tunnetamiseni — ta kukuks läbi juba faktide kriitilisel kindlakstegemisel. Sealjuures on kindlasti vägagi märkimisväärne, kui leebed on põhimõtteliselt ajalooteaduse nõudmised psühholoogiale. Üldteada äärmine ebatäiuslikkus, milleni seni on jõutud hingeelu seaduste formuleerimisel, ei ole ajaloolasi kunagi takistanud: nad on loomuliku inimesetundmise, takti ja intuitsiooni abil teadnud just parajal määral, et mõista oma kangelasi ja nende tegusid. See paneb mõtlema ja lubab tõesti kahelda, kas meie arusaamale tegelikust inimelust tõuseb märkimisväärset tulu uusimatest elementaarsete psüühiliste protsesside kavandatud matemaatilis-loodusseaduslikest käsitlustest.

Hoolimata seesuguse teostuse puudulikkusest üksikasjus [im Einzelnen], selgub siit, et kogutunnetuses, milleks peab lõpuks ühinema kogu teaduslik töö, jäävad need mõlemad aspektid oma meetoodilises eriseisundis teineteise kõrvale: meie maailmapildi kindlad raamid tulenevad sellest asjade üldisest seaduspärasusest, mis, igasugusest muutlikkusest kõrgemal, väljendab tegelikkuse igavesti sama olemust. Ja neis raamidest avaneb inimkonna jaoks väärtuslike liigimälu üksikkujutiste elav kokkukuuluvus.

Need inimliku teadmise kaks aspekti ei ole taandatavad ühisele allikale. Üksiku sündmuse kausaalsetelgitus koos selle reduktsiooniga üldistele seadustele osutab küll mõttele, et viimasest instantsis peaks üldisest loodusseaduspärasusest olema võimalik aimata ka

tegeliku sündmuse ajaloolist erikuju. Nii arvas *Leibniz*, et lõpuks on kõigil *vérité de fait*⁴ del piisav alus *vérité éternelle*⁵ ides. Aga ta sõandas seda postuleerida üksnes jumaliku mõtlemise kohta, jättes selle laiendamata inimlikule mõtlemisele.

Seda saab seletada lihtsa loogilise skeemiga. Kausaalvaatlusel võtab iga erisündmus süllogismi vormi, mille suuremaks eelduseks on looduseadus või vastavalt hulk seaduspäraseid paratamatusi ja mille väiksemaks eelduseks on ajas antud tingimus või selliste tingimuste kogum ning mille tuletiseks on siis tegelik üksik sündmus. Nagu aga tuletis eeldab loogiliselt alati kahte premissi, nii eeldab ka sündmus kahte liiki põhjusi: ühelt poolt ajatu paratamatus, milles avaldub asjade igavene loomus, teisalt eriline tingimus, mis esineb ühel kindlal ajamomendil. Mingi plahvatuse põhjuseks on ühes — nomoteetilises — tähenduses lõhkeaine loomus, mida me väljendame keemilis-füüsikalise seadusena, teises — idiograafilises — tähenduses on selleks üksik liigutus, säde, põrutus või midagi niisugust. Alles mõlemad koos põhjustavad ja seletavad sündmuse, ent kumbki neist ei ole teise tagajärg; nende seos ei põhine neil endil. Nii nagu süllogistilise subsumptsiooni puhul ei ole väiksemaks eelduseks seatu suurema eelduse tagajärjeks, ei ole ka sündmuse puhul asja üldisele loomusele lisandunud tingimus tuletatav sellest seaduspärasest loomusest. Pigem on see tingimus kui ise ajalik sündmus omakorda taandatav ühele teisele ajalikule tingimusele, millele ta järgnes vastavalt seaduspärasele paratamatusele; ja nii edasi kuni *in infinitum*⁶. Selle lõputu jada algliige ei ole mõeldav mõisteliselt; ja kui ka proovida teda ette kujutada, on selline algseisund ikkagi alati uus, mis lisandub asjade üldisele loomusele, sellest tulenevate. *Spinoza* väljendas seda kahe kausaaliteedi, lõputu ja lõpliku eristamise abil ning tegi sellega geniaalses lihtsuses tarbetuks paljud kahtlused, mis ei anna uuematele loogikutele rahu "põhjuste paljususe probleemi" juures. Tänapäevase teaduse keeles saaks ütelda: üldistest looduseadustest tuleneb käesolev maailmaseisund ainult vahetult eelnevate, need omakorda varasemate ja nii edasi eeldamisel; iialgi

⁴Pr. k faktitõdedel. *Toim.*

⁵Pr. k igavestes tõdedes. *Toim.*

⁶Lad. k lõpmatusse. *Toim.*

aga ei tulene seesugune aatomite kindel asetusseisund üldistest liikumisseadustest enestest. Üksiku ajapunkti eripära ei saa vahetult tuletada ühestki "maailmavalemist": pealegi allus alati ka eelnenud seisund seadusele.

Niisiis, et üldistes seadustes ei ole põhjendatud lõppu, milleni tagasi võiks jälgida kausaalketti, siis ei aita meid kogu subsumptsioon nende seaduste seas, eritlemaks üksikut ajas antut kuni tema viimase põhjuseni. Seepärast jääb meile kõiges ajalooliselt [historisch] ja individuaalselt kogetus üle tabamatu — miski väljendamatu, defincierimatu. Nii tõrgub inimese viimne sisemine loomus üldiste kategooriatega lahkamise vastu ja see hoomamatu ilmneb meie teadvuse ees meie loomuse põhjustuse, s.t individuaalse vabaduse tundena.

Selle punkti juurde on sugenenud hulk mõisteid ja probleeme. Nii õnnetult, nii äpardunult kui üldse võimalik: motiiv jääb püsima. Kõik ajas antu tuleb ilmsiks tuletamatus iseseisvuses üldise seaduspärasuse kõrval, mille järgi ta ometigi teostub. Maailmaprotsessi [Weltgeschehen] sisu ei saa mõista tema vormi järgi. Sel kohal on nurjunud kõik katsed mõisteliselt tuletada erilist üldisest, "paljut" "ühest", "lõplikku" "lõpmatust", "olemasolu" "olemusest". See on lõhe, mida filosoofilise maailmaseletuse suured süsteemid on suutnud üksnes katta, aga mitte täita.

Seda nägi *Leibniz*, kui ta juhatas *vérité éternelle*'ile nende päritolu kätte jumalikus mõistuses, *vérité de fait*'le jumalikus tahtes. Seda nägi *Kant*, kui ta leidis õnnelikus, aga seletamatus asjaolus, et kõik tajule antu laseb end allutada intellekti vormidele ning seejärel korrastada ja mõista, ühe kaugele üle meie teoreetilise teadmise ulatuva vihje jumalikele otstarbeseostele.

Tegelikult ei saa ükski mõttekäik neile küsimustele vastata põhjalikumalt. Filosoofia suutis näidata, kui kaugele küünib üksikute distsipliinide tunnetusjõud; sealt edasi aga objektiivne mõistmine ei ulatu. Seadus ja sündmus jäävad teineteise kõrvale püsima meie maailmaettekujutuse viimaste võrreldamatute suurustena. Siin on üks piirpunkte, milles teaduslik mõte võib ära määrata veel üksnes ülesande, üksnes küsimuse esitada, ise selgesti teadvustades, et ta ei ole kunagi võimeline seda lahendama.

GOOTI ARHITEKTUUR JA SKOLASTIKA

Uurimus kunsti, filosoofia ja religiooni analoogiast keskajal

Erwin Panofsky

Tõlkinud Ene-Reet Soovik

Tõeline trifoorium, mis võeti kasutusele Noyonis umbes 1170. aastal, on nende kahe tüübi esimene süntees, kombineerides horisontaalset järjepidevust varjulise sügavuse rõhutamisega. Kuid võlvikuisene vertikaalne liigendus jäeti täiesti kõrvale, mis andis tunda eriti siis, kui valgmiiku aknaid hakati kujundama kaheosalisena. Nii pikendati Reimsi St.-Remi kiriku ja Châlons-sur-Marne'i Notre-Dame-en-Vaux' (*pilt 30*) kooriosas trifooriumisoklilt algavad turbad (St.-Remis kaks, Châlons'is üks) kuni valgmiikuni, kus nad funktsioneerivad ühtlasi aknaraamistikuna, jagades trifooriumi enese kolmeks või kaheks. See lahendus jäeti aga kõrvale Laonis (*pilt 14*), nagu ka sajandivahetuse paiku Chartres'is (*pilt 31*) ja Soissons'is. Neis esimestes kõrggooti kirikutes, kus lõplikult loobuti galeriidest ja akende kaks välja ühendati üheks kaheosaliseks ehisraamistikuga aknaks, koosneb trifoorium ikka veel — või pigem juba jälle — absoluutselt võrdsetest vahemikest, mida lahutavad absoluutselt võrdsed kolonnetid; horison-

---

Algus 1992. aasta 11. numbris.

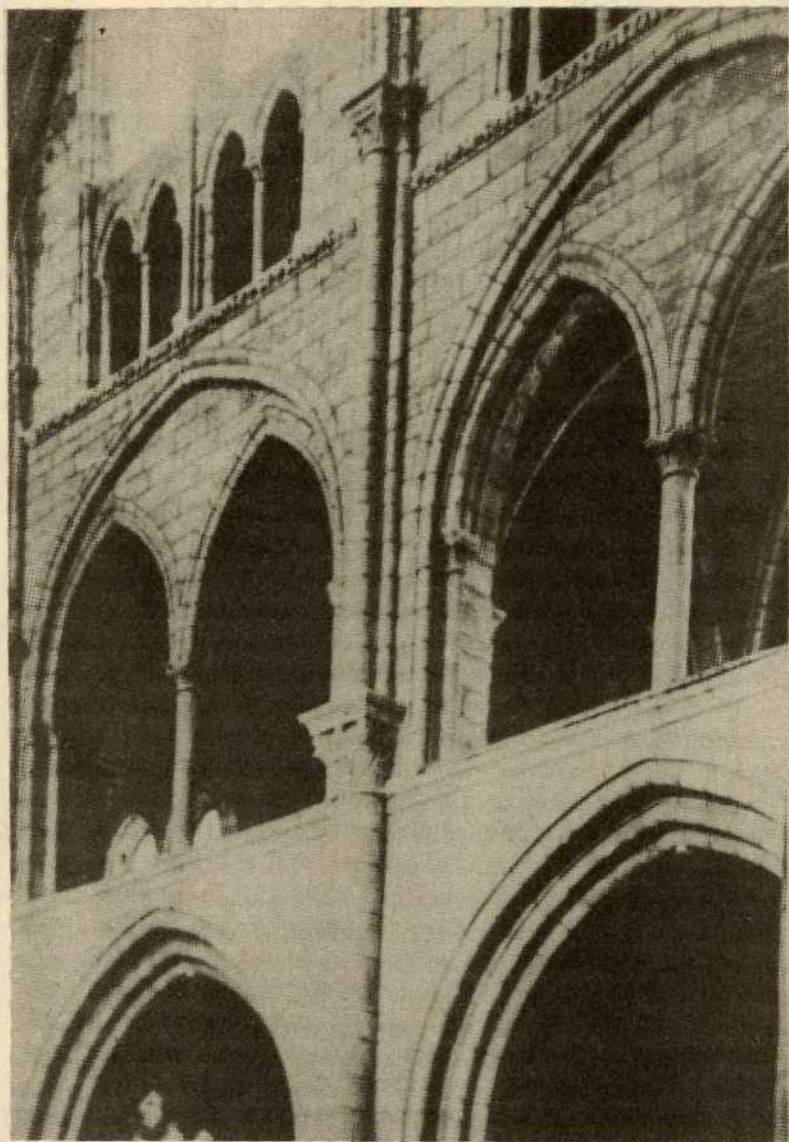
taasel järjepidevusel on ülim võim, seda enam et vööndsimsid kulgevad üle seinaturpade.

Reaktsioon selle leevendamata horisontalismis vastu algas Reimsis, kus trifooriumi võlvikute vertikaaltelge rõhutatakse tsentraalseid kolonnente jämedamaks muutes, nii et need vastaksid nende kohal asetsevatele akende vahepostidele (*pilt 32*). Seda tehti nii diskreetselt, et tänapäeva külastaja seda tõenäoliselt ei märkagi. Kuid meistri kolleegid panid uuendust tähele ja pidasid seda oluliseks: Reimsi katedraali sisemise kõrgseina visandis liialdas Villard de Honnecourt tsentraalse kolonneti pisut tugevamate proportsioonidega nii tuntavalt, et see ei saa kellelgi märkamata jääda (*pilt 33*).⁷⁷ See, mis Reimsis oli vaid vihje, muutus Amiens'is selgeks ja rõhutatud väiteks. Siin jaotati trifoorium tõepoolest kaheks, nagu toimus varem Châlons-sur-Marne'is ja varasemal arenguastmel Sens'is: need lõigati kaheks eraldiseisvaks osaks, kusjuures keskne kolonnett muutus turpadest koosnevaks piilariks, mille põhiturp on ühenduses akna keskmise postiga.

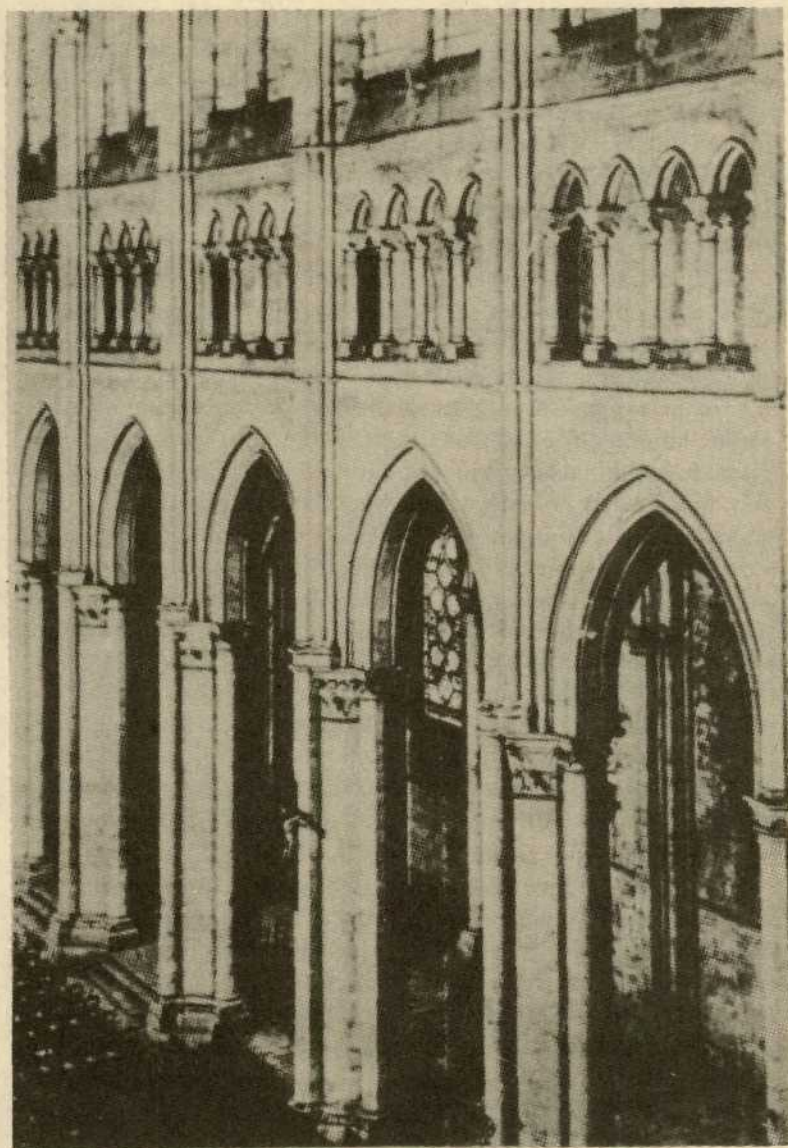
Kuid seda tehes Amiens'i meistrid peaaegu citasid kogu trifooriumiideed, jaotades kõik võlvikud kaheks "petikaknaks" ja muutes kolonnettide ühtse järjestuse erinevate toendite, nimelt kolonnettide ja kimppiilarite vaheldumiseks. Justkui vastukaaluks vertikaalse liigenduse ülerõhutamisele tihendasid nad trifooriumi rütmi ja muutsid selle valgimiku omast sõltumatuks. Trifooriumi moodustavad "petikakanad" jaotatakse mõlemad kolmeks; mõlemad valgimikuaknad seevastu jaotatakse kaheks. Horisontaalset elementi rõhutatakse edasi alumist vööndsimsi taimornamentide paelaks muutes.

Pierre de Montereau ülesandeks jäi lausuda lõplik *respondeo dicendum*: nagu Soissons'is ja Chartres'is, on ka St.-Denis' kiriku trifoorium (*pilt 34*) nelja võrdse avause pidev, ühte tüüpi lülidega liigendatud jada. Kuid nüüd pole siin Amiens'i eeskujul lülideks mitte kolonnetid, vaid kimppiilarid, millest keskmine on pisut tugevam kui teised. Ning kõik nad jätkuvad üles neljaosalise aknani, keskmine piilar kolme turba abil, mis on ühenduses peapostiga, teised ühe turba abil, mis on ühenduses kõrvalpostidega. Pierre de

⁷⁷Villard de Honnecourt, *Kritische Gesamtausgabe* (toim. H. R. Hahnloser), Wien, 1935, lk 165jj, tahvel 62.

Pilt 30. Châlons-sur-Marne, Notre-Dame-en-Vaux, galerii ja trifooriumiga pikihoone sein. U. 1185.

Pilt 31. Chartres'i katedraal, trifooriumiga pikihoone sein. Kavandatud u. 1194.

Montereau trifoorium pole mitte ainult esimene, mis on klaasitud, vaid ka esimene, milles saavutavad täiusliku üksmeele Chartres'i ja Soissons'i (või, kui soovite, Ste.-Trinité-de-Caeni ja Autuni) *Sic* ja Amiens'i (või kui soovite, Châlons-sur-Marne'i ja Sens'i) *Non*. Nüüd viimaks võis suuri seinaturpasid viia üle vööndsimsse, ilma et oleks pidanud kartma trifooriumi horisontaalse järjepidevuse katkemist; ja see toob meid meie probleemidest viimase juurde, pikihoone piilarite ühtsustumise juurde.

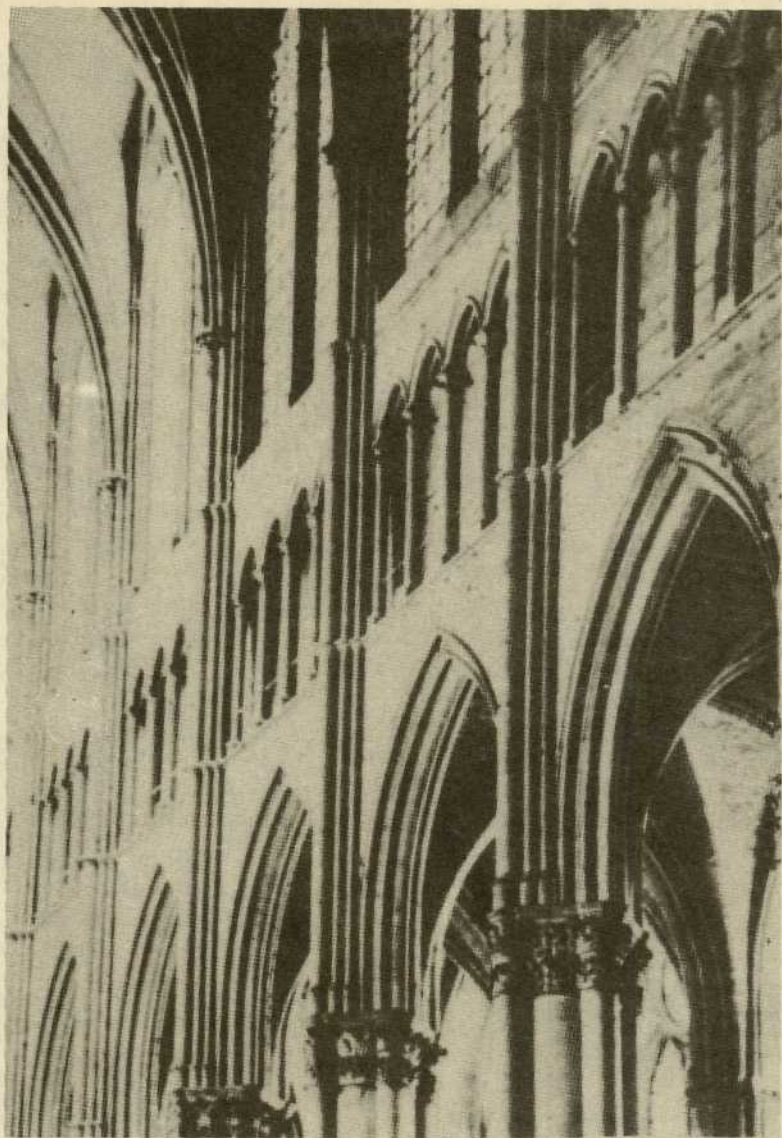
Varaseimad ehtsad *piliers cantonnés* esinevad minu teada Chartres'i katedraalis (alustatud 1194), kus nad aga ei koosne veel homogeensetest elementidest — silinderjast tuumikust ja silinderjatest kolonnettidest —, vaid demonstreerivad vaheldumisi silinderja tuumiku ja kaheksatahuliste kolonnettide ning silinderjate kolonnettide ja kaheksatahulise tuumiku kombinatsioone. Viimane kombinatsioon viitaks nagu sellele, et Chartres'i meister oli tuttav ilmselt Prantsusmaa ja Madalmaade piirialadelt alguse saanud vooluga, mis kõige olulisemad jäljed on jätnud Canterbury katedraali kooriossa. Siin on Guillaume de Sens, *magister operis*⁷⁸ 1174–1178, peaaegu märglevalt nautinud kõikvõimalike variatsioonide leiutamist moodsale teemale, mis võeti entusiastlikult vastu Inglismaal, kuid mida Prantsusmaal vaevalt rakendati — piilarite teemale, mille heledast kivist tuumik viiakse maalilisse kontrasti täiesti eraldi seisvate monoliitsete turpadega, mis tahutakse võimalikult tumedast marmorist.⁷⁹ Ta oli loonud, võiks öelda, ilutsevate piilaritüüpide näidiskogu ja üks neist koosnes nagu Chartres'i vahelduvad toendidki kaheksatahulisest tuumikust ja silinderjatest turpadest (*pildid 35 ja 36*).

Chartres'i meister võttis selle idee omaks, kuid arendas seda edasi hoopis teistsuguses vaimus. Ta muutis eraldiseisvad monoliitsed turbad tagasi piilariga liidetud turpadeks; ta asendas igas teises piilaripaaris kaheksakandilise tuumiku silindrilisega; ja eelkõige rakendas ta *pilier cantonné*'d kogu süsteemi põhielementina, mitte üksnes kui huvitavat varianti. Ja kõik, mis esimesel

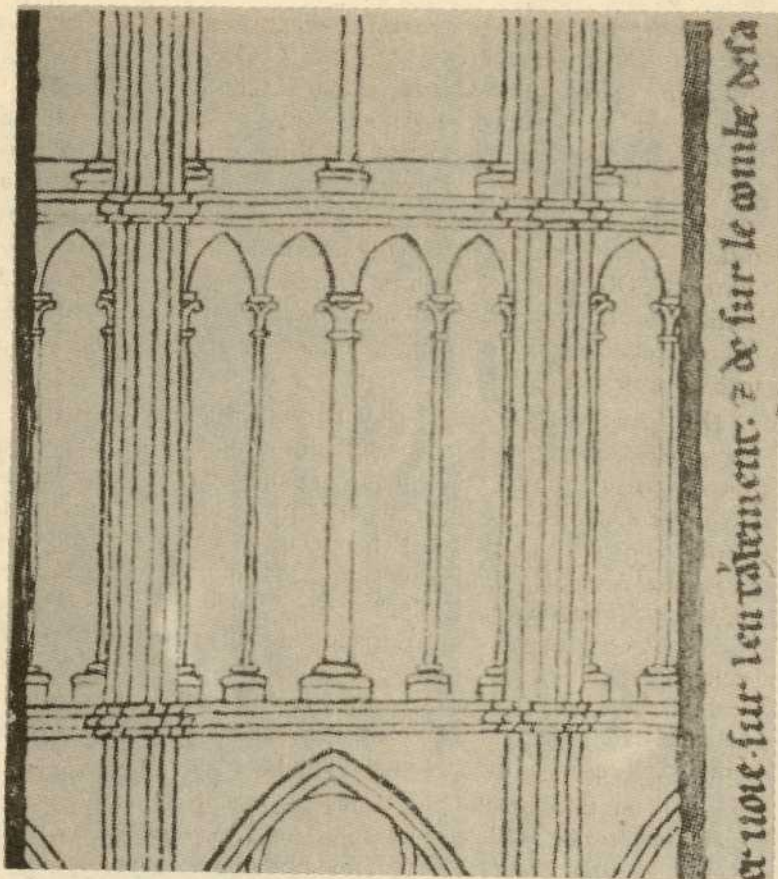
⁷⁸Lad. k ehitusmeister.

⁷⁹Siinkohal vt J. Bony, "French Influences on the Origins of English Gothic Architecture", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, XII, 1949, lk 1jj, eriti lk 8jj.

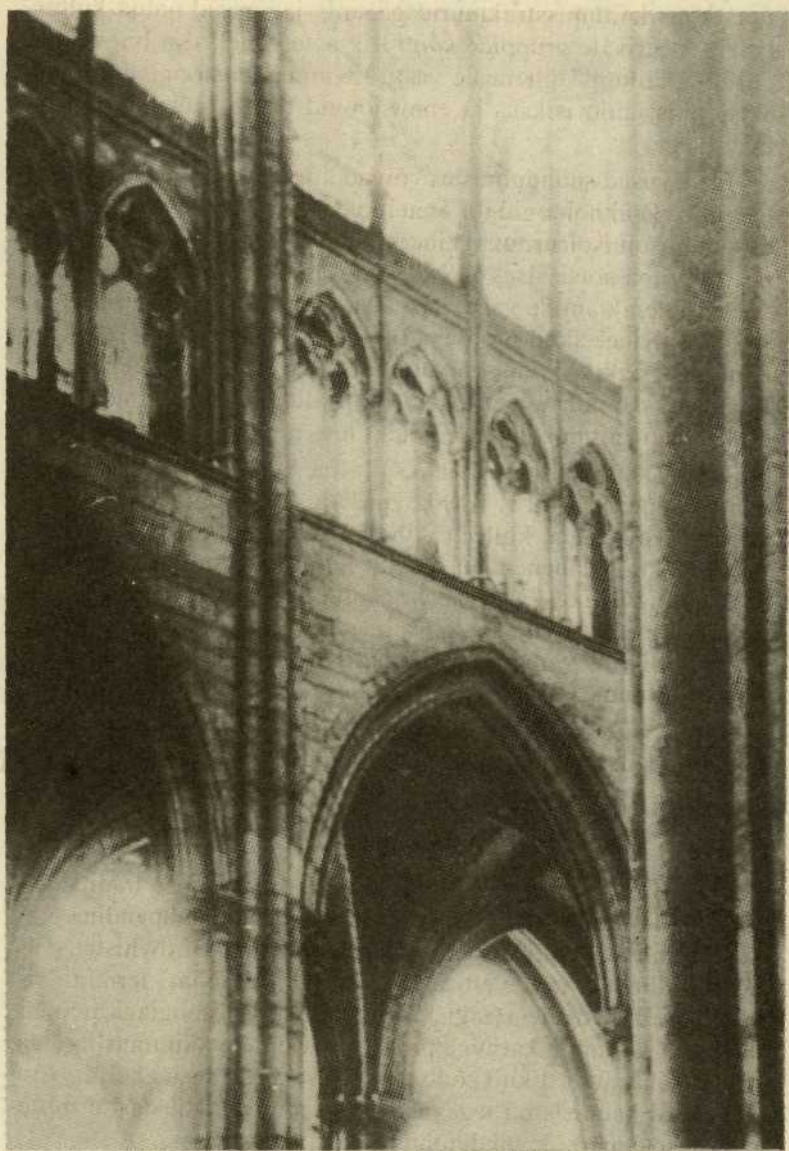

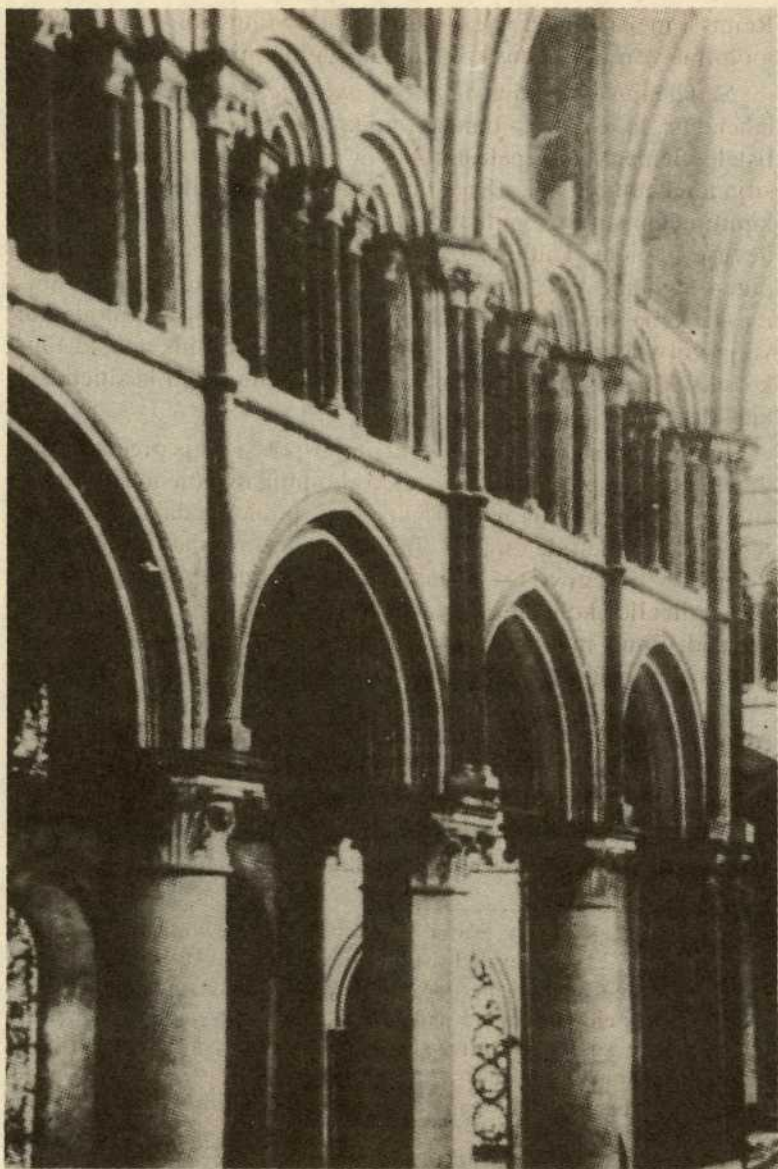
Pilt 32. Reimsi katedraal, trifooriumiga pikihoone sein. Kavandatud u. 1211.

Pilt 33. Villard de Honnecourt, Reimsi katedraali kõrgseina vaade. Joonistus aastast u. 1235. Pariis, *Bibliothèque Nationale* (suurendatud detail).

Pilt 34. St.-Denis' kloostri kirik, trifooriumiga põhjatranspti kesklöövi sein. Kavandatud u. 1231.

Pilt 35. Canterbury katedraal, pikihoone piilarid. 1174–1178.

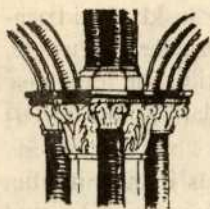
Reims'i meistril teha jäi, oli kõrvaldada võlv, kuid mitte päris loogiline vormierinevus kolonnettide ja tuumiku vahel.

Sellel täiustatud kujul on *pilier cantonné* iseenesest *Sic et Non* lahendus: ta esitab kolonnette, mida alguses lisati ainult kandidistele elementidele (palestikele või piilaritele) kombinatsioonis silinderja tuumikuga. Kuid nii nagu varases trifooriumitüübis kiputi maha suruma vertikaalset liigendust horisontaalse järjepidevuse huvides, kaldus ka varajast tüüpi *pilier cantonné* jääma pigem sambaks kui "müüriks". See lõppes kapiteeliga nagu sammaski, kuna kimppiilari puhul viidi kesklöövipoolsed kolonnetid välja võlvide alguseni. See tekitas probleeme, mis andsid tõuke siksakiliseks arenguks, mis sarnanes trifooriumi käsitlemisel täheldatuga.

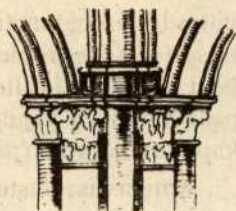
Esiteks, kuna gooti kapiteelid on proportsioonis pigem turpade diameetri kui kõrgusega,⁸⁰ tekkis kombinatsioon ühest suurest (tuumiku kapiteel) ja neljast väikesest, poole madalamast kapiteelist (kolonnettide omad). Teine ja tähtsam asjaolu on see, et kolm — või isegi viis — seinaturpa, mis ulatusid võlvideni, algasid kapiteelide kohal uuesti, nagu oleks toimunud siis, kui piilarid oleksid olnud monosilindrilised, ning seega muutus kohustuslikuks nähtav ühendus vähemalt keskmise seinaturba ja elemendi vahel, mida ma lühidalt nimetan "löövikolonnetiks", s.o selle piilari kolonnett, mis asetseb kesklöövi ja mitte külglöövi või naaberpiilari pool. Chartres'i meister püüdis seda saavutada, jättes ära löövikolonneti kapiteeli, nii et löövikolonnett läheb edasi keskmise seinaturba baasini (*pilt 37*). Kaugel sellest, et sama teed minna, pöördusid Reims'i meistrid tagasi varasema kuju juurde,⁸¹

⁸⁰Vt nt A. Kingsley Porter, *Medieval Architecture*, New Haven, 1912, II, lk 272. Vahetevahel, näiteks St.-Martin-de-Bocherville'is või St.-Etienne-de-Caenis (galeriid), on seda põhimõtet rakendatud juba romaani stiili ehitistes; kuid näib, et "standardseks" muutus see alles pärast Sens'i, kus kolme erinevat paksust "väljendasid" kolme erineva suurusega kapiteelid. Kuid ikka oli tunda kalduvust jätta väiksemad erinevused paksuses tähele panemata, et säilitada mitme kõrvuti asetseva kapiteeli ühtsust.

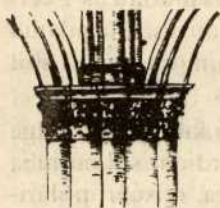
⁸¹Soissons'is, St.-Leu-d'Esserent'is jne leiame veelgi rõhutatuma tagasipöördumise algse Canterbury-tüübi juurde: löövikolonneti kapiteel on piilari omast poole madalam.

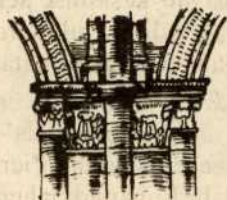
Pilt 36.

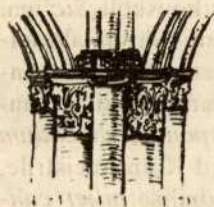
Pilt 37.

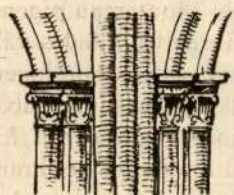
Pilt 38.

Pilt 39.

Pilt 40.

Pilt 41.

Pildid 36–41.

- (36) Canterbury katedraal, piilari kapiteel. 1174–1178.
- (37) Chartres'i katedraal, piilari kapiteel. Kavandatud pärast 1194.
- (38) Reimsi katedraal, piilari kapiteel. Kavandatud u. 1211.
- (39) Amiens'i katedraal, piilari kapiteel. Kavandatud u. 1220.
- (40) Beauvais' katedraal, piilari kapiteel. Kavandatud u. 1247.
- (41) St.-Denis' kloostri kirik, piilari kapiteel. Kavandatud u. 1231.

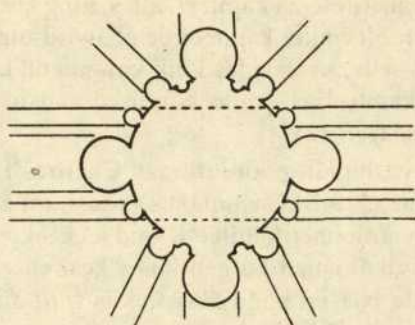
jättes löövikolonnetile tema kapiteeli alles, ning keskendusid peamiselt teisele probleemile, kapiteelide ebavõrdsetele kõrgustele. Nad lahendasid selle, varustades kõik kolonnid kahe teineteise peal paikneva kapiteeliga, mille kõrgused andsid kokku piilari kapiteeli kõrguse (*pilt 38*).⁸²

Amiens'is, vastupidi, pöördui taas Chartres'i tüübi juurde, minnes selles suunas siiski sammukese edasi, nii et ära ei jäetud mitte ainult löövikolonneti kapiteeli, vaid ka keskmise seinaturba baas, nii et löövikolonnett kulgeb lausa keskmise seinaturbani, mitte ainult selle baasini nagu Chartres'is (*pilt 39*). Beauvais' vanemad piilarid on üldiselt Amiens'i omade sarnased, kuid lähivad keskmise seinaturba baasi taastades tagasi Amiens'i-eelse traditsiooni juurde; ning seda vertikaalse sidususe uuendatud katkestamist rõhutatakse veelgi dekoratiivse taimornamendi abil (*pilt 40*).

Kuid Beauvais' kooriosa chitamise ajal oli kimppiilari julge taaselustamine Pierre de Montereau poolt Gordioni sõlme juba läbi lõiganud, lahendades kõik raskused sellega, et suurt piilari-kapiteeli ja üksikut löövikolonneti enam ei eksisteerinud (*pilt 41*). Kolme kõrget turpa, mida nõudsid kesklöövi võlvid, sai katkestamatult jätkata põrandal asetsevatest baasidest kuni võlvi alguseni, lõigates läbi lööviarkaaside kapiteelid (*pilt 11*). Kuid Pierre de Montereau pigem kinnitas *Non*'i, kui leidis kooskõla *Sic*'iga. Targalt allutades vähem olulise piilariprobleemi tähtsamale terviküsteemi probleemile otsustas ta pigem ohverdada sambaprintsiibi kui eirata juba mainitud kõrgseina "esitamist" piilari tuumiku kaudu (*pilt 13*). Sedapuhku langes *respondeo dicendum* ütlemine osaks Prantsusmaal väljaõppe saanud Kölni meistriks, kes kombineeris Amiens'i silinderja, neljaturbalise *pilier cantonné* Pierre de Montereau liitpiilari kõrgete katkestusteta turpade ja lisakolonnettidega.⁸³ Kuid seega tõi ta ohvriks loogilise vastavuse lööviseina ja toendite vahel. Nagu diagrammilt näha, lõikab

⁸²See kehtib ka lääneportaalide kolonnide suuremate ja väiksemate kapiteelide kohta, mis seega on märkimisväärses kontrastis Amiens'i omadega.

⁸³Katkematu turba kohandamist *pilier cantonné*'ga võib täheldada Beauvais's (1284jj), Séz' piilarite ja Huy (a 1311 jj) hilisemate piilarite puhul. Kahel viimasel juhul on arkaaside ja külglöövide pool asetsevad

Pilt 42. Kölni katedraal, piilari ristlõige seina ja roidvõlvide suhtes. Kavandatud u. 1248.

lööviseina põhiplaan jälle meelevaldselt piilartuumiku oma, selle asemel et sellega ühte langeda (pilt 42).

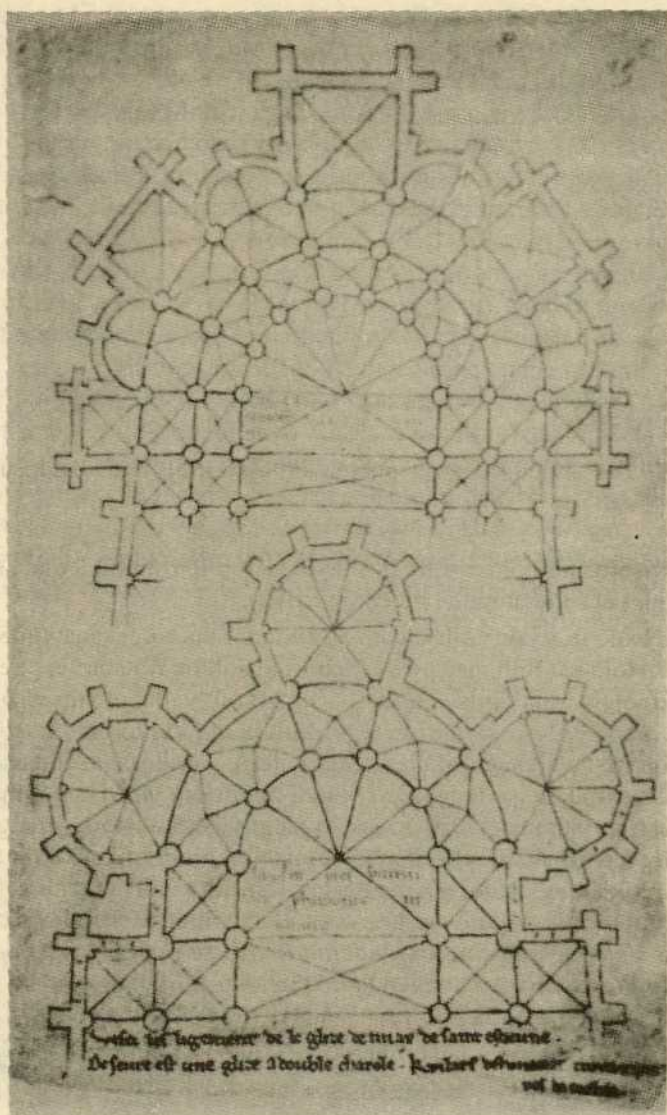
Heale lugejale võib see kõik tunduda samasugusena kui Sherlock Holmesi fülogeneetilised teooriad doktor Watsonile: “See on tõepoolest üsna fantaasiarikas.” Ja ta võib väita, et siin visandatud areng pole kokkuvõttes tegelikult muud kui loomulik evolutsioon vastavalt hegellikule skeemile tees—antitees—süntees, mis võiks sobida teistelegi protsessidele (näiteks *quattrocento* maalikunsti kujunemisele Firenzes või isegi üksikkunstnike arengule) sama hästi kui varagootika arenemisele kõrggootikaks Prantsusmaa südames. Kuid prantsuse gooti arhitektuuri eristab sellega kõrvutatavatest nähtustest esiteks ebatavaline järjepidevus; teiseks asjaolu, et printsipi *videtur quod, sed contra, respondeo dicendum* näib olevat rakendatud täiesti teadlikult.

On üks tõend — küll hästi tuntud, ent veel mitte konkreet-selt selles valguses kaalutud —, mis annab tunnistust sellest, et vähemalt mõned 13. sajandi prantsuse arhitektid mõtlesid tõepoo-

---

kolonnetid ära jäetud, nagu oleks jätkuva turba idee peale surutud mitte tavalisele (nelja kolonnetiga) *pilier cantonné*'le, vaid Soissons'i piilarile (millel on ainult üks kolonnett); vt märkus 43.

Pilt 43. Villard de Honnecourt, koori ideaalpõhiplaan, mis sündis arutluses Pierre de Corbie'ga. Joonis aastast u. 1235, Pariis, *Bibliothèque Nationale*.

lest rangelt skolastilistes terminites ning ka tegutsesid vastavalt. Villard de Honnecourt'i *Albumist* võib leida "ideaalse" koori põhiplaani, mille tema ja teine meister, Pierre de Corbie, olid pisut hilisema juurdekirjutuse kohaselt kavandanud *inter se disputando* (pilt 43).⁸⁴ Seega on meil tegemist kahe kõrggooti arhitektiga, kes on võtnud arutluse alla *quaestio*, ja kolmandaga, kes viitab sellele arutelule, kasutades skolastikute spetsiifilist terminit *disputare*, selle asemel et öelda *colloqui, deliberare*⁸⁵ vms. Ja mis on selle *disputatio* resultaat? Koor, mis nii-öelda ühendab kõik võimalikud *Sic*'id kõigi võimalike *Non*'idega. Tal on topelt kooriümbriskäik, mis on ühendatud lõplikult väljaarendatud kabelite katkematu pärjaga, mis kõik on sügavuselt peaaegu võrdsed. Nende kabelite põhiplaan on vaheldumisi poolringikujuline ja — tsistertslaste kombe kohaselt — neljakandiline. Ja kui neljakandilised kabelid on võlvid eraldi, nagu oli tavaline pruuk, on poolringikujulised võlvid ühe päiskivi alla nendega liituvate välimise kooriümbriskäigu sektoritega, nagu Soissons'i katedraalis ja selle järglastes.⁸⁶ Siin on skolastiline dialektika viinud arhitektuurilise mõtlemise niikaugale, et see peaaegu polegi enam arhitektuuriline.

---

⁸⁴Lad. k omavahel dispuuti pidades.

Villard de Honnecourt, *op. cit.*, lk 69jj, tahvel 29; pealiskirja "Istud bresbiterium inuenerunt Ulardus de Hunecourt et Petrus de Corbeia inter se disputando" [Selle presbüteeriumi töötasid välja Ulardus de Hunecourt ja Petrus de Corbeia omavahel vaieldes] lisas Villard'i õpilane, keda tuntakse "Teise Meistrina".

⁸⁵Lad. k vestlema, nõu pidama.

⁸⁶Ainukest ligikaudu sellesarnast eraldi võlvidud kabelite ja Soissons'i kombe kohaselt välise kooriümbriskäigu naabersektoritega ühe päiskivi alla võlvidud kabelite vaheldumist võib täheldada Chartres'is, kus sellist korraldust põhjendab vajadus taas kasutada 11. sajandist pärinevat koori vundamenti kolme sügava ja üksteisest kaugel paikneva kabeliga. Kuid Chartres'is pole Soissons'i tüüpi kabelid tegelikult muud kui välise kooriümbriskäigu kitsad laiendid, nii et kõik seitse päiskivi võis asetada samale kaugusele. Villard de Honnecourt'i ja Pierre de Corbie' ideaalplaanis on nad lõpuni väljatöötatud üksused, mille päiskivid ei asetse keskel, vaid välise kooriümbriskäigu naabersektori ääres.

ERWIN PANOFSKY sündis Saksamaal 1892. aastal. Õppis Berliini, Müncheni ja Freiburgi ülikoolis. 1926–1933 kunstiajaloo professor Hamburgi ülikoolis. Aastal 1934 oli külalisprofessor New Yorgi ülikoolis. Järgnevalt professor Princentoni ülikoolis ning Harvardi ülikoolis. Suri 1968. Silmapaistev ikonoloogia, keskaja, renessansi ja barokiajastu kunsti uurija.

Töid: *Die deutsche Plastik des elften bis dreizehnten Jahrhunderts* (1924), *Studies in Iconology* (1939), *The Codex Huyghens and Leonardo da Vinci's Art Theory* (1940), *Albrecht Dürer* (1943), *Abbot Suger on the Abbey Church of St. Denis and Its Art Treasures* (1946), *Gothic Architecture and Scholasticism* (1951), *Early Netherlandish Painting: Its Origins and Character* (1953), *Galileo as a Critic of the Visual Arts* (1954).

Lubatagu siinkohal tänada Kaur Alttoad ja Marju Lepajõed. Toim.

ELEEGIAD

Louise Labé

Tõlkinud Uku Masing

Mademoiselle
Clemence de Bourges'ile
lioonitarile

Et aeg on tulnud, Mademoiselle, mil meeste karmid seadused ei takista enam naisi pühendumast teadustele ja muile aladele, siis paistab mulle, et need, kel seks on võimalust, peaksid kasutama seda aulikku vabadust, mida meie sugu on ennemuiste nõnda ihaldanud, et neidsamu omandada; ja näitama meestele kahju, mida nemad on meile teinud jättes meid ilma hüüst ja aust, mis meie oleksime võinud sellest saada. Ja kui keegi edeneb sel määral, et võib panna oma mõttesünnitused kirja, siis tema seda teeks hoolikalt ega põlgaks seda au ja ehiks end pigemini sellega kui keede, sõrmuste ja toredate rõivastega, mida meie tõepoolest ei saa omaks pidada muu kui harjumuse pärast. Kuid see au, mille meile varub teadus, on täieliselt meie oma ja teda ei saa meilt ära võtta ei roimari osavus, ei vaenlaste võim ega tuleviku pikkus. Kui mind Taevas oleks soosinud sel määral, et mul oleks olnud küllalt tugev vaim mõistma seda, mille järgi tal on olnud himu, siis ma toaksin siin kohal ennem näite kui manitsuse. Kuid et ma olen kulutanud osa oma noortpõlve Muusika harjutamises ja et ma olen leidnud selle, mis mulle on jäänud ajast, liiaks lühikese oma aru algelisusepärast ja suutmata omalt poolt rahuldada seda hääd tahtmist, mida ma kannan meie soo vastu: teda näha mitte ainult ilu, vaid ka teadmiste ja vooruste poolest ületavat mehi või saavat nendega võrdseks, — siis mina ei saa teha midagi muud kui paluda vooruslikke Daame kergitada pisutki oma vaimu oma

koonalde ja kedervarte kohalt ja neid kasutada maailmale teadustamiseks, et kui meie pole küll tehtud käskimiseks, siis ometi meid ei tohi põlata kaaslasiks nii koduseis kui avalikes asjus nendele, kes valitsevad ja teevad kuulelikuks. Ning pääle selle reputatsiooni, mida siis meie sugu sellest saaks, meie oleksime seda tulu toonud avalikkusele, et mehed osutaksid rohkem hoolt ning vaeva vooruslikele teadusile kartes, et nad ehk saavad häbi nähes ette jõudvat neid, kellest nad on alati väitnud end olevat üle peaaegu kõiges. Seepärast tuleb meil õhutada ühteist nii kiiduväärsele ettevõttele. Millest teie ei tohi eemaldada ega säästa oma juba mitmete ja mitmelaadiliste kauniduste turbega vaimu ega oma noorust ja muid õnneande, et saavutada seda au, mida kirjanodus ja teadused on tavatsenud anda neile isikuile, kes järgivad neid. Kui pääle kuulsuse ning au on mingit soovitatavat asja, siis see lõbu, mida õppimine tavatseb anda meile, peaks virgutama igäüht, sest seesama on teisiti kui muud meelegaütused, mille suhtes, kui nendest ollakse võtnud nii palju kui tahetakse, ei saa kiidelda muust asjast, kui et ollakse veetnud aega. Kuid õppimise oma jätab endast rahulduse, mis meile püsib palju kauemini. Sest minevik rõõmustab ja haarab meid palju enam kui praegune; kuid tunnete lõbud kaovad otsemaid ega pöördu üialgi tagasi ja juhtub mõnigi kord, et mälestus nendest on niisama vastik, nagu sündmused on olnud meelsad. Liiatigi on teised naudingud säärased, et mingi mälestus, mis tuleb nendest, ometigi ei suuda meid viia tagasi sellesse meelesolusse, milles olime; ja mistahes võimsa kujutluse meie vajutame enestele pähe, ometigi teame meie hästi, et see ei ole muud kui mineviku vari, mis meid vintsutab ning petab. Aga kui on juhtunud, et me panime oma kujutlused kirja, siis, kuitahes paljugi hiljem meie aju jookseb läbi lõpmatu hulga juhtumiste ning lakkamatult askeldab, ometigi, kui me kaua aega hiljem võtame kätte uuesti oma kirjutused, siis pöördume tagasi sellelesamale paigale ja sellesesamasse meelesolusse, milles olime. See siis kahekordistab meie õdusust, sest meie leiame uuesti üles möödunud lõbu, mis meil on olnud, kas selle asja üle, millest kirjutasime, või arusaamises teadustest, millele siis olime andunud. Ja pääle selle, otsus, mille teevad meie teised kujutlused esimeste kohta, annab meile erilist rahuldust. Need kaks hüve, mis tulevad kirjutamisest, peaksid teid virgutama, kuna on

Eleegiad

ju kindel, et esimene ei jäta saatmata teie kirjutusi nõnda, nagu ta saadab teie muid tegemisi ja elamise tavasid. Teist on teie asi võtta või teda mitte saada olenedes sellest, kas see, mida olete kirjutanud, teid rahuldab. Mis puutub mind, siis niihästi kirjutas esmalt neid nooruseasju kui neid pärast üle vaadates mina ei ole nendest otsinud muud asja kui sündsast ajaviidet ja vahendit laisklemisest põgenemiseks; ja minul ei olnud kavatsust, et keegi muu pääle minu neid peaks kunagi nägema. Aga pärast seda, kui mõned minu sõpru on leidnud võimaluse neid lugeda, ilma et mina sest oleks midagi teadnud, ja et (nagu meie hõlpsalt usume neid, kes meid kiidavad) nad on pannud mind uskuma, et ma pean nemad saatma maailma valgele, siis ma ei ole julgenud neid hoida peidul, ähvardades siiski neidsamu, et annan neile juua poole sellest häbist, mis sellest tuleb. Ja seepärast, et naised ei näita end vabal tahtel avalikkuses üksinda, olen ma valinud teid omale juhiks, pühendades teile selle väikese teose, mida ma ei saada teile muu sihiga, kui et kinnitada teile seda hääd tahtmist, mida ma kaua aega tunnen teie vastu, ja teid virgutada ning lasta teisse tulla himu, nähes seda minu kohmakavõitu ning halvasti ehitatud tööd, saata maailmavalgele teine, mis oleks paremini viilitud ja suurema kaunidusega.

Jumal hoidku teid tervise juures.

Lyonis sel 24. juulil 1555

Teie alandlik sõbratar

Louïse Labé

ESIMENE ELEEGIA

Kui maa ja taeva võitja Lemme mind
nii tabas, et löi leegitsema rind
ning julmas pöörasuses ahnelt attis
mu vere, luud ja julge vaimu mattis,
siis polnud minul haliseda jõudu
veel oma kannatuse piina õudu.

Ei Phoibos, roheliste loorberite kaim
 veel lubanud, et salme mõlguks vaim.
 Nüüd aga, mil ta jumalikku hoogu
 mu kogend rind on täis kui tulevoogu
 võin laulda: mitte Jupiteri kõue,
 ei julmi sõdu, mida Mars toob õue
 maailmale, kui tahab, otsemaid;
 ta lüüra annab, millel Lembest vaid
 on Sappho leelutanud mitmes salmis
 ja nüüd see minu omast nutma valmis.

Oi sulnis poogen, luba leebemust;
 hääl katkeb ehk ja täis läeb kibedust,
 nii hulk ju vaeva, valu, pahameelt
 ja õnne, õnnetusi tõukab keelt;
 tuld, milles põledes õrn süda tuhaks
 läks muiste pooliti, oh, et sa uhaks!

Kurb mälestus mu ette tõuseb taas
 ja teeb, et silmad vette vajund maas:
 näib, jälle olen võimus kokkumise,
 mis esmalt Lemme tõi, näen, miska ise
 ta relvastub mu ründamise jaoks.
 Seks silmad need, kust lasta oli taoks
 mul enda liialt vahtijaile nooli,
 neil polnud ju mu ammust küllalt hooli.
 Kuid nooled, silmad, need mu hukutasid
 ja kättemaksu täheks saada lasid.
 Ma pilgates, et ühel Lembest rõõm,
 teist aga hävitab ta leegi lõõm,
 nii palju nähes nutulisi valveid,
 nii palju õhkeid, ilmaaegseid palveid,
 ei märganud, kuis äkki sööstis pääle
 too häda, mille laiduks tõstsin hääle,
 mu torkäs läbi nagu metsik sõdur,

Eleegiad

et praegugi veel olen üsna põdur
ja tunnen sundust kogunisti praegu
taas raigastada kaebelis läinud aegu,
ja muistseid vaevu. Daamid, kes neid loete,
kas kaasa õhates mu kurtmist toete?

Võib olla, korra tasun teile sama
ning tulen suile appi jutustama
te viletsuse piinavahinguid
ja nutma päevi tühja raisatuid.

Mis kangustki nüüd peidaks teie rind,
kord sellegi võib võita Lembe ind
ja mida vaenlasemad nüüd te talle,
kord vastu läete seda halvemalle.

Oh, ärge mõelge, et peab laitma neid,
kel Iha visand hinge tõrvakseid;
sest muidki tõrksaid kõrgeidki ju armus
ja tundis siis, mis tähendab ta karmus,
kõrk süda, iludus ning aulik alge
ei hoidnud orjusest neid Lembe kalge,
vaid alati: vaim õilsaim äkimalt
end leiab karmima ta käsu alt.

Sa kuningannat Semiramist vaata,
kes oma väega retkele võis saata
ka roodud Mooramaalt ja kiiduväärt
eeskujuks oli: otsa ega äärt
ei olnud mõõga raevul, mille ees
jäi verre maha vapraim vaenumees.
Kui ta veel himus kõiki naabreid võita
või lasta sõjal nende üle sõita,
siis ründas teda Arm nii metsikult,
et hülgas au ning relvad võidetult.

Kas polnud kuninglusel väärrikust,
et saada kebjamatki õnnetust

kui poega lembida? Kus on su aru,
mis kaalutles ta keset võitlusmaru,
ja kuhu jäänud kilp ja piik sul nüüd,
mis vastu ei saand vapraimagi püüd?
Su käsi kuhu hariikiivri heitis,
mis juuste blondi kulda varju peitis?
Kus jätsid soomusrüü ja selle mõõga,
mis sinu vaenlasile täitis lõõga?
Need käälid täkud, jooks kel oli lend
ees võitva vankri, kuhu põgenend?
Kas võis niipea nõrk vaenlane sind lüüa,
kas mehist südant pehastus nii süüa,
et relvarõõmud sind ei puutu enam,
vaid voodil haletseda tundub kenam?
Sa oled hüljand Marsi käreduised,
et võtta omaks kodu õdusused.
Nii Lemme võõrutada sinust suutnud
on sind, et öelda võib: end oled muutnud.

Seepärast too, kes näeb, kuis maalin jagu,
mis Lemme andnud, ärgu põlastagu
mu nukrat leina. Varstigi võib Arm
ta vastu mitte vähem olla karm.

Ma sellist näind, kes Lemmet südikana
noor olles teotas, hiljem sama vana
ta tules loitvel õrnalt halavat
vaid oma hiljund piina astlakat.
Siis aina vee ja mingiga ta teha
taas kauniks katsus oma kulund keha.
Näolt tahtis peletada kortsuriga,
mis kaeverdanud oli sinna iga,
ja laenas abiks juba halli pähe
siis paruka, mis sobis kaunis vähe.
Kui aga mingitud end hästi tundis,

siis kaema vähem sõbra silmi sundis,
kes hoolimatult ta eest ära põikas
ja põhjustada Lemmet nõnda võikas
vaid suureks häbiks pidas. Palga nõnda
eit vaene sai just paraja, sest mõnda,
kes korra tahtis teda, põlgas tema,
nüüd armunut ei tulda armatsema.
Just nõnda siis, kui Lemme lõbu vajab,
ta ühe tahte teise vastu ajab:
mees, keda lembib daam, ei hooli sest,
kes armas pole, lembib südamest
ja kummatagi on ta innu läide
see lootus, mis ei lähe iial täide.

TEINE ELEEGIA

Nii eales ori vabadust ei kihka,
laev oma sadamasse jõuda ihka,
kui ootan päevast päeva, paraku,
et, Sõber, heldelt tuleks taas Sa ju.
Siis lõpp on sel, mis häda põhjustand,
kui saabub tund, mil kaasas kaunis and:
Sind näha taas. Ent pikka ootust halab
mu igatsus ja nuttu tühja valab.
Oi, Julm, miks töotas kiri esimene,
et lahusolek meil vaid üürikene?
Kas Sul nii pisut minust mälestust,
et nõnda ruttu murdsid ustavust?
Kuis julged olla nõnda solvav mulle,
kes kogu aeg nii ustav seisnud sulle?
Et sarvik Paani rannal viibid praegu,
siis vast ei karda mina ilmaaegu,
et, kui Sa tarmu läitsid uue leegi
ja minu paigale daam tulnud keegi,

Sa juba unustasid püsituna
kõik truuduse, mis töotid armununa.
Kui nõnda on, et enam ustavust
ei leidu Sinus ega mahedust,
siis imestada nüüd ei vaja ole,
et halastustki Sul mu vastu pole.

Kui mitmeid mõtteid, mitmeid hirme vaotand
on Lemme hinge ja mu tarmu kaotand!—
Nüüd endist Lemmet mõeldes veel ei taha
ma uskuda, et said mu jätta maha —
ja väites, et Sa vaevalt töotust rikuks
Su kindlust arvan üleinimlikuks.
Kas Sinu meele vastu Sind ei pea
ehk haigus kinni teel, mis ma ei tea?
Ei usu küll, sest palund sedamoodu
Su tervist jumalailt ma ühtesoodu,
et tiigriski saaks valla julma kaigust,
kui nad Su vastu ässitaksid haigust, —
ehk küll mõnd valu mõneks ajaks
Su kergemeelne püsimatus vajaks —
ent eks mu truudus nõnda palju talu,
et halb ei taba Sind, ei hirmus valu.
Too, kes on Valitseja Taevas kõrges,
mu vastu vist ei tohiks olla tõrges,
vaid, kui ta näeb mu palves pisaraid
Su eest, siis jätak viha otsemaid.
Ma pälvind olen Teda kogu aja,
end miskis muus ei tunne patustaja,
kui ses, et aiva jumaldama Sind
Ta asemel on Lemme sundind mind.

Su öeldud päevast saadik olen lootnud
— teist korda Phoibe sarved kokku jootnud
ja Sinu õnnest viletsast või veatust,

mu Sõber, pole tulnud ühtki teatust.
Ent, kui seepärast tulla Sa ei saa,
et andnud uue armsa võõras maa;
uus sõbratar ei küüni ometigi,
tean hästi, nimeault vist selle ligi,
mis paljud targad, kiites hulgi sõnu
mu ilu, voo­rust, sarmi, jutumõnu
on võõriti, nii usun, mulle toonud!
Kuid pääsu pole aust, mis teised loonud!
Ei üksnes Prantsusmaal mind meelitata
ja suurem mind kui soovin kuulsus kata,
vaid maagi, mille piiriks Püreneed
ja Kalpe taga ookeani veed,
ka laia Rheini veerelised luited
ning ilus maa, kus Sina praegu uitad
on kuulnud (panid uskuma mu ise),
et vaimukad mind teavad kiidulise.
Hüüt naudi, mida hulka mehi nõuab,
jää sinna, kuhu teisi mõttes jõuab
ning usu: mujalt pole sää­rast võtta,
Et kaunim olen, ütlema ei tõtta,
vaid, et ei lembi eal Sind keegi nii
ja rohkemale aule ka ei vii.

Mu lembust suuri Hännasid ju taotab,
et meeldida mu ette teeneid laotab,
neil mängu, plaane tublisid, turniire
mu mee­lehääks on ette võtta kiire:
ja siiski hoolin kõigest nõnda vähe,
et see eest tänamagi neid ei lähe.
Kõik oled üksi, kõik mu halb ja hää,
mul Suga kõik, ei miskit ilma jää.
Ja, et ei meeldi miski mõtetele,
ei astu ühtki lõbu künnisele,

vaid lõbu asemel mind väisab tusk;
 et kurta vaja, on kui kindel usk —
 ja äkki valdab säärane mind turm,
 et tuhat korda meelsam oleks surm.

Nii, Sõber, on Su kaugel viibimine
 kaks kuud ju mulle valu alaline,
 kus elu pole, sest et Lembe nool
 musttuhat korda päevas mulle kool.
 Kui näha tahad pisutki mind veel
 kord selles elus, ole kähku teel,
 ja, kui ehk enne seda piin täis vihust
 on kiskund hinge lembiva mu ihust
 Sa korraiski siis leinakuues tule
 mu kalmukünka ümber uidangule.
 Oh, et siis valge marmor, Jumal annaks,
 neid nelja rida juba endal kannaks:
*Su läbi, Sõber, nii ma leegitsesin,
 et igatsedes tulle hävinesin,
 mis nüüdki hõõgvele jääb all mu tuha,
 kui nuttes ei Sa teda soiku uha.*

KOLMAS ELEEGIA

Lyoni daamid, kui mu kirjutusi
 te loete, tulvil armund häälightsusi,
 kui kuulete mu leelutuste nuttu
 ja nukrust, kahetsust või tusajuttu,
 siis ärge hukka mõistke kohtlast iga
 ja kergemeelse nooruse noort viga,
 kui viga see. Ent, kesse mulla pääl
 võiks kiita, et tas maad on ainult hää!?!

Üks saatusele peab siin viha pikka
 ja üleaedseile on kade ikka;
 maal rahu nähes üks võib hulluks minna,

teeb kõik, mis võib, et sõda saata sinna;
kuid teine vaesuses näeb pahet kurja,
toob üksnes jumal Kullale siis urja;
üks vaelevandeid aina üles keeb
ja usaldaja petu ohvriks teeb;
üks teine, harakeelne madu, luiskab,
musttuhat torget siiatänna tuiskab.

Mu sünnil polnud küll planeedel väge
all kellele on õnnetus nii äge:
ei naabrit kaedes nukrutsenud silm,
et vihma rohkem talle soovis ilm;
eal sõpru pole tülili õssitand,
end oma kasu püüdma alandand;
teist tüssata ja võtta naermiseks
on olnud sama jälk kui keelepeks.

Ent, kui mus puudulik on miski nüüd,
siis laitse Lemmet: need vaid tema süüd:
mu vesihaljalt püüdis tema ling,
mil harjutama keha mul ja hing
veel pikka rida tarku kunste tikkus,
mis tema peagi tüütuks mulle rikkus.
Mu nõelamaal nii suur siis oli ime,
et kustutada võinuks kuulsa nime
selt, kelle uhkus tööle väitma kallas,
küll rumalalt, et halvemat teeb Pallas.
Kes siis mind nägi südilt sõjateel
kui piigimeest, kel pihus viskeks peel,
kes harjutusel käänas käälis hoos
jalg kannustav vaid hobusega koos, —
et sääli Marphise on, Rogeri öde,
või Bradamante paistnuks talle tõde.
Kuid, mis? Mald Lembel varstigi sai täis
üht näha, kes vaid õppis, sõjas käis,

ja tahtes, et mind vaevaks mure muu,
tal naeratuses läbi lausus suu:

Lyoni daam, kas tõesti loodad sina,
et just neid vahendeid peaks kartma mina?
Ei pääse sa, ma võitnud jumalaid,
nii mere, toonela kui taeva isandaid;
kas mõtled puudu olevat mul väest
teid maisi mõistma panna: minu käest
ei lipsa keegi? See saab hoobi varem,
kes arvab, et ta kanguselt on parem.
Mind laita mitu kord Sul polnud häbi
end mõeldes julge oma Marsi läbi,
kuid vaata nüüd, kui tema järel läed,
kas minu vastu seista veel sa väed?

Nii rääkides ta tulivihha viskus
ja oma kimbust sulisnoole kiskus
ja lastes kogu jõuga ammu valla
ta sihtis otse õrna koore alla,
mis nõrk raudrüüna pelgund südant kaitsma
eest Amburi, kes harjund võitu maitsma.
Siis august läbi Lemme sisse rühkis
ja enne kõike rahu välja pühkis:
nüüd rängelduses, mis ta taotseb tuua,
ei lase tukkuda, ei süüa, juua,
ei päiksest ega varjust sooja saa ma,
ent tarm vaid Lemmet täis ja tulelaama,
mis maskib mu, nii teiseks paistma muudab,
et vaevalt ise tunda ennast suudab.

Ma polnud talvet näinud veel kuutteist,
kui osa sain ju vintsutusist neist;
nüüd suve kolmatkümme kōnnin siin
ja Lembe vangil südamel vaid piin.

Eleegiad

Aeg kõrged püramiidid maha paiskab,
Aeg voolsad lätted kuiva mulda raiskab,
ei ühtki Kolosseumi tema säästa,
ei kuulsamaidki linnu otsast päästa
ja, eks ta otsa tavaliselt loo
ka Lembele, kuistahes loidaks too.
Ent, paraku, näib aiva suurenevat
ta minus, närivamaks leegitsevat.
Oenonet Paris kuumalt lembis, kuid
ta lembus üsna varsti leidis muid;
eks olnud kalliks Jasonil Medea
ja majast kihutas ta tema pea.
Nad tõesti väärinuksid nende lembust,
sest sõpru lembisid, ja kiidu embust.
Kui lemmitut ei Lemme kinni pea,
eks lembetu siis ennast jõutuks tea,
eks või ma paluda, Sult, Lemme, lüba
et piinad lõpetada tohin juba.
Mind ära lase Surma tunnetama
ja teda leidma Sinust koledama,
vaid, et mu elust lembus poleks lõik,
tee Sa, et see, kes mulle minu kõik,
kes üksnes võib mu nutma, naerma teha,
nii tihti keda taga õhkab keha,
luidliha tunneks, verd ja oma hinge
sees tule suurema või sama vinge,
siis kebjam Sinu koorem mulle näiks,
kui kandes teda ühes keegi käiks.

Eha Tuulemaale 8. jõulukuu
päevaks 1944 mõteldes, et olen
Olivier de Magny ja Louise ei
anna enam andeks kunagi.

+Uku Masing+

MITTEVERBAALSEST KOMMUNIKATSIOONIST

Silvi Kimmel-Tenjes

1. SISSEVAADE KOMMUNIKATSIOONIUURINGUTESSE

Inimeste kommunikatsioonivõime on sama vana kui ühiskond. Lingvistikas on suhtlemise uurimiseni jõutud samm-sammult pika ajaloo vältel. Ferdinand de Saussure'i ideedest innustunud Praha koolkonna esindajad olid ühed esimestest, kes tõid omal viisil esile nii verbaalse kui mitteverbaalse kommunikatsiooni tähtsuse. Praha Lingvistilise Ringi 1929. aasta programmist olgu mainitud kahte punkti (Ivić 1969: 152):

1) keel on väljendusvahendite süsteem, mille ülesandeks on vastastikuse arusaamise edendamine; seega peab keeleteadus uurima konkreetsete lausungite tegelikku funktsiooni;

2) keelesse kuuluvad nii inimesiksuse intellektuaalsed kui ka emotsionaalsed väljendused. Keeleuurimine hõlmaku ka suhteid, mõtteid ja tundmusi edastavaid väljendusvahendeid.

Alles 1970. aastatel kandus lingvistide põhihuvi keele struktuuriliselt aspektilt funktsionaalsele — tekstide moodustamise ja mõistmise protsessidele. Uus teooria on keele *kasutamise* teooria, mis käsitab keelt suhtlemisvahendina.

Juri Lotman on selgitanud Mihhail Bahtini üht olulist ideed, mida viimastel aastatel on hakatud arutama kommunikatsiooni-teoorias — seda, et sõnum omandab loova iseloomu alles siis, kui kanali teises otsas asub teine, s.o isik, kes kodeerib informatsiooni *teisiti* kui selle edastaja. Kodeerivate ja dekodeerivate mehhanismide struktuurierinevused ja sellest tulenev vastastikuse mõistmise raskus tingivadki kommunikatsiooniakti aktiivsuse.

Viimane on alati ühtaegu nii tahte- kui ka energeetiline akt. See erineb märgatavalt kommunikatsiooniprotsessi esialgsetest passiivsetest mudelitest, kus igasugust mittemõistmist peeti tehniliseks defektiks ning ideaaliks oli saatja ja vastuvõtja absoluutne adekvaatus. Mihhail Bahtini termineid kasutades võib öelda, et informatsiooniteooria on sellest ajast, kui Claude Elwood Shannon ta sõnastas, läbi teinud evolutsiooni monoloogilistest mudelitest dialoogiliseni (Bahtin 1987: 11).

Paralingvistika (kreeka *k par* 'ligilähedane' ja lingvistika) on keeleteadlaste huviväljas olnud küllalt lühikest aega. Paljud varasemad uurimused ei pidanud paralingvistika sfääri kuuluvaid vahendeid lingvistika seisukohalt oluliseks. Neid puudutasid oma töödes küll psühholoogid, psühhiaatrid ja antropoloogid. Paralingvistika saab hoo sisse suhtlusteooria arenemisega, olles otsest mitteverbaalse kommunikatsiooni osa.

Eesti keele põhjal pole mitteverbaalset kommunikatsiooni varem uuritud. Käesoleva töö üheks eesmärgiks on anda ülevaade paralingvistika põhimõistetest ning kirjeldada ka peamisi uurimissuundi.

2. PÕHIMÕISTED

Muutuv ja toimiv maailm sallib variaablust nii looduses kui inimühiskonnas. Seepärast pole järgnevalt esitatud mõistete selektuskatsed absoluutne ja vankumatu tõde, vaid tõdemus, et võimalikelt lähenemisviisidelt nähtustele ja nende sõnadesse püüdmise katsetelt on uurijatel alati võimalik edasi liikuda.

Eelkõige on kasutatud hüpoteetilise gradatsiooni moodust ning järjestatud mõisted alaneva mahu järjekorras. Nad on kui vette visatud kivi ringid: kõige konkreetsem on väikseim mõiste (*allokine*) ning kõige hajusam mahult suurim — mitteverbaalne kommunikatsioon.

2.1. Mitteverbaalne kommunikatsioon

Inimene õpib teistega suhtlema nii mittekeeleliste kui keeleliste vahendite abil. Mittekeelelise kommunikatsiooni vahenditeks on parakeel, kineesika ja prokseemika (Wardhaugh 1977).

Mitteverbaalne kommunikatsioon hõlmab žeste, asendeid, näoilmeid, erisugust riietust ja muid selliseid väljundeid. Seega kuulub termini *mitteverbaalne kommunikatsioon* alla suur nähtuste ring: kõik näoilmed ja žestid, millel võiks olla sümbolitähendus — tantsust ja draamast muusika ja miimini, afektiseisundist liiklusummikuni, loomade käitumisest diplomaatiliste protokollideni, ekstrasensorsetest tajumustest kompuutriteni (*The Rhetoric...* 1971). Kõik mitteverbaalseid märke kasutav kuulub kommunikatsioonisüsteemi.

2.2. Paralingvistika ja parakeel

Termini *paralingvistika* pakkus välja ameerika lingvist Archibald Hill. Keeleteaduslikus kirjanduses väljendatakse tihti arvamust, et paralingvistiliste ilmingute teadusliku uurimise lähtekohaks peaksid olema Edward Sapiri tööd. Uue uurimisvaldkonna piirid määratles enam-vähem selgelt George L. Trager, kes pani ette vaadelda paralingvistilistena häälikulisi vahendeid, mis kaasnevad suulise kõnega, ning juurutas kindlalt vastavat terminoloogiat.

Paralingvistikat võiks määratleda järgmiselt: *paralingvistika on uus keeleteaduslik distsipliin, mis tegeleb keelelise suhtlemisega kaasnevate ja infovahetuses osalevate faktorite uurimisega*. Samas on käesoleval ajal paralingvistika nimetus keeleteaduses kindlalt kinnistunud sellise teadusharu tähistamiseks, mis tegeleb mittedõnalise kommunikatsioonisfääriga tervikuna.

Tatjana Nikolajeva on üks juhtivamaid vene uurijaid, kes on kirjutanud olulisi artikleid paralingvistikast. Tema määratluse järgi (*LES* 1990: 367) on paralingvistika

1) keeleteaduse haru, mis uurib selliseid mitteverbaalseid (mittekeelelisi) vahendeid, mis on lülitatud kõnelisse teatesse ja edastavad koos verbaalsete vahenditega tähenduslikku informatsiooni;

2) mitteverbaalsete vahendite kogum, mis osaleb kõnelises kommunikatsioonis.

Määratluse teise osa on mõned uurijad eraldi välja toonud ja nimetanud *parakeeleks*. Paralingvistika ja parakeel on käibinud tekstides läbiseigi ja seetõttu ka pisut segunenud. Täpsemalt on küll nii, et paralingvistika peaks uurima ka parakeelt.

Kommunikatsiooni saab uurida siis, kui uuritakse koos verbaalset keelt ja parakeelt. Parakeelde kuuluvad liigutused, mida on vaja tühimike täitmiseks verbaalses kommunikatsioonis, kuid see pole nende ainus funktsioon. Parakeelt võib vaadelda kahe ti: ühest küljest kui keelega kaasnevat spetsiifilist vormi, teisest küljest kui süsteemi, mis väljendab verbaalselt raskesti tabatavaid subjektiivseid faktoreid.

Nii näiteks võivad esimesel juhul mingile grupile kuuluda mitmed eripärased (isikupärased) väljendusvahendid, osaledes paralingvistilistes suhtlussüsteemides (nt tõhustades tööd ettevõttes (Sobolevskij 1989)). Need individuaal-paralingvistilised vahendid kannavad kommunikatiivset funktsiooni ja on väärtustatud kogu kollektiivi jaoks. Siin on peetud silmas paralingvistilisi vahendeid, mis täidavad oma kommunikatiivset rolli ainult koos kõnega. Nende vahendite kasutamine ei too kaasa mingit täiendavat subjektiivset momenti.

Teisel juhul, kui on võimalik parakeeles väljendada kõnekeele abil väljendamatut, on asi keerulisem. Kui see pole seotud funktsionaalsete parakeeleliste vahenditega, siis kõikvõimalikud kineesika ja miimika jooned on seotud näiteks inimese emotsionaalse seisundiga ning ei osale tingimata antud informatsiooni edastamises. Sellisteks seisunditeks on raev, rõõm jne, mida väljendatakse miimika ja kehaliigutuste abil ning neid võib vaadelda kui subjekti bioloogilisi karakteristikuid.

Varasematest uurijatest huvitavamalt on mittekeelelist kommunikatsiooni mõtestanud Ronald Wardhaugh, kes cristab selles kolme põhilist osa (1977).

1. *Parakeel*. Ühed peavad seda ülimõjusaks lingvistiliseks süsteemiks, teised väidavad, et parakeel lisab lausungi tähendusele uue mõõtme. Paralingvistiline süsteem on komponeeritud erinevatest skaaladest ja keeleline kommunikatsioon asub kusagil iga skaala keskmel lähedal. Spetsiaalsete kommunikatsioonitüüpide puhul liiguvad kõnelejad skaalalt skaalale.

Tähtsuse järgi on esimene *hääle tugevuse* skaala. Enamik kõnelejaid ei pööra rääkides tähelepanu oma hääle tugevusele, kuid lausungitel on siiski erinev valjus. Meile tundub, et mõni inimene räägib liiga valjusti ja teine jälle liiga vaikselt. Mõnikord on

ülitugev hää! vajalik teatud tüüpi kommunikatsioonis. Ülivaikset hää!t võib kasutada mõne loo jutustamisel, et seda huvitavamaks muuta.

Teine on *kõrguse* skaala: kui kõrgele või madalale hää!l kõneldes võngub. Igal kõnelejal on oma kõrgus, kuid see võib kommunikatsiooniprotsessis muutuda. Kui kõnelejad kasutavad erineval määral oma hää!le kõrgust, võib kuulaja järeldada, et juhtus midagi tavalist või ebatavalist. Vestleja väga madal hää!l võib olla märk ebamugavusest, pettumusest, väsimusest.

Kolmandat võiks nimetada *tämbri* skaalaks. Krigisevat hää!letooni võib kasutada näiteks koolipoiss, lausudes: "Uuh! Uuh! Veel üks ülesanne!" Kõlav hää!l assotsieerub kindlat tüüpi kõnelejaga: poliitik või kirikutegelane, kes peab kõnelema rahvahulkade ees.

Neljas skaala hää!le jaoks on *tempo*. Venitamist võib ette tulla näiteks vastumeelselt antud nõusoleku puhul. Kui me venitame lauset "Sa oled tõeline sõber!", võime anda lausungile sootuks vastupidise tähenduse. Väga kiiresti võib lausuda mitmel puhul: me ei tahagi, et lausutust täpselt aru saadakse; tahame kaasvestlejast kiiresti vabaneda jne.

2. *Kineesika*. Teine suurem paralingvistiline süsteem on kineesika — žestide uurimine. Žestid võivad ulatuda imetillukesest liigutusest (kulmuliigutus, näo tõmblus) suurte žestideni (käte, õlgade, jalgade kasutamine). Ronald Wardhaugh lisab, et korrektset žestikasutust tuleb õppida.

3. *Prokseemika*. Prokseemika uurib, kuidas inimesed kasutavad ruumi kõnelejate ja kuulajate ümber kommunikatsiooniprotsessis. Sobivad distantsid eksisteerivad erinevate tegevuste juures ja neid peab tundma õppima. Näiteks võib sõbraga kõnelda ühelt kauguselt, võõraga teiselt, ülemusega kolmandalt. Mõnikord võib vahemaid "demokratiseerida": ülemus võib lõhkuda konventsionaalse distantsi. Tegeldakse "õige ruumikasutusega": istmete paigutus konverentsisaalis, interjäär diplomaatisteks läbirääkimisteks, kokkulepete sõlmimiseks. Ega asjata öelda "ümarlauavestlus". Õige ja sobiva ruumiga võib hõlbustada vestlust, vestluspartnerite tegevust.

2.3. Paralingvistilised vahendid

Kõige tagasihoidlikum on olnud lingvist Gennadi Kolšanski, kes räägib ainult žestidest ja miimikast. Selliseid emotsioone nagu rõõm, raev, kurbus, iroonia jne on kerge materialiseerida inimese kehaliigutustega. Lingvistikat huvitavad vaid liigutused, mis saavad kõnet ning mõjutavad selle sisu ja vormi. Kuid on vale arvata, et paralingvistilised vahendid väljendavad vaid emotsioone. Nad võivad kaasneda ka neutraalsete lausungitega. Tihti kasutatakse paralingvistilisi vahendeid oma väidete või mõtete kinnitamiseks. Nii keel kui žestid võivad väljendada nii emotsionaalset kui ka ratsionaalset. Inimkommunikatsioon on olemuslikult ratsionaalne protsess, ka seetõttu ei saa žeste siduda vaid emotsioonidega. Ainult emotsionaalse väljendamine ei ole üldse tingimata kommunikatsioon, vaid bioloogiline reaktsioon, mis on olemas ka loomadel.

Georg L. Trager ühest küljest laiendas paralingvistika valdkonda, võttes sinna ka kõha, naeru jne, teisest küljest aga kitsendas seda, piirdudes ainult nn vokaalsete väljendustega. Tendents piirata paralingvistikat inimese käitumise mõne vormiga on ilmenud ka varasemates töödes, kus näiteks käsitatakse inimest kui kõneakti subjekti.

Paralingvistilisi vahendeid võib vaadelda kui mingit allsüsteemi kommunikatsiooniprotsessis. Nad ei saa eksisteerida omaette väljaspool sõnalist kommunikatsiooni ja kanda omaette tähendust, väidab Gennadi Kolšanski. Ainult parakeele abil ei saa edasi anda verbaalselt edastamatuid teadmisi (Kolšanski 1975). Kõneleja žestid ei anna sisuliselt uusi teadmisi. Muidu on aga parakeele süsteemil mingi kollektiivi raames, kes seda mõistab, olemas kõik üldised konventsionaalse süsteemi semiootilised aspektid.

Paralingvistika raames arutatud küsimuste ring haaras ja seni osaliselt haarab kõiki kineesika liike (žestidest pantomiimini), kõiki fonatsiooni liike (kõnest vokaalkunstini) ja kõiki suhtlemise liike nn situatiivse konteksti osavõtul (tavavestlusest arsti küsitluseni).

Vene lingvistika entsüklopeediasse on kirjutatud asjakohase artikli Tatjana Nikolajeva (*LES* 1990: 367). Artikli autor eristab

kolme liiki paralingvistilisi vahendeid: fonatsioonilisi, kineetilisi ja graafilisi.

Fonatsioonilisteks on kõne tämber, tempo, valjus, täiendavate pauside liigid, meloodilised ilmingud, samuti kõnehäälkute eripära (dialektilised, sotsiaalsed ja idiolektilised).

Kineetilisteks komponentideks peetakse žeste, valitud pooside tüüpe ja miimikat.

Graafilisteks vahenditeks on punktiliste märkide ja tähtede joonistamise viisid (käekiri), tähtede juurde graafiliste lisanduste tegemise võtted ja nende asendajad (sümbolid nagu &, #, \$ jne).

Paralingvistika raames eristatakse universaalseid, etnolingvistilisi ja idiolektilisi komponente. Seepärast paralingvistilised vahendid mitte ainult ei täienda verbaalse teksti mõtet, vaid on ka informatsiooniallikaks kõnelejatest (kirjutajatest), nende sotsiaalsetest ja vanuselistest isärasustest, iseloomuomadustest ja muust. Paralingvistilised vahendid ei kuulu keele süsteemi ega ole ka kõnelisteks üksusteks, kuid sellegipoolest ei või kõneline teade olla kommunikatsiooni faktiks ilma paralingvistiliste (kaas)komponentideta, arvab Tatjana Nikolajeva (Nikolaeva, Uspenskij 1966). Seepärast on nad ühel või teisel kujul esindatud igas kõneüksuses.

Vastavalt lausungi verbaalsele poolele võivad paralingvistilised vahendid täita kolme funktsiooni:

1) kanda täiendavat informatsiooni (mõnikord vastupidise tähendusega verbaalsele): näiteks positiivne verbaalne tekst võib olla täiendatud fonatsiooniliste karakteristikutega eitava hinnangu (ja muu sellise) tähenduses;

2) asendada puuduvat verbaalset komponenti ("Tahad tulla meiega?" — eitav žest);

3) kombineerudes verbaalsete vahenditega anda edasi sama mõtet ("Ma tahan vaat seda punast õhupalli" + näitav žest).

Paralingvistilisteks vahenditeks ei peeta autonoomseid ja suletud semiootilisi süsteeme, kuid nad võivad olla hästikorrastatud semiootiliste mitteverbaalsete süsteemide elementideks.

Põhjaliku klassifikatsiooni mitteverbaalsetest märkidest on teinud Randall P. Harrison (1973). Mitteverbaalsed märgid kuuluvad nelja kategooriasse:

a) *etenduslikud koodid*, kus mitteverbaalsed märgid tulenevad keha tegevusest: näoilme, silmaliigutustest, keha asendist, puudutustest, haistmisest. Etenduslike koodide allkategoriat hõlmab selliseid paralingvistilisi nähtusi nagu hääle kvaliteet, kõne takerdumus, ohkamised, haigutused, naer, ühmatused jne;

b) *tehiskoodid*, kus mitteverbaalsed märgid tulevad esile kosmeetika, rõivastuse, ehete asetusega. Siia kuuluvad veel kunstiohjektid, skulptuurid, arhitektuur jne;

c) *vahenduslikud koodid*, kus mitteverbaalseteks märkideks on valikud, sobivused ja leidlikkused. Näiteks võib toimetaja kärpida fotot mitmel viisil, ta võib valida must-valge või värvilise foto, ta saab valida kas foto või joonistuse; samuti võib operaator valida lühikese või pika kaadri, ta võib lisada muusikat või heliefekte, ta võib moodustada kaadritest "uue süntaksi" (montaaž);

d) *kontekstuaalsed koodid*, kus mitteverbaalsed märgid moodustuvad aja ja ruumi kasutamisest. See võib toimuda ajalise ja ruumilise kommunikatsioonisüsteemide lokaliseerimise ning osavõtjate kunstikavatsuslike võtete kaudu.

Toodud kategooriad hõlmavad väga laia ala ja mitte alati pole neil kommunikatiivset väärtust.

Mitteverbaalsetel märkidel võib eristada kolme omadust: *modaalsust, koodi ning funktsiooni*.

Kui lingvistilises kommunikatsioonis piiratakse kõnes vokaal- auditorset kanalit ja kirjas visuaalset kanalit, siis mitteverbaalsetele märkidele võib lisada modaalsuse, näiteks maitse, puudutuse, lõhna. Mitteverbaalsed koodid võivad opereerida antud modaalsustega.

Lingvistilised koodid on tervikuna küllaltki sarnased ja liiguvad ühest keelest teise, ent mitteverbaalsete koodide piirkond võib ulatuda väga lihtsast keerukani. Mitteverbaalsed märgid funktsioneerivad kommunikatsioonisüsteemides kolmel eri tasandil:

- 1) määratlevad, tingivad ja moodustavad süsteemi;
- 2) aitavad reguleerida süsteemi;
- 3) annavad edasi sisu, mõnikord palju tõhusamalt kui lingvistilised märgid.

Nüüd mõned konkreetsete mõistete mitteverbaalse kommunikatsiooni uurimise "klassikutelt" Ray L. Birdwhistellilt ja Dell H. Hymes'ilt (vt Birdwhistell 1970).

Žest. Kommunikatsiooni vorm kehaosade liigutamise kaudu, näiteks peanoogutus või käega lehvitamine. Žestid on tavaliselt seotud kõnega, kuid see pole ka ilmtingimata oluline (vt DLL 1972). Vrd teise määratlusega: igasugune kehaline liigutus (v.a vokalisatsiooniga kaasnev), mida tehakse teadlikult või alateadlikult suhtlemisel kas iseenda või teistega (vt *Encyclopedia Americana*, 12. köide, 1966, lk 627a).

Kineesika. Žestide süsteem ja selle uurimine kõnes või mitteverbaalses kommunikatsioonis. Siia kuuluvad näoilmed ja kehaliigutused. Analoogiliselt teiste lingvistika uurimisharude üksustega (foneemid, morfeemid) on teadlased püüdnud eraldada põhilised osad (kine, kineem, allokine). Alternatiivsed terminid on *keha semantika*, *keha keel*. (Vt DLL 1972.)

Kine (üksus, ingl. k *kine*). Kineemi või vähima žestiühiku kujutamine, mis on eraldatud pidevast kõnest või mitteverbaalsest kommunikatsioonist.

Kineem (ingl. k *kineme*). Termin, mis on tuletatud *foneemi* eeskujul. Näitab žesti minimaalset ühikut, nt kulmukergitus või õlakehitus kõnes või mitteverbaalses kommunikatsioonis. (vt DLL 1972.)

Allokine (alloüksus, ingl. k *allokine*). Üks paljudest kineemi variantidest või žestiühik.

Selles küllaltki noores uurimisvaldkonnas ei ole mõned defitsioonid veel stabiliseerunud. Iga uurija loob oma nägemuse, mis teatud aspektist on kindlasti ka õige. Huvi võikski pakkuda just erinevate määratluste ja klassifikatsioonide kõrvutamise.

3. UURIMISSUUNAD

3.1. Uurimissuundade teerajajad

Lingvistiline traditsioon suunas oma uuringud käitumisele kultuurist lähtuva mudeli järgi. Kineesikutele meeldis isikupära välja

tuua koos käitumisstruktuuridega, mis jagunesid antud kultuuris eksisteerivate gruppide *kõigi* liikmete vahel. Ka lingvistidel on huvi käitumustulemuste vastu kommunikatsioonis või interaktsioonis, kuid isiksus ja emotsioonid on sealjuures kõrvalise tähtsusega.

Erinevused suundumustes võivad kõrvale viia uuringute strateegiast. Psühholoogid on õnnelikud, kui saavad indiviidi uurida suhteliselt isoleerituna, kineesikud aga rõhutavad, et indiviidi peab uurima sotsiaalses kontekstis. Olulised käitumisjooned ja suhted interaktantide vahel saavadki ilmned vaid suhtlussituatsioonis. Kineesikud proovivad tabada suhtluses osalejate kogu käitumistervikut ja siis kõrvale heita ebaolulist. Psühholoogid liiguvad vastupidises suunas: kõigepealt eraldavad mõned kõige olulisemad käitumisjooned, lisades hiljem järk-järgult uusi.

Enamasti pole lingvisti jaoks oluline kvantiteet, tähtis on, kas nähtus esineb või mitte. Ray L. Birdwhistell vältis statistikat ning ka tema kauaaegne kolleeg Albert E. Scheflen kaitses mehiselt mittestatistilist lähenemist. Sellest hoolimata juurdus täppisanalüüs ka lingvistikas. Kõik edasised uuringud on kinnitanud kvantitatiivse meetodi viljakust. Kaasaegne keeleteadus on statistilise meetodi mitteverbaalse kommunikatsiooni uuringutes kindlalt omaks võtnud.

Järgnevalt käsitleme autoreid, kes on olnud mitteverbaalse kommunikatsiooni uuringute teerajajaid.

3.1.1. Ray L. Birdwhistell

Ray L. Birdwhistell oli antropoloogilis-lingvistilise traditsiooni esindaja (Birdwhistell 1952). Ta töötas psühhoterapeudina ning kuulus interdistsiplinaarsete uurijate rühma. Birdwhistell näiteks vaidlustas "mitteverbaalse kommunikatsiooni" termini. Ta võrdles seda südamega (ingl. k *noncardiac*) füsioloogiaga, põhjendades, et kommunikatiivne protsess on pigem käitumuslik jada, mis kasutab juhuslikult sõnu, verbaalse aktiivsuse ahel, mis on mõnikord kaunistatud tegevustega. Samuti vaidlustas ta mitteverbaalsete märkide tunderõhu funktsiooni.

Ray L. Birdwhistell jäädvustas end mitteverbaalse käitumise valdkonnas püüdlustega kanda lingvistilist mudelit üle keha lii-

kumisele. Mitteverbaalne keha kood pidi olema paralleelne keele struktuuriga:

- a) koodi elementaarsed üksused võivad olla eristatud;
- b) elemendid moodustavad suuremaid tervikuid;
- c) ühise kultuuriareali liikmed õpivad ja kasutavad seda kui totaalset süsteemi;
- d) keeleuuringuteks sobilikud lingvistilised meetodid on kohaldatavad keha liigutustele.

Ray L. Birdwhistell ise osutas ka mõnede raskuste lingvistika—kinesika analoogias. Tehnikat, mis on põhiline deskriptiivses lingvistikas, on raske kasutada kinesika uuringutes. Sellestki võib järeldada, et "kineem" pole nii paindumatu nähtus kui fonem.

Kõige arvestatavamalt on Ray L. Birdwhistelli kritiseerinud Allen T. Dittmann. Ta märgib, et väga suures osas keha liigutused, kuigi nad võivad olla kommunikatiivsed, ei kattu kõnekeele struktuuridega. Birdwhistelli suurimaks teeneks tuleb lugeda arvamust kinesika rõhutavast funktsioonist verbaalses kõnes. Kus keha liigutused on kõige enam seotud kõnevooluga, võivad erinevad kinesika markerid kanda olulist funktsiooni. Ray L. Birdwhistell uuris ka katkestust ja jätkuvust konversatsioonis.

3.1.2. Paul Ekman ja Wallace V. Friesen

Sel ajal kui Ray L. Birdwhistell alustas oma suurt teoreetilist mudelit, liikusid Paul Ekman ja tema mõttekaaslased edasi empiiriliste uuringutega. Alles hiljem hakkasid nad Birdwhistelli teooriat formaliseerima. Uurides mitteverbaalse käitumise päritolu, kasutust ja kodeerimist, eristasid Paul Ekman ja Wallace V. Friesen viis põhilist klassi (1969):

- 1) *embleemid*, tahtlikult tekitatud kommunikatiivsed märgid, mis on laialt kasutatavad ja otseselt verbaalsete sümbolite teisikud;
- 2) *illustraatorid*, tegevused, mis kaasnevad verbaalse käitumisega. Nende funktsioone oli varem käsitletud David Efron (1980);
- 3) *regulaatorid*, tegevused, mis aitavad juhtida konversatsiooni kulgu;

4) *tunnete esiletoojad*, käitumised, mis toovad esile või kujutavad tundmusi;

5) *adaptorid*, käitumised, mis algavad enesele, objektile või teistele suunatud kasulike manipulaatoritena, kuid millel edaspidi võib olla informatsiooni lisav väärtus.

Kõikides klassides on Paul Ekman ja Wallace V. Friesen teinud jätkuvat uurimistööd. Varasemates töödes pöörasid nad tähelepanu näo tundeliigutuste uurimisele, edaspidi aga viljelesid kommunikatsiooniprobleeme laiemalt. Näiteks on nad uurinud illustraatorite ja adaptorite rolli ning tundeliigutuste esiletoojaid.

3.1.3. Albert Mehrabian

Erinevalt Ray L. Birdwhistellist ja Paul Ekmanist esitas Albert Mehrabian dimensioonilise lähenemise mitteverbaalse kommunikatsiooniteooria arendamiseks. Ta arvas, et mõõtmed, mille leidsid Charles E. Osgood, George J. Suci ja Percy H. Tannenbaum verbaalsete sümbolite jaoks, võivad olla vastavuses mitteverbaalse käitumisega. Kui verbaalseid märke võib lokaliseerida semantilisse ruumi, piiritledes neid *väärtustamise*, *tugevuse* ja *aktiivsusega*, siis suhtleja poolt esile toodud mitteverbaalseteks käitumisteks on *seisang* (ligidal või kaugel), *mõjus* ja *reageerimatus*. Lähedus näiteks võib anda märku meeldimisest. Sellisel viisil on see vaid üks verbaalsete ja mitteverbaalsete märkide asetus, millel võib olla kommunikatiivne sõnum.

Albert Mehrabiani dimensiooniline lähenemine võimaldab uurida vastamatust verbaalsete ja mitteverbaalsete märkide vahel (Mehrabian 1967). Oma uuringute põhjal arvas ta, et näoilmed ja paralingvistilised faktorid kaaluvad üles verbaalse sisu. Ta on uurinud ka mitteverbaalsete vihjete rolli.

Morton Wiener, kes uuris koos Mehrabianiga paralingvistilisi nähtusi, avaldas töö, mis teravdas eristatust mitteverbaalse käitumise ja mitteverbaalse *kommunikatsiooni* vahel. Hiljem on Wiener koos kaastöötajatega rõhutanud sihelist kodeeringut.

3.1.4. Teisi autoreid

Albert E. Schefflen, kes jätkas Ray L. Birdwhistelli suunda, on sõnastanud *makrokineesika* tasandi. Ta on mitteverbaalsetele regulaatoritele andnud oma nimetused: "osutajad", "positsioonid" ja "esitajad". A. E. Schefflen on tegelnud psühhoteraapia ja kommunikatsiooni uurimisega perekonnas ning rakendanud vastavaid teadmisi mitteverbaalse kommunikatsiooni uurimises.

Mario von Cranach on arvamusel, et sotsiopsühholoogilised uuringud toovad olulist kasu mitteverbaalse interaktsiooni süsteemi vaatlemisel.

Emotsiooni kommunikatsioonist on teoretiseerinud Allen T. Dittmann ning avardanud seeläbi kommunikatsiooniteooriat.

Etoloogiliste uuringute uus tõus mitteverbaalses käitumises on tinginud nn uue vaateviisi sotsiaalse interaktsiooni uuringutes, nagu on märkinud Michael Argyle. Loomade käitumise analüüsist on laenatud mõisted nagu "inimese etoloogia" ja "interaktsiooni etoloogia".

Ka praegu on mitmete teiste alade teadlased huvitunud mitteverbaalsest kommunikatsioonist, näiteks massiteabevahendite teoorias Herbert Marshall McLuhan, geštaltherapeutid Frederick S. Perls, Ralph F. Hefferline ja Paul Goodman. Nende seisukohtadest on omakorda kasu ka edasistes empiirilistes analüüsides.

3.2. Uurimispiirkonnad

Empiirilisi uuringuid tehakse praegu kõikides mitteverbaalse kommunikatsiooni valdkondades.

Nägu

Nägu on kõige kauem olnud empiiriliste uuringute objektiks. Olles mitme mitteverbaalsete märgisüsteemi põhikomponent, on ta ka ise samal ajal kompleksne ja keskne süsteem, peegeldades samuti teiste, vähem uuritud piirkondade probleeme. Mõneti on nägu kujunenud alaks, kus saab võrrelda erinevaid teooriaid ja metodoloogiaid. 1970. aastatel leidsid vastuse mõned olulised küsimused, mida nüüd allpool vaatleme.

Näouuringuid on olnud kahesuguseid. Esiteks sellised, kus uuriti spetsiaalselt nägu, ja teiseks niisugused, kus nägu käsitati suurema süsteemi osana. Näiteks Ray L. Birdwhistell ei uskunud, et näo kohta võiks midagi sisukat väita seda muust kehalisest tegevusest eraldi vaadeldes.

Neid, kes keskendasid oma uuringud eelkõige näole, võib omakorda jagada kaheks. Üks osa huvitus emotsioonidest, teine muudest faktoritest, näiteks näost kui regulaatorist. Ka nende hulgas, kes uurivad näo tundeliigutusi, on ühed, kes järgivad "dimensioonilist" seisukohta ning teised, kes eelistavad "kategoriat".

Näo tundeliigutused on saanud võtmeks kineesika hüpoteeside testimisel. Ray L. Birdwhistell oli seisukohal, et kõik kehaliigutused on õpitavad ja kommunikatsioonilised, kuni pole tõestatud vastupidist. Ta rõhutas, et näoilmetes pole universaale. Kui oleks leitud üldkultuurilised universaalid, oleks see tähendanud, et vähemalt üks näo liigutuslik aspekt pole õpitav nagu keel. Lingvistilistel eeldustel põhinev kineesika analüüs ei ole seetõttu antud valdkonnas sobilik.

Kultuuriidevaheliste uuringute põhjal on palju uuritud loodusrahvaid, eelistatavalt neid, kes on väga vähe mõjutatud Lääne massikultuurist. Paul Ekman ja tema kaastöötajad leidsid üldkultuurilisi kokkulangevusi näo sellistes emotsiooniväljendustes nagu üllatus, hirm, viha, tüdimus, kurbus ja rõõm. Seega eksisteerib vähemalt mingi universaalide sõrestik. Täpsemalt, Paul Ekman järeldas, et eksisteerivad kindlad näo konfiguratsioonid, mis väljendavad kas seda, et indiviid on kogenud sellist emotsiooni või ta kujutab seda teistele. Ekman leidis ka, et kultuurilised erinevused mõjutavad teatud emotsioonide ulatust, nad võivad olla alla surutud või vabalt esile toodud. Ray L. Birdwhistelli arvates oli põhjendatum kultuurilise kujutamise kõrvaletõrjumine, seda isegi naeratuste valdkonnas.

Teine kineesika test käsitles vihjete osa emotsioonide uurimisel. Ray L. Birdwhistell eraldas kolmkümmend kaks kineemi näo ja pea piirkonna kohta. Näiteks võis ta loetleda neli kulmu kineemi (tõstetud kulm, langetatud kulm, kortsus kulm, ühe kulmu liigutus), neli silma positsiooni (pärani, pilukil, suletud, pigistatud), neli nina kineemi (kirtsutatud nina, kokkusurutud sõõrmed,

mõlemad sõõrmed kellukakujuliselt laienenud, ühe ninasõõrme kellukakujuline laiendamine või sulgemine) ja seitse huulte kiineemi (kokkupigistatud, esileulatuvad, sisse tõmmatud, pruntis, piluna avatud, pärani).

Sellise loetelu adekvaatsuses hakati aga kahtlema. Suurimad arvustajad olid Adam Kendon, E. C. Grant, C. R. Brannigan ja D. A. Humphries. Adam Kendon kuulutas, et on kuusteist suu asendit, C. R. Brannigan ja D. A. Humphries arvasid, et pigem kolmkümmend üheksa. Adam Kendon on tänaseks endale nime teinud tugeva žestiuurijana.

Ray L. Birdwhistell nimetas oma leiud "Ameerika kineemideks" ja nõustus, et Kendoni, Brannigani, Humphries'i ja Granti loetelud võivad kajastada Suurbritannia kineeme ning seetõttu olla erinevad. Talle ei meeldinud kusagil universaalid! Briti teadlased viljelesid siiski edasi etoloogilist meetodit, uurides eelkoolialisi lapsi.

Kõige vahetumaid tulemusi saadi emotsioonide uurimise valdas, kus vihjeid näoilmetes uuriti kõiki eraldi ja esitati vaatelejatele dekodeerimiseks. Randall P. Harrison tõi ära näojooned, kusjuures osa neist ei olnud Ray L. Birdwhistell eraldanud, ja saavutas Ameerika dekodeerijatelt tõepäraseid tulemusi. Samu stiimuleid samades tingimustes kasutads sai Dogan M. Cuceloglu analoogseid tulemusi ka kultuuridevahelistes uuringutes.

Kui juba skemaatilised joonistused lihtsustasid ilmete uurimist, siis praegu annavad täiendavat abi fotod ja videolindile jäädvustatud liigutused.

Rühm teadlasi eesotsas Paul Ekmani ja Wallace V. Frieseniga töötas välja tehnika, kuidas eristada ühte või mitut konfiguratsiooni kõigis kolmes piirkonnas: kulmud, silmad ja näo alaosa enamiku suuremate tundeliigutuste puhul. Näiteks esinevad erisugused kulmuasetused üllatuse, hirmu, kurbuse, tüdimuse ja viha puhul. Ühtegi neist pole Ray L. Birdwhistelli kineemide loetelus.

Erisuguste tundeliigutuslike märkide eraldamine on suur läbimurre näouuringutes. Teadlased on väitnud, et võti metodoloogiliste probleemide juurde oli "puhta" tundeliigutuse kui stiimuli puudumine. Sageli esitati stiimuleid "seguna": nad sisaldasid rohkem kui ühe märgi ja tulemused olid paratamatult ebaselged.

Praeguseks on tundeliigutuste kategooriad näoilmetes videotehnika abiga uuesti üle analüüsitud ning leitud ka uusi stiimuleid. Paul Ekman ja Wallace V. Friesen töötasid välja lühikese liigutuste äratundmise testi (ingl. k BART¹). Puhas tundmus fotografeeritakse ja esitatakse tahhistoskoopiliselt². Ilmnes, et inimesed erinevad oma võimelt dekodeerida afekte ja mõni indiviid võib teatud spetsiifilise tundmusliku liigutuse puhul blokeeruda. Nende võime tõlgendada hetkelisi vihjeid näos on loomulikult seotud edastatava sõnumi tähtsusega. Välja on veel töötatud teine, analoogne test, kus tundmusi uuritakse soolise ja rassilise erinevuse alusel. Kulukuselt (nii raha kui aja poolest) on sobivaim BART. Seda testi kasutatakse laialdaselt.

1960. aastatel piirduti empiirilistes töodes suuresti näo või paralingvistiliste fenomenide uurimisega. Praeguseks võib aga enamik mitteverbaalse käitumise valdkondi uhkustada juba ka eksperimentaalsete uuringutega.

Ekstralingvistilised nähtused

Kõigepealt püüti ekstralingvistilisi nähtusi klassifitseerida. Georg L. Trageri käsitluse järgi on parakeeles kaks dimensiooni:

a) *vokalisatsioonid*, s.t vokaalsed mürad nagu naermine, nutmine ja oigamine; eri kõrgusega häälikud ja hüüatused;

b) *hääle kvaliteet*: resonants, ulatus, artikulatsiooni kontroll.

George F. Mahl ja G. Schulze töid oma suurtes uurimustes välja erinevusi kineesikas seal, kus varem oli kõik ühetaoline. Mõlemad teadlased eelistasid *ekstralingvistika* terminit paralingvistikale. Samas jälle Indiana ülikooli juures toimunud interdistsiplinaarne konverents paralingvistikast ja kineesikast pakkus välja *parakeele* (Harrison 1973: 102).

On veel uuringuid, mis lähtuvad soost, rassist, vanusest, haridusest ja religioosest maailmavaatest. Allen T. Dittmann on

¹BART = Brief Affect Recognition Test.

²tahhistoskoop (kreeka k *tachistos* 'kiireim' + *skopeo* 'vaatan') — aparaat, mida harilikult kasutatakse visuaalse tähelepanu ulatuse kindlakstegemiseks.

tegelnud näiteks kuulaja verbaalsete ja mitteverbaalsete vastustega.

Silmaliigutused

Ulatuslikult on käsitletud pilgutamist jt silmaliigutusi. Silma "käitumist" on peetud väga tähtsaks interaktsiooni regulaatoriks. Suunatud ja tähendusega silmakontakt on seotud kõneleja ümberlülitustega teisele teemale, staatusega, sooga, ka kehahoiakutega. Adam Kendon leidis, et kui kõne näib kiirenevat ja muutuvat voolavamaks, on võimalik pilgutusi junktuuripauside³ ajal eraldada liigutustest kõhklusest tingitud pauside ajal. Kõneleja püüab vaadata teist vestlejat otse enne ja junktuuripauside esimese poole ajal, kuid kõrvale vaadata katsub ta kõhklusest tingitud pauside ajal (Duncan 1969: 131; tsit. Hörmann 1981 järgi).

Oma uuringute tulemusena eraldas Adam Kendon neli silmakontakti funktsiooni:

1) *kognitiivne* — kõneleja vaatab eemale kodeerimisraskuste puhul;

2) *monitoorne* — kõneleja vaatab oma partnerit, et kindlaks teha mõtteüksuse lõppemist ja olla kindel, et tema partner on valmis rolli üle võtma;

3) *regulatiivne* — silmakontakt esineb kas partneri ergutamiseks või tema jutu keelamiseks;

4) *ekspressiivne* — vaadates partnerit, võib kõnelejat ärritada või tema kõnet takerduma panna (Hörmann 1981: 191).

Peanoogutus

Allen T. Dittmanni, Howard M. Rosenfeldi ja mõnede teiste uuringute järgi on peanoogutusel interaktsiooni reguleeriv roll. See ei saa aga olla noogutuse ainus funktsioon. Peanoogutus võib kinnitada lausungit, kuid iroonilises kontekstis kanda ka sootuks vastupidist tähendust.

³junktuur (lad. k *junctiona* 'ühend, liide') — foneemidele spetsiifiline, harilikult erinev hääldamine morfoloogilis-süntaktiliste üksuste piiril.

Keha asend ja orientatsioon

Hoiak, seisund, kultuurilised erinevused ja interaktsiooni mitmekesisus on tihedalt seotud keha asendi ja orientatsiooniga. Kõik tuntumad mitteverbaalse kommunikatsiooni uurijad on sellega tegelnud.

Vahemaa

Isikutevaheline kaugus ja kommunikatsioonis osalejate asetus ruumis sõltub samuti seisunditest, kultuurilistest erinevustest, hoiakutest ja kommunikatsiooni sujuvusest.

Albert Mehrabianil on mõned konkreetset tulemusi. Ameerika Ühendriikides on isikutevaheline kaugus intiimsemates situatsioonides tüüpiliselt 6–18 tolli, juhuslikel suhtlejatel 30–48 tolli ning sotsiaal-kommunikatiivsetes situatsioonides 7–12 jalga (Mehrabian 1969: 362; tsit. Hörmann 1981: 189 järgi).

Vahemaa mõistet on kasutatud ka sellises tähenduses nagu järgmises näites. Schönbach (1974; tsit. Hörmann 1981: 190 järgi) leidis lausungite optimaalse pikkuse, mis on konversatsioonis vajalik, et viisakat muljet jätta. Paraku pole öeldud, milline see pikkus on.

Puudutus

Puudutuslikku kommunikatsiooni on uurinud Lawrence K. Frank ning puudutusi isikutevahelises kontekstis S. M. Jourard. Täieliku puudutuste koodi süsteemi on esitanud Frank A. Geldard. Ashley Montagu on võtnud kokku suure hulga empiirilisi ja ka anekdootlikke tõiku.

Tehislikud manipulaatorid

Siia kuuluvad riietus, jumeustus, aga ka kunstiesemed. Seda valdkonda on uurinud Leon Festinger, Abraham H. Maslow, N. L. Mintz ning L. Wheeler.

Žestid

Viimaste aastakümnete töödes on kõige enam esindatud žestiuringud. Siin on žestide all mõeldud vaid käeliigutusi, sest sellisel kasutab terminit enamik uurijatest, sellisena on ta kujunenud käibeterminiks.

Põhiliselt on tegemist käeliigutuste erinevate funktsioonide analüüsiga, uuritakse nende seost kommunikatsiooni kontekstiga.

1981. aasta oktoobris toimus Tennessee's Nashville's sessioon žestide teemal. Sellel üritusel osalejad avaldasid oma ettekanded hiljem ajakirjas *Semiotica*. Nii kujunes terviklik žestiuurimist käsitlev kogumik (toim. Adam Kendon ja Thomas D. Blakely).

Ülevaatliku artikli "Mõnedest žestiuringute põhjustest" on kirjutanud Adam Kendon (1986). Veel sellelgi üritusel nenditi, et žestidega on vähe tegeldud. Vaja oleks palju enam. Žestide uurimine aitab leida keeleliste väljendite kujunemise viise, selgitada protsesse, mille kaudu keele vormirikkused muutuvad nõtkemaks, heita valgust mõtlemise olemusele.

Morton Wiener (Wiener jt 1972: 210–211) esitab suurepärase žestide klassifikatsiooni.

A. Pantomiimilised žestid.

1) *Formaalsed pantomiimilised žestid* — need on enamasti stiliseeritud käe- või käsivarreliigutused. Sageli esinevad konteksti, situatsiooni ja aja invariantide tähenduses; võivad asendada sõnu (käega lehvitamine hüvastijätmisel; nimetissõrme ja pöidlaga ringi moodustamine tähenduses "okay", "suurepärane" jne);

2) *improvisatsioonilised pantomiimilised žestid*. Žestide esinemistingimused on samad mis eelmises punktis (kontekst, situatsioon, aeg). Nad rõhutavad, konkretiseerivad või fokuseerivad mõnd olulist aspekti kommunikatsiooni käigus.

B. Semantiliselt modifitseeritud ja suhet väljendavad žestid.

1) *Deiktilised⁴ liigutused*, mida tehakse nimetissõrme, kahe või enama sõrme või kõikide sõrmedega. Näiteks osutatakse sõrmege adressaadile tähenduses "sina"; osutatakse kellelegi teisele

⁴deiktiline (kreeka k *deiknymi* 'näitan') — näitav, osutav.

(samas situatsioonis) tähenduses “keegi teine, mitte sina, kuid te da pole praegu siin”; sündmuste ja ruumiga seoses “mitte siin, mitte praegu”;

2) *peopesaga seotud žestid* näitavad enamasti kõneleja suhtumist adressaadisse (näiteks vastandustes muutuv—püsiv, kindel—ebakindel). Peopesade ülespoole tõstetust on tõlgendatud kui ekvivalenti väljenditele “ma usun” või “mulle tundub”; peopesad all — “selge”, “absoluutselt”, “ilma kahtluseta”; peopesad ettepoole — “ma tahaksin rääkida”, “ärge katkestage”. Analoogsed žestid on interaktsioonis regulaatoriteks;

3) *semantilised vormid*. Siin on eristatud 5 žestiliiki:

- a) ringikujulised;
- b) võnkeline — liigutused ette ja taha tähenduses “üks või teine”;
- c) arütmilised koputused;
- d) rütmilised koputused;
- e) paisutamise-kokkutõmbamise žestid — sageli näitavad suurst või vahemaad.

Adam Kendon liigitab žeste kõige üldisemalt kaheks suureks rühmaks: *žestisüsteemid* ja *märgikeeled*. Lingviste märgikeeled ei huvita (nt kurtide viipekeel, Austraalia aborigeenide alternatiivne suhtluskeel, trapistidest⁵ munkade keel Euroopas (Barakat 1975; tsit. Kendon 1986 järgi) jt). Žestisüsteemideks seevastu on rühmitatud teatud elualadel toimivad keeled: sukeldujate, kauba vedajate, pesapallikohtunike keel (Kendon 1986).

David McNeill ja Elena Levy (McNeill, Levy 1982; tsit. Kendon 1986 järgi) eristavad *ikoonilisi* ja *metafoorilisi* žeste. Vahe tegemine on seotud kõne rütmilise struktuuriga.

Viimastel aastatel on palju arutatud, milline on teadmiste mentaalne struktuur. Ka žestiuurijad on üritanud siin kaasa rääkida.

Mentaalse representatsiooni kohta ütleb David McNeill: “Ikoonilise žesti kanalit võib kasutada kõneleja mentaalse representatsiooni puhul teise uurimiskanalina kõne ajal. Esimene kanal on kõne ise” (tsit. Kendon 1986: 10 järgi). D. McNeill on uurinud žestikulatsiooni ja kõnet nii lastel kui täiskasvanutel.

---

⁵trapist — vaikimist nõudva mungaordu liige.

Ta kirjeldab täiskasvanute žeste kui puhtalt mentaalse tegevuse märke — see tähendab, et need on täielikult sümboolsed. Selles valdkonnas on tulemused alles hüpoteetilised.

Adam Kendon usub, et žestikulatsioon tõstab oluliselt individuaalset kommunikatiivset pingestatust, enamgi veel, žestikulatsioonil on juhtiv roll selles protsessis. Žestikulatsioon on sageli lausungi tähtis komponent. Lausungit ei saa täielikult mõista ilma tema žestikomponenti arvesse võtmata. A. Kendoni arvates on žestikulatsioon ja kõne kompleksne tegevus ning nii tuleb seda ka uurida. Žestikulatsioon ei koosne ainult mõtte kõnekeelde kodeerimise protsessist, vaid koosneb mõtte lausungiks tõlkimise protsessist, mis on esmane ja kus kõne on teine tulemus. Žestikulatsioon me ei jälgi sama materjali, mis esineb hiljem sõnades, vaid hoopis lausungi sisulisi komponente, mis pole esitatud sõnades, kuid milles lausung sellest hoolimata püütakse esitada.

Jean A. Graham ja Michael Argyle (1975; tsit. Kendon 1986 järgi), M. Walker ja M. K. Nazmi (1979; tsit. Kendon 1986 järgi) ja M. G. Riseborough (1981; tsit. Kendon 1986 järgi) on eksperimentaalselt näidanud, et kõnelejad kasutavad žeste, kui nad kirjeldavad teisele midagi ning sellega mõjutatakse oluliselt kirjelduse vastuvõtmise täpsust.

Joel Sherzer (1973, 1982; tsit. Kendon 1986 järgi) on oma ülevaatlikes uurimustes näidanud, kuidas osutavad žestid on lausungi konstrueerimisel selgelt olulises rollis. Tatjana Slama-Cazacu (1976; tsit. Kendon 1986 järgi) on juhtinud tähelepanu fenomenile, mida ta nimetab "segatud süntaksiks". Selles asuvad kõne ja žest vaheldumisi erinevatel positsioonidel. Mõnikord "täidab" žest lausungi, kui kõne on lõppenud. Sellisel juhul tuleb lausungit analüüsidest võtta žesti koos kõnega.

Adam Kendoni tähelepanekute järgi on žesti kommunikatiivsete funktsioonide ring märkimisväärselt suur. Ta kogus näiteid, mille varal selgitas žesti kasutamise võimalusi kõne asemel, kui teised räägivad; kuidas võib asendada sõnu "asemel" või "kõrval"; muuta vajadusel vestluse käigus delikaatselt partneri staatust; kuidas žesti võib kasutada sõnade ühetähenduslikkuse muutmisel mitmetähenduslikuks; kuidas panna kõneleja piinlikku olukorda jne.

Eksperimentaalseid lähenemisviise on teisigi. Jean A. Graham ja Michael Argyle (1975; tsit. Kendon 1986 järgi), Jean A. Graham ja S. Heywood (1976; tsit. Kendon 1986 järgi) ja M. G. Riseborough (1981; tsit. Kendon 1986 järgi) — kuigi kõik erineval viisil — pakuvad mudeleid lausungite elavdamiseks, kus žesti kasutamine on mõnedel tingimustel lubatud, teistel mitte.

Laialdaselt on uuritud ning ka võrreldud žestide kasutamise ulatust ja viise erinevates kultuuriareaalides. Ainuüksi embleemilistest žestidest on ilmunud suur hulk uurimusi maailma eri paikkondade kohta: Itaalia, Prantsusmaa, Hispaania, Iraan, Columbia, Ameerika Ühendriigid, Araabia maad, Keenia. D. Morris jt (1979; tsit. Kendon 1986 järgi) võrdlesid kahekümne žestilise vormi levikut ja tähendusi neljakümnes eri paigas üle kogu Euroopa. Sama žesti võis leida Euroopa eri osades, kuid tähendused olid neil paljudel juhtudel erinevad. Näiteks hästituntud "ringi" žest, milles käsi tõstetakse üles ning pöidla ja nimetissõrme otsad pannakse kokku. Põhja-Euroopas ja mõnes paigas Prantsusmaal tähendab see "OK" ("okay", "korras!"), Prantsusmaa ülejäänud piirkondades tähendab "nulli", aga Kreekas ja Türgis märgib žest pisut siivutut homoseksuaalset kutset.

Ajakirjas *Semiotica* avaldas 1987. aastal oma uurimuse Žesti ja Kujundi Assotsiatsiooni liige, prantslanna Geneviève Calbris. Ka tema uuringute aluseks oli võrdlus eri kultuuridest pärit inimestega: prantslaste, ungarlaste ning jaapanlastega. Prantslased ja ungarlased esindasid sama kultuuriareali. Uuriti, kui võrd on žestimärgid üldkultuurilised või põhinevad sarnasusel (Calbris 1987). Katsealustele näidati nii kehaliigutustel põhinevaid kui miimilisi žeste (34 miimilist ja käeliigutuslikku žesti). 85% prantslastest, 45% ungarlastest ja 29% jaapanlastest tundis näidatud žestid ära. Määratletuks loetakse žest siis, kui võõramaalane teeb sama märgi, püüdes põhjendada tähistatava ja žesti vahel eksisteerivat analoogiat.

Näitena toogem käega poolele kehale tõmmatava poolitava joone. Ungarlastel "nälg": liigutus väljendab tõket või takistust mao ees, s.t "sinna ei jõua miski". Prantslastel võib tähendada kas suhet maapinnaga või "rohkem ei jõua teha": "Mul on villand", "enam mitte üks raas". Jaapanlastel tähendab sama žest harakiri, seda saadeti sõnadega "vältimatu lõpp", "ei ole enam mingit

väljapääsu". Prantslased ütleksid selle kohta käibefraasi: "Va te faire enculer" ("et sa kärvaksid!", "eluilmas ei taha sind enam näha!"). Kui jaapanlane teeks antud žesti, võiks prantslane seda ka nii tõlgendada.

Geneviève Calbris esitab žestide variante. Variantide vastandamine toob nähtavale tähistaja ja tähistatava suhte. Variandid sisaldavad elemente.

1) *Liigutus mingis suunas*. Siin saab vahet teha, kas liigutus on

a) korratud või mitte;

b) millise kehaosaga: käsivars, käsi, sõrm(ed), pea, näo osa(d);

c) millises plaanis: horisontaalne/vertikaalne;

d) positsioon üldises plaanis: sõrmede suund, käsi pealmises või alumises asendis.

Geneviève Calbris on kasutanud katsete tegemiseks filmilõike, mida demonstreeritakse katsealustele. Hiljem katsealused jutustavad nähtust. Vestluse käigus kasutatud žeste ongi Calbris interpreteerinud. Näidetest tulenevad veel järgmised käe asendid:

1) sissepoole suunatud käsi — kaitse, enesekaitse;

2) tagantpoolt tõstetud käsi — eemaletõrjumine.

Kui tõrjuva žestiga kaasneb tõstetud nimetissõrm, lisanduvad konkreetsemad tähendused (nt loa palumine, tingimuse esitamine, täpsustamine). Kõik nimetatud žestid on pigem viisakad kui käskivad.

2. *Horisontaalsed ja vertikaalsed variandid.*

Käsi löikab ruumi vertikaalselt või horisontaalselt ning ühes või teises teljes. Käsi võib olla kehaga samal tasandil või keha vastas. Vertikaalselt allalaskuva käe liigutus tähendab katkemist, katkestamist või jaotamist. Horisontaalselt asetsev käsi peopesaga allapoole või ülespoole näitab täielikku lõpetatust, allutamist või maatasa tegemist (nt eestvaates plaan ja käsi enda ees tähistab peatust või takistust: Venemaa piir; "sein" inimeste vahel, neil pole ühesuguseid kavatsusi; lepingu katkestamine. Liigutus peopesaga maapinna poole on täielikult, lõplikult allutava tähendusega: maa pealt pühitud Praha eeslinn; hukatud komissar; jalustrabav arvamus).

3. Telje variandid.

Žestid, mille asendid keha telje suhtes võivad olla eespool või tagapool, teljest vasemal või paremal (kirjutamise suunas): lõua liigutus ette, käe hüpe või nimetissõrmega näitamine hüppeliselt iseendast ettepoole võib tähendada järgnevat nädalat. Tahapoole suunatud käsi või pea näitavad kauget minevikku.

Geneviève Calbris on detailselt vaadeldud iga antud žesti asetust ning proovinud kasutamist motiveerida. Motivatsiooniks on toodud mitmetähenduslikkuse väljendamist, kordamist, tugevdamist. G. Calbris leiab, et žesti täpne määratlus on: side konkreetse ja abstraktse vahel. Kõik kommunikatiivsed liigutused on keha rollid, mis on sillaks materiaalse ja vaimse vahel. Žestid kindlustavad ühendustee abstraktse ja konkreetse vahel mõlemas suunas, muutes konkreetse abstraktsemaks ja konkretiseerides abstraktset.

Abstraheerimine konkreetsete žestide abil on sümboliseerimine (Calbris 1987).

*

Mitteverbaalse kommunikatsiooni uurimise ajalugu on olnud küllalt pikk, kusjuures sealjuures seisakuperioode ei olegi nagu olnud. Kuid loomulikult kannavad kõik tööd oma aja pitsarit. Ajas meile lähemal olevatest töödest võiks nimetada David Efroni võrdlevaid uuringuid juutide ja itaallaste kohta 1930. aastal. Uurimus on väga tuntud ja teenitult palju tsiteeritud. Jidišit kõnelevad Ida-Euroopa juudid kasutavad žeste, mida Efron nimetab ideograafilisteks. Juudid täiendavad oma kõne loogilist struktuuri illustreerivate liigutustega. Lõunaitaallased seevastu kasutavad väga palju standardseid embleemilisi žeste ja on head pantomiimi improvisaatorid. David Efron ei sõanda lahata erinevusi, tema hooleks on neid vaid demonstreerida (Kendon 1986).

Üheks oluliseks jooneks paljude varasemate uuringute puhul tulebki lugeda nende materjali koguvat iseloomu. Teise suurema tulemusena peaks mainima suurt süstematiseerimistööd, mida jätkatakse tänase päevani. Ka eksperimentaalsed uuringud on sageli nähtuste süstematiseerimise õigsuse kinnitamiseks või kummutamiseks.

Viimase aastakümne uuringud on esmapilgul mitmesuunalised: osa teadlasi püüab paralingvistiliste vahendite abil leida lahendust keele ja mõtlemise seoste, teised püüavad määratleda võimalikke abivahendeid kommunikatsiooniprotsessis, kolmandad uurivad mitteverbaalseid märke eri kultuurides.

Kirjandus

- B a h t i n , Mihhail 1987. *Valitud töid*. Tallinn: Eesti Raamat
- B i r d w h i s t e l l , Ray L. 1952. *Introduction to Kinesics: An Annotation System for Analysis of Body Motion and Gesture*. Louisville, Kentucky: University of Louisville
- B i r d w h i s t e l l , Ray L. 1970. *Kinesics and Context: Essays on Body Motion Communication*. Philadelphia: Pennsylvania University Press
- C a l b r i s , Geneviève 1987. Geste et motivation. — *Semiotica*, vol. 65, no. 1/2, pp. 57–96
- Ð L L 1972 = *Dictionary of Language and Linguistics*. London: R. R. K. Hartmann and F. C. Stork
- E f r o n , David 1980. Historical changes in gestural behaviour. — *Communication Studies: An Introductory Reader*. Eds. J. Corner, J. Hawthorn. London, pp. 38–42
- E k m a n , Paul, Wallace V. F r i e s e n 1969. The repertoire of non-verbal behavior: Categories, origins, usage and coding. — *Semiotica*, 1, pp. 49–98
- H a r r i s o n , Randall P. 1973. Nonverbal Communication. — *Handbook of Communication*. Eds. Ithel de Sola Pool, F. W. Frey, W. Schramm, N. Maccoby, E. B. Parker. Chicago: Rand McNally College Pub. Co., pp. 94–104
- H ö r m a n n , Hans 1981. *To Mean To Understand: Problems of Psychological Semantics*. Berlin—Heidelberg—New York: Springer-Verlag
- I v i ć , Milka 1969. *Keeleteaduse põhisuunad*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool
- K e n d o n , Adam 1986. Some reasons for studying gesture. — *Semiotica*, vol. 62, no. 1/2, pp. 3–27
- K o l š a n s k i , Gennadi 1975. *Jazyk i prajazyk: Sootnošenje sub'ektivnyh i ob'ektivnyh faktorov v jazyke*. Moskva: Nauka
- L E S 1990 = *Lingvističeskij enciklopedičeskij slovar'*. Moskva: Sovetskaja Ėnciklopedija

- Mehrabian, Albert 1967. Orientation behaviors and nonverbal attitude communication. — *Journal of Communication*, vol. 17, pp. 324–332
- Nikolaeva, Tatjana, Boris Uspenskij 1966. Jazykoznanie i paralingvistika. — *Lingvističeskie issledovanija po obščej i slavjanskoj tipologii*. Moskva: Nauka, s. 63–74
- The Rhetoric of Nonverbal Communication*. 1971. Ed. Haig A. Bosmajian. Glenview, Illinois: Scott, Foresman
- Sobolevskij, Ivan 1986. Kinetičeskaja reč' na proizvodstve: Formy signalizacii. — *Trudy po znakovym sistemam* 19. (Učenyje zapiski TGU, vyp. 720.) Tartu, s. 107–132
- Wardhaugh, Ronald 1977. Nonlinguistic Human Communication. — R. Wardhaugh. *Introduction to Linguistics*. 2. ed. New York etc.: McGraw-Hill Book Comp., pp. 18–23
- Wiener, Morton, Shannon Devoe, Stuart Rubinow, Jesse Geller 1972. Nonverbal behavior and nonverbal communication. — *Psychological Review*, vol. 79, no. 3, pp. 185–214

SILVI KIMMEL-TENJES (sünd. 1958), lõpetanud Tartu ülikooli 1991. aastal eesti keele ja kirjanduse erialal. Üldkeeleteaduse õppetooli juures tegutseva eesti keele korpusel ja arvutuslingvistika uurimisrühma teadur.

LEPINGU VELI MENETLUS EHK NIKLAS LUHMANNI LUGEDES

Eerik Kergandberg

Kui viimastest *Akadeemiatest* saadav ja *Homo ludens*'iga* seotud lugemiselamus otsib arenguvõimalusi, siis võiks täienduseks soovitada näiteks Niklas Luhmanni raamatut "Legitimeerimine menetluse vahendusel". Ilma seda küll otseselt deklareerimata on N. Luhmann käsitanud *m e n e t l u s t* inimühiskonna ühe kõige laiemalt levinud mänguna. Ta rõhutab raamatu sissejuhatuses, et kaasaegse liberaalse mõtlemise juurde õigusest, riigist ja ühiskonnast kuuluvat oletus, et õiguslikult korrastatud menetlus mitte üksnes ei aita kaasa siduvust taotlevate otsuste legitiimsusele, vaid suudab isegi legitiimsust "toota". N. Luhmanni arvates pidavat selline menetluse tähtsust rõhutav lähenemine nii teadlikult kui ka alateadlikult järk-järgult asendama vana euroopalikku arusaama, et kogu õigussüsteemi väärtus seisneb vaid õigusallikate hierarhilises süsteemis. Teadupärast on meilgi levimas arvamus, et peaaegu kõigi meie probleemide lahenduseks ongi korrastatud normatiivaktide süsteemi loomine (õigusloome).

Menetluse tähtsuse rõhutamiseks peab N. Luhmann vajalikuks ja võimalikuks võrrelda teda *l e p i n g u g a*. "Nii nagu ühiskonna sfääris on kategooria "leping", nii näib riigi sfääris kategooria

---

Siinse essee aluseks on Niklas Luhmanni *Legitimation durch Verfahren* (1978, 3. Aufl., Darmstadt, Neuwied: Luchterhand).

*Johan Huizinga teos *Mängiv inimene* ilmus 1992. a *Akadeemias* nr 3–9, lk 641–670, 863–894, 1119–1150, 1341–1373, 1535–1566, 1763–1790, 1983–2014.

“menetlus” pakkuvat selle võluvormeli, milles on kõrgeimal tasemel kombinatsioonis julgeolek ja vabadus, mis on igapäevaselt praktiline, kuid mis samas institutsioonina suunab enese määratlemisvõimalused tulevikku.” (Lk VII.)

Vaatamata sellisele väitele ei saa N. Luhmann siiski eitada, et mingit arvestamist väärivad menetluse üldteooriat (erinevalt lepingu üldteooriast) veel polegi. Seda viga püüabki ta oma raamatuga parandada.

Tööhüpoteesina väidab ta kõigepealt, et menetlus on mis tahes kaasaegsetes poliitilistes süsteemides esinev otsuste “otsimisele” suunatud ja õiguslikult reguleeritud tegevus. Oma teooria arendamiseks on autor valinud kolm ilmselt kõige olulisemat menetluse alaliiki kaasaegsetes poliitilistes süsteemides: poliitilised valimised (parlamenti), parlamentaarse õigusloometegevuse ning lõpuks — õigusemõistmise ehk kohtumenetluse.

Nimetatud menetluse (nagu ka üldse menetluste) eesmärki tavatsetakse näha — esitatuna kas otsesemalt või kaudsemalt — tõese (sageli väidetavalt ka õiglase) otsuse vastuvõtmises. Eriti sageli on kohtumenetluse eesmärgiks teadupärast peetud tõe tuvastamist. Kuid — nagu rõhutab N. Luhmann — “süsteem, mis peab garanteerima kõigi tekkivate probleemide (minu sõrendus — E. K.) lahendamise, ei saa samaaegselt tagada ka nende lahenduste, otsuste õigsust. Funktsionaalne spetsialiseerumine ühes suunas välistab selle teises suunas.” (Lk 21.) Kirjeldatud dilemmat on traditsioonilist käsitlust viljelevad teoreetikud püüdnud lahendada väga erinevate “manöövritega” ja erilist leidlikkust on sealjuures üles näidanud õigusemõistmise uurijad-seletajad. Kuid nende ülesanne on olnud ka kõige raskem: kuidas ikka seletada, et seaduse jõud on ka sellisel kohtuotsusel, mis on sisuliselt täiesti vale (nagu näiteks 20 aasta pärast võib selguda).

Kummatigi ei taha N. Luhmann väita, nagu poleks tõel menetlustes üldse kohta. Hoopiski mitte. N. Luhmann kirjutab, et “just tõe küsimuses on inimesed seotud subjektidena, kellenagi, kes on selle maailma mõtte kandjad, ja kui nad eitavad tõde, ei

tule nad enam selle maailma mõtte kandjaina arvesse.” (Lk 24.)¹ Johan Huizinga mõistetakse kasutades oleks selline tõe eitaja ilmselt mängurikkuja. “Mängumaailma ignoreerimisega paljastab ta (mängurikkuja — E. K.) selle maailma suhtelisuse ja hapruse, kuhu ta oli koos teistega mõneks ajaks sulgunud. Ta võtab mängult illusiooni, *inclusio*, täht-tähelt: sissemängimine — see on kõnekas sõna. Seetõttu tuleb mängurikkuja hävitada, sest ta ohustab mängukollektiivi olemasolu.” (Huizinga 1992: 660.)

J. Huizinga arvates taluvad mängukaaslased palju parema meelega valemängijat — seda, kes vähemalt teeskleb mängijat — kui mängurikkujat. Oleks loomulikult huvitav analüüsida pärimängijate, valemängijate ning mängurikkujate suhteid näiteks kohtumenetluses, kuid — tulgem tagasi Niklas Luhmanni juurde.

Niisiis ei eita N. Luhmann tõemehhanismi olulist rolli kaasaegsetes menetlustes, kuid ta väidab, et ainult selle mehhanismiga ei ole lahendatavad kaugeltki mitte kõik menetluse probleemid.² Otsides menetlustes tõemehhanismi analooge jõuab N. Luhmann võimemehhanismi ja tema legitiimsuse probleemini. Ka võim on selektsioonisaavutuste ülekandemehhanism, mis töötab otsustusi tehes: kellel on võim, see võib motiveerida enese otsustuste ülekandumist teiste subjektide käitumiseeldusteks. Põhierinevus tõemehhanismist on selles, et kui tõde järgitakse (või ei järgita) motiivideta (selliseid motiive lihtsalt ei ole võimalik esitada), siis vaid otsustusel baseeruva selektsioonitulemuse vastuvõtmi-

¹Antud kontekstis võiks ehk joonealuse märkuse korras mainida, et N. Luhmanni arvates saavutatakse tõe abil sotsiaalses suhtlemises nn redutseeritud kompleksuse ülekandumine. Maailm on inimese jaoks oma “ehedal kujul” liiga kompleksne, täis ettenägematuid võimalikkusi ja seetõttu — haaramatu ning arusaamatu. Orienteerumaks sellises kompleksuses on inimestel mõttekas võtta üle teiste inimeste saavutusi selle kompleksuse selekteerimise alal. Üks selline selektsioonisaavutus ongi tõde.

²Kriminaalkohtumenetluse kaasaegses teoorias ja ka praktikas on otstarbekuse põhimõte võitmas üha enam mänguruumi ja seda nn materiaalse tõe mänguruumi arvelt. Võib üsna kindlalt väita, et kokkuleplu (*Absprache*) on kaasajal ka kontinentaalses protsessiteoorias kõige enam kasutatavaid mõisteid. Igasugune kokkuleplu aga on samm kõrvale tõe liinist.

sel tuleb seda nii enesele kui ka teistele motiveerida. Tõsi: tõe "juuresolek" võib seda motiveerimist oluliselt kergendada, kuid tavaliselt ei piisa motiveerimiseks vaid sellest.

Kõnealuse motiveerimise tulemiks peaks olema võimumehanismi otsuse legitiimsus. Tavaliselt peetakse selle all silmas millegi õiguspärasust, seaduspärasust. Alates üsna varasest keskajast ning edasi võrdlemisi pika perioodi jooksul on türannia esindajad kasutanud seda mõistet oma riigivalitsemisõiguse pidevuse ja muutumatuse (võõrandamatuse) kaitseks. Ajaloos enim tuntud legitimidid olid ehk kukutatud Bourbonide dünastia riigivalitsemisõiguste taastamise eest võitlejad.

Koos positivistliku õiguse mõistmise levikuga (mille kohaselt kogu õigus, sealhulgas ka õigus valitseda riiki, tekib otsustamise tulemina) kaotas legitiimsuse mõiste oma algse sisu ja kaasajal mõistetakse legitiimsuse all faktiliselt levinud veendumust teatud normide ja otsuste siduvusest või ka teatud väärtuste või printsiipide siduvusest, millele need normid või otsustused tuginevad. Siit lähtudes esitabki N. Luhmann teda sotsioloogina huvitava küsimuse: millisel viisil on võimalik laiendada veendumust vähemuse poolt tehtavate otsuste õigsusest ka kõigile ülejäänutele? Lühivastus küsimusele kõlaks nii: kasutades kas sundi või konsensust (veenmist). Nende kahe viisi suhte optimaalsus, nendevahelise tegeliku komplementaarsuse saavutamine on ilmselt mis tahes poliitika teostamise põhiküsimuseks. Mõistagi on see raske küsimus, kuivõrd — N. Luhmanni sõnade kohaselt — on nii sund kui ka konsensus "poliitiliste süsteemide napid ressursid", mida tuleb "säästlikult" kasutada ja mille mehaaniline kokkupanek ei tarvitse anda tulemusi või vähemalt ei tarvitse tulemus olla ettenähtav.

Tundub siiski, et kõnealuse segu (ütlemine — legitiimsusesegu) kahekomponendilisus ei ole kaasajal enam päris täpne isegi mitte piisavalt kõrge üldistuse tasemel. Üha suuremat rolli on kahe nimetatud legitimeeriva faktori kõrval hakanud mängima selline fenomen nagu inimõigused: üha enam sõltub poliitiliste otsustuste aktsepteeritavus, legitiimsus sellest, kuivõrd on nende langetamisel järgitud inimõigusi. Paradoksaalne on siinjuures muidugi see, et inimõigused ise ei ole täpselt ja üheselt määratletavad. Neid tavatsetakse siduda inimese olemusega, nad on midagi samavõrd lõpuni seletamatut. Võiks ehk isegi väita, et kaasajal on inimõigu-

sed tõusnud kolmandaks suureks nähtuseks lepingu ja menetluse kõrval, mis — kui veel kord kasutada N. Luhmanni sõnu lepingu ning menetluse kohta — on ühelt poolt igapäevaselt praktilised, kuid teiselt poolt on suunanud enda täpse määratlemisvõimaluse tulevikku.

Sisimas ilmselt tunnistades võimatust anda õiget retsepti poliitiliste otsuste langetajaile sunni ning konsensuse “kokteili” valmistamisel, pöörab N. Luhmann oma pilgu otsuste täitjate suunas.

Poliitiliste otsuste aktsepteerimine nende täitjate poolt ei pea vähemalt tänapäeval enam sugugi tähendama veendumust nende otsuste õigsuses. Analoogiliselt sellega, et ükski tänapäeva poliitiline süsteem ei saa siduda enese stabiilsust nii pingelise tingimusega nagu kõigis otsuse täitjais veendumuse kujundamine (sotsialistlik süsteem seda igatahes püüdis), ei ole ka iga üksikisik kaasajal suuteline laskma kõiki poliitilistes süsteemides tehtavaid otsuseid läbi veendumuste filtri. Paratamatuseks on muutunud kõnealuse aktsepteerimise formaliseerimine, paratamatuseks on muutunud, et valdav enamik poliitilistes süsteemides tehtavaid otsuseid võetakse enda käitumiseelduseks iseennast lihtsalt vajalikul määral ümber struktureerides. Konkreetse ümberstruktureerimise vormi leidmine on igapäevane intellekti, tahte ja ka fantaasia küsimus. See on — N. Luhmanni terminoloogiat kasutades — õppimisotsuse küsimus. Olles isiksuse identiteedile parasjagu ohtlik, ei saa see “õppimine” toimuda ilma vastava toetuseta ümbruselt, ilma sotsiaalse kliimata, mis institutsionaliseerib iseenesestmõistetavaks olukorra, kus poliitilisi otsuseid võetakse lihtsalt siduvatena.

Mõistagi ei jäta kaasaegsed poliitilis-administratiivsed süsteemid kõnealust õppimist-legitimeerimist saatuse hooleks. Sihipäraselt rakendatavateks legitimeerivateks faktoriteks on N. Luhmanni arvates kõigepealt õiguskord kui tervik ise, ent samuti sihipärane õiguspoliitiline tegevus, üksikute otsuseprojektide eelnev läbihääletamine, juriidiline retoorika jne.

Kuid tulgem pärast kõrvalepõiget legitiimsuse valdkonda tagasi menelluse juurde.

Juriidilises dogmaatikas on menellust kõige sagedamini käsitatud käitumise (tegevuse), situatsiooni või suhtena, kusjuures vähemalt õppemetoodiliselt on kahtlemata kõige õigem rääkida

näiteks kohtumenetlusest kui teatud spetsiifilisest inimtegevuse liigist. Kuid sotsioloogina kritiseerib N. Luhmann just sellise lähenemise absolutiseerimist, väites, et sellega ritualiseeritakse liigselt menetlust, luuakse pilt, et menetluses järgneb üks käitumisakt rangelt eelmisele, kõik on üheselt determineeritud. Menetluse subjekt ei tohiks sellisel lähenemisel võtta endale vastutust arvestada menetluses tekkivate konkreetsete situatsioonidega.

Nimetades tegevuslikku lähenemist menetluse ritualiseerimiseks, ei eita N. Luhmann siiski rituaalide olulist osa menetlustes. Väga sageli aitavad ranged rituaalid neutraliseerida menetluse võimalikke negatiivseid mõjusid. Nii aitavat väidetavasti kohtuistungil alguse täpselt fikseeritud rituaal neutraliseerida protsessiosaliste ebakindlust ja hirmutunnet, samuti agressiivsustki ning ebasoovitavat kaastunnet. Agressiivsust kohtus neutraliseerib kahtlemata ka see, et kõike, mida vastaspoolele öelda tahetakse, saab öelda vaid kohtu kontrolli all toimuvate kohtukõnede vahendusel.

Kuid nagu juba märgitud, N. Luhmanni arvates võib menetluse olemusele kõige lähemale jõuda nn situatiivset teed kasutades: menetlusele olevat tüüpiline just see, et tema lähtepunkt ning tulemus on ebamäärased (kriminaalprotsessis "loob" seda ebamäärasust valdavalt süütuse presumpatsioon) ning et menetlus sisaldab alternatiivseid kulgemisvõimalusi. Menetlust ei vii edasi mitte eeskätt varem kindlaksmääratud teod, sõnad, žestid, vaid alternatiivsust elimineerivad ja ebamäärasust (komplekssust — kui taas N. Luhmanni poole pöörduda) redutseerivad menetlusosaliste otsused. Seega kulgeb menetlus nagu omalaadne otsuste lugu, milles iga osalise üksikotsus muutub faktiks ning seega

- a) teiste osaliste käitumiseelduseks,
- b) kogu situatsiooni ümberstruktureerivaks asjaoluks.

Menetlustes on kompleksuse redutseerijaks kõigepealt kahtlemata valdavalt õigusnormidega fikseeritud menetluse struktuur, kuid — nagu rõhutab N. Luhmann — menetluse struktuur ei ole veel iseenesest "legitimeerimine menetluse vahendusel". N. Luhmanni mõtte võiks vist edasi anda umbes nii, et menetluse struktuuri poolt vähem kompleksseks muudetud tingimustes muutub

komplekssuse põhiliseks redutseerijaks antud menetluse lugu ise. (Millegipärast meenuvad siin Merle Karusoo lavastatud elulood.)

Igale heale jutuvestjale on selge, et lugudes ei saa öeldut enam tagasi võtta. Öeldu muutub siduvaks. Mahamagatud võimalused ei tule tavaliselt enam tagasi. Hilinenud protestid ei tundu teistele osalistele usutavad, ei tundu olevat kantud tõelisest protestimeeleolust. Ei ole muidugi absoluutselt välistatud juba redutseeritud kompleksuse "taasavamine", ebakindluse taastamine mingis küsimuses, kuid tavaliselt võitlevad kõik ülejäänud menetluse osalised väga aktiivselt selliste "tagasipöördumiste" vastu.

Menetluse loo "kujundamisel" tegutsevad osalised tavaliselt kooskõlastatult, kuigi see kooskõlastamine ei tarvitse leida sõnalist väljendust. See faktiline kokkulepe võib hõlmata nii menetluse tempot, vastastikuse lugupidamise astet kui ka muid asjaolusid.

Käsitledes menetlust autonoomse süsteemina, kus struktuur ei ole kõikemäärav ja kus säilivad käitumisalternatiivid, on võimalik tõsiselt rääkida ka menetluslikest rollidest. Võiks ka väita, et menetlustes osalemine on osalemine üldistes rollimängudes, kuid seejuures ei saa siiski jätta tähele panemata, et nn menetlusväliste rollidega võrreldes on menetluslikel rollidel oluliselt suuremal määral kalduvust toimida iseseisvalt. Kohtumenetlustes on näiteks isegi spetsiaalne taandamise instituut menetlusväliste rollide toime elimineerimiseks. Kirjeldatud olukorras on nii menetluses osalevate isikute mittemenetluslikud rollid kui ka isikud, kes menetluses ei osale, nagu sunnitud menetluse "omaseaduslikke" tulemusi aktsepteerima ilma etteheite tegemise õigusega, tingimusel et menetluse (mängu)reegleid ei ole rikutud. Teisiti öeldes: kirjeldatud situatsioon seoses menetluse autonoomiaga toob kaasa menetluse tulemuste sotsiaalse generaliseerimise ning menetlustes tehtavate otsuste legitiimsuse.

Väga huvitavad on ka menetlustes osalemiseks motiveerimise küsimused. Teatud ja mitte sugugi väike osa subjekte osaleb menetlustes oma ametiülesannete (või auametiülesannete) tõttu ja nende motiveerimine on menetluse olemuse seisukohalt ebaspetsiifiline. Sedalaadi on näiteks kindla palga lubamine teatud rolli eest menetluses. Ülejäänud menetlusosalisi tuleb aga väga konkreetselt ja spetsiifiliselt motiveerida, kusjuures tõeliseks toi-

Lepingu veli menetlus

mimiseks peab nende motivatsioon sisaldama vähemalt järgmisi komponente:

- isiklik huvi menetluse eseme vastu,
- kindel teadmine, et menetluse tulemina langetatakse otsus,
- teadmatuse, milline otsus langetatakse.

Tegeliku menetluseni jõudmiseks on just viimane komponent väga oluline. Teadupärast puudub see element totalitaarsetes süsteemides korraldatavatel poliitilistel valimistel ja suhteliselt nõrk on see komponent ka mittevõistlevas, nn kontinentaalses kohtumenetluses.

Kuid nii kohtumenetluse kui ka ülejäänud menetluste konkreetsed alaliigid nõuavad juba pikemat käsitlust, nõuavad Niklas Luhmanni raamatu iseseisvat lugemist, milleks loodetavasti käesolev kirjutis suutis mingil määral inspireerida.

ERI K KERGANDBERG (sünd. 1953), lõpetas 1976. aastal TRÜ õigusteaduskonna, õiguskandidaat 1985. a Leningradis. Tartu Ülikooli protsessiõiguse professor. 1993. aastast Eesti Vabariigi riigikohtunik.

VILFREDO PARETO

Piet Tommissen

Tõlkinud Mari Tarvas

I. BIOGRAAFIA

1. Eelmärkus

Vilfredo Pareto taolise õpetlase teadusliku loomingu objektiivne tõlgendamine sõltub suurel määral ta elulookirjelduse usaldusväärsusest. Scepärast arvestab järgnev lühikäsitlus võimaluse piires Pareto-uurimise viimaseid tulemusi ning parandab mõningaid ebatäpsusi senises kirjanduses. Viimase aastakümne jooksul on tõepoolest täidetud palju lünki ja lahendatud palju mõistatusi. Näiteks pole enam mingit kahtlust, et õpetlasel olid saksa eesnimed¹ ja et ta valdas passiivselt saksa keelt². Samas on jäänud viljatuks katsed saada midagi täpsemat teada ta emast (Bousquet 1968: 223–229), ka Pareto ja Max Weberi võimalikud suhted

---

Vilfredo Pareto. — Klassiker des soziologischen Denkens. Erster Band: Von Comte bis Durkheim. Herausgeben von Dirk Käsler. München: C. H. Beck, 1986, S. 201–231.

¹Vt märkus 4.

²Selle kohta vt Tommissen 1972a: 127–134. Kahjuks ei teadnud ma tollal veel Pareto huvipakkuvat teadet tema prantsuskeelsest kirjast rootsi majandusteadlasele Knut Wicksellile 19. veebruaril 1894: "Ma tänan Teid, et saatsite mulle oma raamatu. Ma loen selle suure huviga läbi. Vajan selleks pisut aega, sest mu saksa keele oskus on üsna kesine." (Pareto 1974d: 242.)

on endiselt selgitamata³. Vaatamata sellele, et on tehtud ka teisi ettepanekuid (Bousquet 1960; *L'Ecole...* 1950: 7–13) Pareto elu periodiseerimiseks, olen ma arvamusel, et kolme biograafilise tsesuuri tõttu on kõige lihtsam jaotada tema elu neljaks lõiguks: noorus ja õpinguaastad (1848–1870), tegevus kuni Lausanne'i kohale nimetamiseni (1870–1893), professuuriaastad (1893–1911) ja emeerituse aeg (1911–1923). Järgnevalt kõneldakse vastavatest biograafilistest üksikasjadest selle skeemi alusel. Vaid ruumipiiduse tõttu tuleb loobuda Pareto elu sobitamisest Itaalia ajaloo koordinaatsüsteemi, mida teisel olen püüdnud teha (Tommissen 1971a: 25–110).

2. Noorus ja õpinguaastad (1848–1870)

Liguuria väikeadli perekonnast pärinev kõrgelt haritud Raffaele Pareto (1812–1882), kelle isa Giovanni Benedetto Pareto oli Napoleon I poolt nimetatud *Marchese di Parigi*'ks (Parigi markiiks), oli oma Mazzini-sümpaatia tõttu sunnitud varakult välismaale asuma. Ta siirdus Pariisi, kus aastal 1835 abiellus Marie Metenier' (1816–1889), kellegi prantslannaga, kellest me, nagu juba öeldud, ei tea peaaegu mitte midagi. Sellest abielust sündis kolm last, kaks tütar ja üks poeg. Viimane tuli ilmale 15. juulil 1848 ja sai teadmata põhjustel isalt saksa eesnime Fritz-Wilfrid⁴. Kas ta ka ristiti, ei suudeta arvatavasti mitte kunagi kindlaks teha, sest ametlikud dokumendid põlesid 1871. a Pariisi Kommuuni ajal. Millal perekond Pareto tänu nende ministrist sõbra Quintino Sella dekreediga välja kuulutatud amnestiale remigreerus, selle täpse daatumi kohta on ringelnud kõige erinevamaid kuuldusi

---

³On teada, et ühe Weberi raamatu tõlge ilmus sarjas, mille kaasväljaandjaks oli Pareto. Veel teame, et Robert Michels oli nii Weberi kui ka Pareto sõber (Pareto 1974d: 901). Tuleks soovida selle probleemi lahendamist: isegi Wilfried Röhrichi raamat (1972) ei anna sellele küsimusele mingit vastust.

⁴24. aprillil kirjutab Pareto oma sõbrale Arturo Linakerile: "Ma näen, et Su nime kirjutatakse nüüd 'ch'-ga (s.t 'Linacher' pro 'Linaker', vt Pareto 1971b: 256). Küllap kriipsutati 'k' maha Dante Alighieri meelega? Minu oma muudeti samasugusel kaalutlustel Wilfridist Vilfredoks." (Pareto 1971b: 177; 1974d: 1081.)

(Giacalone-Monaco 1966: 38), aga kõige tõenäolisem aeg võiks olla aasta 1854.

Igal juhul sai isa prantsuse keele õpetaja koha Genua *Scuola di Marina*'s, nii et seal sai Vilfredo Pareto oma esimese koolihariduse. 1859. a pandi ta *Istituto Leardi di Casale Monferrato*'sse, kus isa oli vahepeal leidnud uue tegevuspõllu. Aastal 1863 võis Raffaele Pareto loobuda õpetajaametist, sest ta kutsuti tööle põllutööministeeriumi. Nii juhtuski, et Vilfredo Pareto sooritas küpsuseksami väga edukalt Torino *Regio Istituto tecnico* juures. (Bousquet 1960: 17). Võiks rõhutada, et juba neil aastatel vaimustus ta klassikalistest keeltest⁵. Ka luges ta sisemise osavõtuta katoliku jutlustaja ja apoloogeedi Jacques Bénigne Bossuet' kirjutisi ning huviga majandusteadlase Frédéric Bastiat' raamatuid⁶.

Pärast kolmeaastast studiumi Torino ülikoolis (1864–1867) omandas Pareto *licenza in scienza matematiche e fisiche* (matemaatika- ja füüsikalitsentsiaadi) kraadi. Juba 1866. a avaldas ta oma esimese teadusliku töö (matemaatilisel teemal) tollal isa väljaantavas *Giornale dell'Ingegnere, Arcitetto ed Agronomo*'s (Giacalone-Monaco 1966: 182–212). Vaatamata sellele, et perekond kolis 1865. a paiku Firenzesse⁷, õppis ta edasi Torino *Scuola di applicatione per ingegneri*'s (nimetati 1906. aastal ümber *Politecnico*'ks), katkestades õpingud ainult sõjaväeteenistuseks (1868). Hilisem füüsik Galileo Ferraris oli ta sinasõber, ühtlasi pidas ta professoreid Angelo Genocchit ja Ferdinando Pio Rosellinit oma mentoriteks. Veel enne 22-aastaseks saamist promoveerus ta lõpuks 14. jaanuaril 1870 inseneriks dissertatsiooniga tahkete kehade elastsusest (Pareto 1952: 591–639). Tema enda väite kohaselt sai Pareto vahepeal suurt kasu inglise ajaloolase Henry

⁵Vt Pareto 1971b: 187–193 ekskurssi “L’eccezionale carriera scolastica di Pareto e il problema della sua conoscenza del mondo classico”, samuti Pareto 1968b, I: LI–LX, ning teist osa minu artiklist Tommissen 1974b: 149–163, lisaks Arcari 1970: 223–237.

⁶Minu teada on Bastiat' mõju Pareto mõttearengule maininud vaid Tommaso Giacalone-Monaco (Pareto 1960: 43), ka mina olen seda rõhutanud (Tommissen 1971a: 42). Oleks kasulik seda spetsiaalselt uurida. Vt Pareto 1974d: 613.

⁷Ainus ülevaatlik biograafiline skits tema eriti huvipakkuva isa Raffaele Pareto kohta on ilmunud: Pareto 1968b, II: 641–649.

Thomas Buckle'i ja inglise loogiku Alexander Baini põhiteoste lugemisest (Pareto 1974d: 613).

Siinkohal tuleb kindlasti toonitada, et Pareto kasvas üles positivistlikus kliimas, sest möödunud sajandi teine pool tõi endaga kaasa täppisteaduste silmatorkava esiletõusu mitme sensatsioonilise avastuse kujul. Bernard Riemann ja Nikolai Lobatševski arendasid mitteeukleidilise geomeetria süsteeme. Lothar Meyer ja Dmitri Mendelejev esitasid teineteisest sõltumatult 1869. a keemiliste elementide perioodilise süsteemi. 1867. a formuleeris Rudolf Clausius termodünaamika teise printsiibi. Ja prantsuse füsioloog Claude Bernard toetas oma kuulsates loengutes eksperimendi primaarsust. Täppisteaduste saavutuste tulvast ning sellega kaasnevast optimismist tugevasti mõjutatuna ei tahtnud teiste teaduste esindajad lasta käest võimalust kaasa lüüa. Auguste Comte oli juba varakult pühendunud sotsiaalse füüsika rajamisele ja arendamisele. Léon Donnat kavatses omakorda tulevikus tõestada poliitilisi "tõdesid" sama täpselt kui teaduslikke. Kaks prantslast, Charles Seignobos ja Victor Langlois, haudusid samasuguseid mõtteid ajalooteaduste kohta. 1902. a kandis Friedrich Delitzsch Berliini Orientaalseltsis keiser Wilhelm II juuresolekul ette oma loengud Paabelist ning Piiblist ja tõmbas sel moel isegi religiooni teadusliku progressiidee suurde keerisesse⁸.

Sugugi tähtsusetum polnud noore Pareto arengule sotsiaaldarvinistlike ideede kiire areng. Charles Darwini poolt tema *opus magnum*'is (1859) tehtud ja puhtloodusteaduslikena mõeldud järeldused kanti vahetult üle inimesele. Peale selle soodustas ligi-tõmbav terminoloogia — põlvnemisõpetus, loomulik valik, evolutsioon, degeneratsioon ja peatselt ka rassihügieen — uue sekulariseerimislaine teket (Koch 1973). Mõni ime siis, et peaaegu üheaegselt algasid *missing link*'i (puuduva lüli) otsingud ning uute õpetuste võidukäik. Meile pakub siinkohal huvi ainult selle fenomeni teine aspekt. Umbes 1870. aastast alates avaldas Saksamaal tohutut mõju eelkõige zooloog Ernst Haeckel oma teosega *Movism* (Bolle 1962). Itaalias seevastu oli arst Michele Lessona tõlkinud Darwini kahekõitelise teose, selle atraktiivse kreedo tegelikuks populariseerijaks osutus aga lõpuks Filippo de Filippi.

---

⁸See on loomulikult vaid valik otsustavate sündmuste pikast reast.

Ja Torino, kus Pareto ülikooli lõpetas, oli sotsiaaldarvinistliku liikumise kõige aktiivsem keskus (Busino 1974a: 11). Kuidas oleks hilisem õpetlane saanud end sellest mõjust kõrvale hoida?

3. Tööaastad kuni Lausanne'i kohale määramiseni (1870–1893)

3. 1. Et see etapp Pareto elus oli vaheldusrikas ning erinevaid, osalt läbipõimunud, osalt kõrvutikulgevaid tegevusi hõlmav, siis näib olevat kohane seda esitada teatud määral didaktiliselt. Seega tahaksin ma puudutada tähtsaimat neljas huvivaldkonnas, millega Pareto oma teises elufaasis kas pidevalt või ainult ajutiselt tegeles: tema kutsetegevust, poliitilisi kogemusi, majanduspoliitilist panust ning teaduslikke huve. Vastavate lõikude lugeja peaks arusaadavalt olema teadlik nende aktiviteetide vastastikusest sõltuvusest. — Eraelust väärrib mainimist kaks fakti: ühelt poolt niihästi armastatud vanemate⁹ kui ka ühe õe surm ja teisalt tõenäoliselt kiriklik abielu (idakiriku kombe kohaselt, vt Pareto 1964b: 211) temast tunduvalt noorema Alessandra Bakounine'iga (1860–1940), kes muide ei olnud tuntud vene anarhistide juhi Mihhail Bakunini sugulane, nagu sageli ekslikult on väidetud.

3. 2. *Pareto ametialane tegevus.* Oma kõrgkooli direktori Prospero Richelmy ettepanekul sai Pareto kohe pärast inseneri-eksami sooritamist tööle *Società Anonima delle Strade ferrate Romane* Firenze's asuvas rahvuslikus osakonnas. Ühtlasi veetis ta 1873. a esimesed kaheksa kuud äriasjus ning ka õppimise mõttes Saksamaal ja Austrias. Varsti pärast sealt naasmist esitas ta lahkumisavalduse ja sai oma otseselt ülemuselt meelitustest tulvil tunnistuse (Pareto 1968b, II: 602–603, lähemaid üksikasju vt Giacalone-Monaco 1963, Pareto 1968b, I: XXVI–XXVIII). Tä-

⁹ Siinkohal tuleb hoiatada Franz Borkenau eest, kes oma Paretot käsitlevas raamatus (Borkenau 1936: 9) katsetas psühhoanalüütiliste kaunistustega tõlgendust (mille faktid on kummutanud). Bousquet'd see ühtaegu vihastas ja lõbustas (Bousquet 1968: 228), kuid H. Stuart Hughes võttis selle oma tähelepanuväärsesse teosesse (Hughes 1958: 260–261) lihtsalt üle. Lisaks arvustas hiljuti noor inglase James Lane karmilt Borkenau teisi teese (Lane 1972–1973: 16–37).

nu mõjukate perekonnasõprade vahendusele leidis ta ilma pikema otsimiseta uue koha *Società dell'Industria del Ferro* juures. Me teame, et ta käis seejärel sageli välismaal: Prantsusmaal, Inglismaal, Austrias, Belgias ja Šveitsis. Pärast seda kui pankur Carlo Fenzi firmast ohutuskaalutlustel lahti sai, Antonio Allievi tolle *Banca Generale* nimel ära ostis ja kui too edaspidi *Società delle Ferriere Italiane* nime kandma hakkas (1880), tõusis Pareto peadirektoriks asukohaga Firenzes.

Asjakohaste eriarvamuste pärast eestseisuse liikme Giovanni Favero ga haudus Pareto 1884. a mõtteid anda lahkumisavaldus. Vahetult enne seda oli ta kaks korda asjatult koputanud Londoni pangamaja John Batt & Co uksele palvega finantseerida uusi tööstusprojekte Itaalias (üht vabrikut eriterase ja teist dünamiidi valmistamiseks). Kui ettevõtte juhtimist planeeriti üle viia Rooma, mida Pareto heaks ei kiitnud, oli tal kauaoodatud ettekäändeks lõplikult tagasi tõmbuda. Pärast mõningat vaagimist jõuti 6. juunil kompromissini: Pareto vabastati küll ametist, kuid jäeti 18 kuuks (võimalusega seda aega pikendada) palgaliseks tehniliseks nõuandjaks¹⁰. Seda kokkulepet arvestades muutub põhjendamatuks Henri Bousquet' (1960: 44) ja Gottfried Eisermanni (Pareto 1962b: 12) tõstatatud küsimus, millest Pareto 1890. ja 1893. a elas¹¹, seda enam, et me teame lisaks tema osalemist ühes tsemendiäris ning sealsetest rahalistest kaotustest, sest asjaga tegelevad pioneerivägede ohvitserid eelistasid halvema kvaliteediga kallimat tsementi konkureerivale (Pareto 1962a, I: 167).

3. 3. *Pareto poliitilised kogemused.* Möödunud sajandi kuuekümnendatel aastatel leidis John Stuart Milli ja Walter Bagehoti vahel aset kõitev vaidlus proportsionaalse valimissüsteemi üle, mis äratas huvi niihästi Inglismaal kui ka mandril. Pareto otsustas uue valemi kasuks, kusjuures oma osa võis selles olla ka "aja-

---

¹⁰Lepingu tekst: Pareto 1964b: 193–195; lähemaid üksikasju vt Pareto 1968b, I: XXVIII–XXXVIII.

¹¹Kokkuvõtlikult peab tõdema, et Bousquet' väide (1960: 45), nagu olnuks Pareto esmaklassiline insener, ei ole mingil juhul tõene. On aga õige, et ta ei tundnud ennast oma olukorras kunagi hästi: "Rauatehase direktoriks oleku aeg oli mulle põrgu. Ma tahtsin mängida inseneri ja sain aru, et mul tuli hoopis olla intrigant." (Pareto 1962a, I: 167–168.)

looliste õiguste" lüüasaamisel 1876. aastal¹². Juba 1872. a võttis ta sõna auväärse *Accademia dei Georgofili*'s¹³ ja astus välja proportsionaalse valimissüsteemi kaitseks (Giacalone-Monaco 1966: 36). Järgmisel aastal pühendas ta sellele teemale ühe Genuas peetud kõne (Pareto 1974d: 92). 1884. a kordas ta Firenze *Circolo filologico*'s oma apoloogiat proportsionaalsüsteemile (Pareto 1971b: LX). Vaevalt oli juhus, et ta ühe Šveitsi reisi ajal (1876) kohtas filosoof Ernest Naville'i, kes oli tollal Euroopas uue valimissüsteemi eest võitleva liikumise hinnatud esindaja (Pareto 1974d: 92)¹⁴.

Pareto tahtis aga ka ise aktiivselt poliitikasse lülituda. 1877. a sai ta oma elukoha San Giovanni Valdarno kogukonnanõukogu liikmeks ja täitis seda kohust kuni 1882. a lõpuni. Kui ta 1882. a kandideeris Pistoia—Prato—San Marcello valimisringkonnas, sai ta suhteliselt palju hääli esimeses voorus, kukkus aga ikkagi läbi. Hiljem üritati teda veel kolmel korral (1886, 1896 ja 1900) panna vaimustuma parlamendikarjäärist, 1896 koguni Felice Cavalotti võimaliku järglasena: "tema (s.t Pareto) kõneanne ja teadmised oleksid radikaalsele parteile kolossaalne jõud" (Giacalone-Monaco 1966: 58). Pareto ütles iga kord ära, sest ta ei tahtnud lihtsalt teist äpardumist üle elada. — Tunduvalt suurema tähendusega oli aga ta konflikt Itaalia poliitilise süsteemi kui sellisega, mis saavutas haripunkti, kui 1891. aastal ajas Milano politsei laiali tema väljakuulutatud loengud (Bousquet 1960: 42) ja haavunud markii avaldas oma teksti Pariisi *Revue des Deux Mondes*'is (Puudulikult vt Pareto 1970b: 32–37). Aläär äratas tähelepanu (Pareto 1962a, I: 134–139); Pareto sai isegi heatahtliku kirja Inglise poliitikult William Ewald Gladstone'ilt (Pareto

¹²Vt Hermens 1951 Milli ja Bagehoti vaidluse kohta (IX–XX) ning Itaalia parlamendi olukorrast 1919. aastani (120–125).

¹³"Auväärne *Accademia dei Georgofili* on Itaalia ja võib-olla kogu Euroopa vanim teaduslik akadeemia, mis loodi 4. juunil 1753 põllumajanduslike probleemide uurimiseks." (Pareto 1962b: 9.) Giorgio Rosteri ettepanekul valiti Pareto 1874. aastal selle akadeemia liikmeks ning ta pidas seal 1877–1889 kaheksa olulist kõnet.

¹⁴Ma puudutan siinkohal vaid Pareto kõige olulisemat seisukohavõtet. Tegelikuses sarnanes see ristsisõjale ning seda tuleks süvitsi uurida. Pareto avaldas arvamust teistegi poliitiliste probleemide kohta.

1962a, I: 213, märkus 2; 1970b: 49); ent ta vastsel sõbral Maffeo Pantaleonil oli sellega raskusi (Pareto 1967a: 81).

3. 4. Pareto majanduspoliitiline panus. Pareto siin visandatud poliitiline hoiak oli tingitud ta tollastest majanduslikest vaadetest, sest ta oli äärmuslik vabakaubanduse pooldaja. Firenzes, noore riigi ajutises pealinnas aastail 1864–1870, kuulus ta nende paljude huvitavate inimeste hulka (nende isikute puudulikku nimestikku vt Tommissen 1971a: 54–55), kes kohtusid regulaarselt abielupaar Ubaldino ja Emilia Peruzzi Villa dell'Antella's. Nende prominentide mõju oli niivõrd tugev, et Peruzzide salongi hakati peagi nimetama Itaalia parlamendi filiaaliks (Pareto 1968b, I: XVII). Lisaks oli Pareto Società Adamo Smith'i liige. See 1874. aastal rühma liberaalide poolt Firenzes loodud ühendus (nimestikku vt Pareto 1962a, I: märkus 40) kiitis heaks inglise Cobden Club'i (s.t Manchesteri koolkonna) põhimõtted ja võitles kirglikult interventsionistlikel seisukohtadel oleva Lombardia—Veneetsia koolkonna (Luigi Luzzatti jt) teeside vastu, mis vasakpoolsete võidu järel (1876) püüdis luua teoreetilist alust Itaalia valitsuste protektionistlikule kaubanduspoliitikale¹⁵.

Selles valguses saab seletada peaaegu kõiki pärastise teadlase tollaseid seisukohavõtte ta ultraliberaalsetest eelistustest lähtuvalt:

— tema otse tähttähest aukartust vahepeal ammu unustusehõlma vajunud Belgia teoretiku Gustave de Molinari ees¹⁶;

— tema ründavaid esinemisi patsifistlikel massidemonstratsioonidel ja kongressidel¹⁷;

---

¹⁵Vt selle ideoloogilise vastasseisu pisut lihtsustavat kirjeldust ühe selles osalenu raamatus: Cossa 1880: 201.

¹⁶Vt viimase ilmselt ülistamist Tommissen 1971a: 59–60. Ma arvan nagu Bousquet'gi, et nende vaimusuguluse küsimust tuleks veel täpsemalt kontrollida (Bousquet 1960: 39, märkus 1).

¹⁷Siia kuulub ka tema tegelemine tollal kõneaineks olnud Dreyfusi afääriga. Sellest on juttu juba Bousquet 1966: 102–103 ja Tommissen 1971a: 83–84. Ma ei arvestanud kahjuks siiski selle sündmuse selgitust Pareto enda poolt ta kuulsas kirjas Antonuccile 7. detsembril 1907 (Pareto 1974d: 613–616).

— tema hukkamõistu üldse koloniaalsete avantüüride ja eriti tuntud ministri Francesco Crispi suhtes;

— tema põlastust varasemate mõttekaaslaste nagu Francesco Genala ja Sidney Sonnino oletatava deserteerimise vastu (Pareto 1965b: 235);

— tema arvukaid artikleid Itaalia olukorrast (enamasti majandusest), mis ilmusid välismaa ajakirjades;

— tema hoiatusi marksismilaine kasvu eest (Pareto 1965b: 49);

— tema väljaastumisi usulise sallivuse kaitseks (olgu et ta ise ei olnud usklik)¹⁸.

Vähehaaval sai Pareto aru oma kinnituste ja rünnakute mõtte- tusest: "Et sellel maal hästi elada, tuleb olla kas varas või varaste käsilane." (Pareto 1960: 124.) Ta kavatses emigreeruda ja tõmbus aegapidi tagasi teaduse valda (Pareto 1960: 117–118).

3. 5. *Pareto teaduslikud huvid.* Bousquet' andmetel (1960: 32) olevat Pareto Firenze ajal vaevelnud kroonilise unepuuduse käes ning täitnud selle aja lugemise ja õppimisega. Emilia Peruzzi- le saadetud kirju lehitsedes on tunda paljude eri teadusvaldkondi puudutavate raamatute järeilmõju. Kui me piirame end täiesti su- valiselt ainult 1875. aastaga, siis leiame seal huvitavaid viiteid Herbert Spencerile, Thomas Thorntonile, Stuart Millile, Adol- phe Quételet'le ja Karl Marxile (Pareto 1968b, I: 501, 516, 517, 526, 558). Paretole töid kasu kokkupuuted õpetatud eriteadlaste- ga: Peruzzide ringis tutvus ta näiteks kolme klassikalise filoloogi — Domenico Comparetti, Augusto Franchetti ja Arturo Lina- keriga; neist kohtumistest kasvasid kindlad sõprusuhted. Teisest küljest pidas ta viljakaid dialooge *Società Italiana di Antropolo- gia* asutaja Paolo Mantegazzaga (Pareto 1971b: LXIV); vestles sageli Pasquale Villariga, Niccolò Machiavelli oivalise tundjaga, *Mezzogiorno* probleemidest (Pareto 1968b, I: LXVIII); õppis isik- likult tundma majandusteadlasi, sealhulgas Gerolamo Boccardot

¹⁸Näiteid vt Bousquet 1966: 32–36. Möödamannes olgu öeldud, et Pareto tegeles intensiivselt kiriku ja riigi probleemidega (vt Pareto 1968b, I: 302). Me teame, et ta tundis isegi David Friedrich Straussi teese.

(Pareto 1968b, I: 554); oli kirjavahetuses kriminaalõigusteadlase (surmanuhtluse vastase) Francesco Carraraga. See nimekiri pole kaugeltki täielik.

Süsteemaatilisest teaduslikust tegevusest võib kõnelda aga alles peale Pareto vabatahtlikku eemaldumist tööstusmiljööst. Ometi tulid talle kasuks mõlema eelmise aastakümne jooksul kogutud hämmastamapanevad teadmised. Otsustades hakata tegelema majandusteadusliku uurimistööga, tundis ta juba suurte meistrite Antoine-Auguste Cournot', Francesco Ferrara ja Léon Walras' teoseid¹⁹. Seetõttu oli juhtiv majandusteadlane Pantaleoni valmis end kohe temaga siduma. 1890. a sai Pareto *Giornale degli Economisti* teaduslikuks kaastööliseks; 1891. a septembrist peale kirjutas ta sellele erialasele ajakirjale ka kriitilisi lühirefereate majanduslikust hetkeseisust²⁰. 1892. a lõpul pidas ta ettekandeid Pariisis, *Société d'études économiques*'is ja *Société d'économie politique*'is; nii kohtas ta veel Léon Say'd. Ta taotles õppetooli Itaalias, kuid selle saamist takistas Itaalia valitsus (Pareto 1960: 123). Vahepeal oli Pantaleoni diskreetselt vahele astunud ja oma sõpra soovitanud Walras' järeltulijaks Lausanne'is. Pareto hakkas endale Fiesoles just villat ostma (Pareto 1960: 121), kui saabus delegatsioon Šveitsi ülikoolilinnakesest. Ta võttis kutse vastu, taotlemata selleks Roomast ettenähtud nõusolekut.

4. Professuur (1893–1911)

4. 1. Algusest peale pani Pareto end Lausanne'is maksma. Ta kuulajaskond kasvas kiiresti (Pareto 1962a, I: 372–373, 406) ja Waadti kantoni ametivõimudelt sai ta alati kõike, mida soovis: statistilisi ajakirju lootusetult vananenud raamatukogu jaoks (Pareto 1962a, I: 374), palgakõrgendusi ning kolleeg Karl Heinrich Ermanni toetusel õppeülesannete hõlbustamiseks assistendi töölevõtmise. Aastatel 1896–1898 oli ta õigusteaduskonna dekaan, 1907. a sai ta erakordsete soodustustega korraliseks professoriks

¹⁹Ma koostas in siinse täiendava nimestiku ainult Pantaleotoga aastail 1891–92 peetud kirjavahetuse põhjal (Tommissen 1971a: 128).

²⁰Kuni 1897. aastani ilmus 53 sellelaadset kirjutist; nüüd kokkukogutult vt Pareto 1965d. Selle kohta vt Giacalone-Monaco 1966: 98–122.

ad personam ning 1910. a reorganiseeriti tema algatusel sotsiaal-teaduste õpetamine: senine institutsioon jagati kaheks — *Ecole des sciences sociales et politiques* ja *Ecole des Haute études commerciales*²¹. Pareto polnud sugugi tänamatu: 1908. a pärandas ta ülikoolile oma isikliku raamatukogu, umbes 4000 köidet²². Vahetevahel soovitas ta ka professoreid: Genfi näiteks Pantaleonit (Pareto 1974d: 1207–1211) ja hilisemat Itaalia Vabariigi presidenti Luigi Einaudit (Busino, Stelling-Michand 1965: 67–80).

Üldiselt kohanes Pareto Šveitsis kiiresti. Juba 1897. aastal võttis ta sõna kavatsetava emissioonipanga loomise vastu. Alates 1902. aastast kirjutas ta sageli *Journal de Genève*'is (Pareto 1974d: 1252–1253). Kindlustusseltsi *La Fraternité* ülesandel andis ta eksperthinnangu selle kompanii kasutatud ja iscendast suurepärasele põhiprintsiibile (Pareto 1966c: 118–125; 1974d: 1173–1174). Koos oma Genfi kolleegi J. H. Grafiga tegi ta 1905. a tehniliselt laitmatu ettepaneku Šveitsi Liiduraudtee ametnike pensionikassa asutamiseks (Pareto 1966c: 153–318; 1974d: 1174–1179). Pareto kuulus teaduslikesse seltsidesse — 1889. a Giacomo Veneziani loodud *Società Nazionale Dante Alighieri*'sse (Pareto 1971b: XVII), *Cercle littéraire*'isse (Gilliard 1966) jne. Ta oli paljude kolleegidega kirjavahetuses, kutsus neid endale külla ja kohtas reisidel; ma mainin üksnes, et ta esmakordselt kohtus 1897. a novembris Georges Soreliga, et Adrian Naville vestles temaga meeleldi, et teda külastas Joseph Aloys Schumpe-ter 1908. aastal ja Jakov Novikov tegi sedasama.

Sellest hoolimata püsis Pareto kui emigrandi huvi oma isamaa sisepoliitiliste sündmuste vastu. See “meeleheitlik armastus Itaalia vastu”, nagu seda nimetas Tommaso Giacalone-Monaco

²¹Pareto kippus puhuti närviliselt esinema. Vt Giovanni Busino hästidokumenteeritud käsitlust (1963a). Peatselt avaldab Jean-Charles Biaudet vihiku tema poolt leitud ja kuuldavasti olulistest dokumentidest, mis puudutavad Pareto dekaanina töötamise aega (Biaudet 1976). Biaudet'le oleme tänu võlgu ka Pareto Lausanne'i-aastaid käsitleva targa uurimuse eest (Biaudet 1965).

²²Alles nüüd, viiekümneaastase hilinemisega, pannakse see Lausanne'is välja. Sellest kogust on olemas ainult ajalooalaste teoste kataloog. Selle raamatukogu saatuse eest õigel ajal hoolitsemata jätmine kuulub asjaomaste asutuste suurte tegematajätmistest hulka.

(Pareto 1957: 22), ilmnes eriti selgelt 1898. aastal. Itaalia poolsaare mitmes linnas tuli ette tõsiseid rahunusi, kui peaminister Antonio Starraba di Rudini kavatses ära kasutada atentaati kuninga Umberto I-le, et likvideerida oma poliitilised vastased, eriti marksistid. Kui ta püüdis rahu jalule seada sõjaliste vahenditega, korraldas kindral Fiorenzo Bava-Beccaris tõelise veresauna. Tosinate kaupa siirdus itaallasi välismaale ja Pareto andis paljudele peavarju, nende hulgas Nobeli preemia laureaadile Ernesto Theodoro Monetale, professor Ettore Ciccotole — kellega koos andis 1903. aastast alates välja raamatute sarja *Biblioteca di storia economica* — ja Antonio Labriolale, kes näitas end hiljem tänamatuna (Bousquet 1960: 63), ka Virgilio Panellale, kes Teise maailmasõja ajal tegi koostööd Charles de Gaulle'i eksiilvalitsusega²³. Peale selle avaldas Pareto veel tähelepanu äratanud brošüüri *La liberté économique et événements en Italie* (Pareto 1970b). Pareto suhtumises kodumaasse on iseloomulik üks "konstateering" 9. juulist 1901: "Mind kutsuti professoriks Šveitsi ning puhtast rahvamajandusteooriast loenguid pidama Pariisi, sakslane Meyer palus mult artiklit matemaatilisest ökonomiast. Aga Itaalia ei liiguta ennast. See ei kõiguta mind praegu eriti, aga faktid on siiski faktid." (Pareto 1962a, II: 368.)

4. 2. Pöördugem nüüd Pareto kirjandusliku toodangu poole sellel otsustaval elujärgul. Kõigepealt kokkuvõtte tabeli kujul:²⁴

Aasta	Raamatud	Ajakirjaartiklid				Majand.	Polce- mika
		maj.	demogr.	sotsiol.	muud		
1893		1	1			10	27
1894		6				13	10
1895		2				13	12(1)
1896	<i>Cours I</i>	4	1			13	10(2)
1897	<i>Cours II</i>	5	2	1	1	8	18(1)

²³Pareto korteris tollal valitsenud olukorda kirjeldab ilmekalt Vittorio Racca (1935: 376).

²⁴See tabel võtab üksnes lühidalt kokku selle, mida varem olen esitanud üksikasjalisemalt; vt Tommissen 1971a: 164, 166.

1898				1	10(1)
1899		1	2	1	15(4)
1900		3	1	1	5(2)
1901	<i>Syst. Soc. I</i>	3			8
1902	<i>Syst. Soc. II</i>	1		1	10(2)
1903		1		1	16(4)
1904					18(2)
1905				1	12(1)
1906	<i>Manuale</i>	1	4		6(1)
1907		1	1	1	4
1908					1
1909	<i>Manuel</i>				1
1910		1	1	1	8
1911	<i>Mythe vert.</i>	1			2

Loetelu selgitab kõigepealt Pareto pikaajalist poleemikat sotsialismi ja marksistidega, sest sulgudes on toodud artiklite arv, mille pealkirjad juba reedavad tegelike argumentide laadi. Ometi ei ole need filipikad, sest Pareto ei põlanud neid vastaseid catilinalike tüüpidega, nagu tegi tema poolt kõrgesti hinnatud Otto von Bismarck, s.t inimestena, kes ei kohku tagasi mitte millegi ees, sest neil pole midagi kaotada, kuid võita kõik. Selle kohaselt peaks olema liialdatud Alessandro Galante Garrone väide, et Pareto olevat *Novecento*'s, umbes 1900. ja 1910. a vahel "salanud maha oma nooruse sümpaatiad ja rünnanud radikaale tunduvalt ägedamalt kui marksistid" (Garrone 1973: 386). Minu veendumuse kohaselt tülgestas Paretot lugematute endiste kaaslaste pugejalik hoiak: "Möönan, et mul on raske austada neid nõrku, tahtejõuetuid, tobedalt sentimentaalseid inimesi, kes ei oska vastupanu osutada." (Pareto 1966a: 163.) Samal ajal kavatses ta, vähemalt minu arusaamist mööda, paljastada marksistlikke teooriaid kui täiesti utoopilisi. Jääb küll mõistatuseks, miks valiti just tema Paul Lafargue'i koostatud Marxi valitud teoste sisesejuhatust kirjutama²⁵. Seevastu tõestavad mõlema sotsialistlikke

²⁵Nüüd vt Pareto 1966d: 33–70. Tegemist on Marxi väimehe kurioosse kirjutisega *Le droit à la paresse* (1883; taasavaldatud Pariisis: Maspero 1969, 157 lk) ning sellele teemale on pühendatud huvitav, ent

süsteeme käsitleva köite (Pareto 1965c) sisu ja sihiasetus veenvalt minu teesi. Vähem seetõttu, et siin on hilisem eliiditeooria *in nuce* juba olemas; pigem näitab selle teadmistest tulvil teose lugemine seda, kui väga püüdis Pareto tõestada, et sotsialistlike juhtide eshatoloogilised ootused on sofismid²⁶. Teisal olen ma püüdnud näidata, et selle väite kummutamiseks sobib ka tuntud tuluseaduse avastamine, mis on "teatud mõttes võrreldav Kepleri seadusega astronoomias", nagu seda on väljendanud meie autor (1974a: 144) (Tommissen 1971: eriti 5–6).

Kohe pärast *Cours d'économie politique*'i ilmumist (1896–97) avaldas Adrien Naville teatud kahtlusi, mis sundisid Paretot oma positsioone ja mõisteid kõige täpsemalt üle kontrollima (Pareto 1962a, II: 17) ja inimliku toimimise teooriat formuleerima. Esimese, veel väga ettevaatliku skitsi esitas ta 1898. a üliõpilasklubis *Stella* (Pareto 1966d: 102–109). See nii-öelda kanoniseeriti 1905. aastal *Programme et sommaire du Cours de sociologie*'s (Pareto 1967b). *Manuale* sissejuhatav peatükk, mis võeti tõlkena *Manuel*'i, on järgmine etapp (Pareto 1966b: 1–144). 13. oktoobril 1907 teatas ta oma sõbrale Pantaleonile, et nüüdsest peale on oluline tegelda sotsioloogiaga (Pareto 1962a, III: 68). Kaks nädalat hiljem kirjutab ta samale adressaadile: "Kas ma ei peaks tegelema pigem sotsioloogiaga majandusteaduse asemel? Ma arvan, et jah, ja seda järgnevatel kaalutlustel. Saavutamaks edusamme majandusteaduses piisab intelligentsist ja teadmistest ning nende poolest (ma ütlen seda võltsi tagasihoidlikkuseta) on paljud kolleegid minust üle. Sotsioloogia õppimiseks peab vähemalt kaasaegses ajaloolises konjunktuuris (ma ei ütle: alati) elama väljaspool aktiivset maailma, eremiidina, mida ma praegu Célignys teengi." (Pareto 1962a, III: 70.) See kronoloogiline rekonstruktsioon on oluline, sest ikka veel liigub ringi legend, et Pareto hakkas tegelema sotsioloogiaga majandusteaduse viletsuse

---

ebatäiuslik Ernst Benzi uurimus (Benz 1974); sageli jäetakse kahe silma vahele, et Pareto ei ole oma sissejuhatust kunagi esitanud teadusliku saavutusena (vt Bousquet 1960: 45, Pareto 1960: 121); tema ajendite kohta vt Pareto 1962a, I: 103.

²⁶Küllap on Bousquet ainus, kes on süvitsi selle raamatuga tegelnud; tema analüüsid on oma väärtuse säilitanud (Bousquet 1960: 105–113), siiski veel olulisem on Bousquet 1926a.

ja küündimatute tulemuste mõjul. Selle *0 terrible simplificateur*'i kaasaegseks autoriteediks on Guy Perrin²⁷.

4. 3. Ka sellel eluetapil käis Pareto vahetevahel välismaal. Vaid kahel korral pidas ta külalisloenguid: 1901. a Soreli kutsel Pariisis puhtast majandusteooriast (Pareto 1966c: 124–136) ja 1906 Federigo Enriquesi (oli koos Eugenio Rignanoga rahvusvahelise organisatsiooni *Rivista di Scienza* rajaja) pealekäimisel Bolognas sotsioloogilisest meetodist (Pareto 1966d: 334–346, saksakeelset tõlget vt Pareto 1975b: 163–175). Itaalia kollokviume vältis ta põhimõtteliselt (Pareto 1962a, III: 66, 130). Muidu võttis ta aga osa kolmest kongressist:

— 1894. a oli ta Alfred de Foville'i poolt Caenis kokkukutsutud *Association pour l'avancement des sciences* 25. kongressi abimeheks ja pidas majanduspoliitilise ettekande (Pareto 1966c: 65–75);

— 1904. a selgitas ta Genfi 2. rahvusvahelisel filosoofide kongressil selliste teaduskorüfeede juuresolekul nagu Wilhelm Windelband ja Henri Bergson oma arvamust individuaalsest ja kollektiivsest (Pareto 1966a: 259–265), mis kutsus esile elava diskussiooni²⁸;

— 1909. a esitas ta koos Louis Vladimir Furlan noorema *Congrès international psychologie*'l (mis toimus Genfis) uue interpolatsioonimeetodi (Pareto 1966c: 369–376).

4. 4. Lõpuks veel mõni sõna õpetlase eraelust, kus tema profesuuriaastail toimus kaks määrava tähtsusega sündmust. Esiteks päris ta koos vennapoja Massimiliano Paretoga oma pururikkalt onult Domenico Paretolt küllalt suure varanduse. Ta ostis endale

²⁷Vt Perrin 1966. Olgu nimetatud vaid kaks seda legendi kummutavat tööd: Torrisi 1974: 217–234; Tommissen 1975a: 53–68.

²⁸Vt Pareto 1974d: 1223–1231. Ideede ajaloo suhtes on kahetsusväärne, et kohale ei tulnud Emile Durkheim, olgugi, et organisator Edouard Claparède oli teda kutsunud. Pareto oli kaudselt tema kohaloluga arvestanud. Põhjuseks võib oletada, et Pareto oli oma prantsuse kolleegi raamatule enesetapust 1898. a negatiivse retsensiooni kirjutanud (nüüd Pareto 1966a: 122–124).

Genfi ja Lausanne'i vahel Célignys villa *Angora*²⁹ ning paigutas ülejäänud raha väärtpaberitesse, mida pidi hooldama Genfi pankur Arthur Chenevière (Pareto 1974d: 215). Mõnda aega haudus ta plaane oma teaduslikust ajakirjast, mis ennetanuks meie ökonomeetrilisi publikatsioone, kui kõik oleks korda läinud (Bousquet 1960: 199). — Teiseks lasi ta naine eelmainitud Pariisi loengu ajal koos nende kokaga jalga. 1903. a detsembris mõistis vastav Firenze kohtuasutus naise abielurikkumises süüdi ja määras nad lahus elama³⁰. Ajalehekuulutuse kaudu tutvus Pareto noore prantslanna Jeanne Régis'ga (1879–1948). Kuid alles neli aastat hiljem, 1906. a detsembris, otsustas Pareto hakata temaga Célignys koos elama (Busino 1963: 271–306). Sellest vahekorraist sündis üks laps, Marguerita Antoinette Prada (1905–1963). 1911. a mais pärandas Pareto oma villa notariaalselt Jeanne Régis'le, jättes endale vaid eluaegse õiguse seal elada (Pareto 1974d: 98).

5. Aeg pärast emeriteerumist (1911–1923)

5. 1. Et Pareto oli kogu elu Itaalia patrioot, ilmnes Esimese maailmasõja päevil. Tema korduvaid kinnitusi, et ta suhtub tormilistesse sündmustesse täiesti ükskõikseltselt, kummutavad pealtnägijate tunnistused: Robert Michels jutustab, kuidas Pareto rõõmustas Itaalias toimunud mentaliteedimuutuse üle pärast Caporetto langemist (oktoobris 1917) (Michels 1927: 119–139), Carlo Placcit saame teada, et ta tähistas vaherahuteadet vahuveiniga (Bousquet 1960: 199). — Pareto elu teine konstant, umbusaldus fiskaalsete meetmete suhtes³¹, ilmnes veel kord uuesti ta elu lõpul. Sot-

---

²⁹Paretol oli alati palju angoorakasse. Ta päevik on lõikude kaupa kahekõne lemmikloomadega (nüüd Pareto 1967b). Päevik on muide seni vaid osaliselt avaldatud. 156 päeva märkmed, kokku 348 päevikulehekülge, ootavad veel avaldamist (Pareto 1967b: LXXVII).

³⁰Tommaso Giacalone-Monaco on avaldanud kirjavahetuse, kust selgub, et Pareto oli teinud oma advokaadile A. Orsinile ülesandeks kaitsta tema huvisid peale seda, kui Bakounine oli 1908. aastal Firenzes esitanud nõudmise alimentidele (Pareto 1960–1961, I: 98–181).

³¹Selle põhijoon on loomulikult seotud tema kui vabakaubanduse pooldaja minevikuga, aga ka negatiivse suhtumisega nn kaudsetesse maksudesse (Pareto 1960: 109, 111). Juba ammugi parandamist va-

sialistid püüdsid Šveitsis teostada maksureformi; Pareto taandus otsekohe Divonne'i Prantsusmaal ja naasis alles siis, kui elanikkond oli need kardetud plaanid tagasi lükanud. Ometi tuli Paretol leppida sõjast tingitud suurte rahaliste kaotustega (Pareto 1962a, III: 248). 27. veebruaril 1922 kirjutas ta oma sõbrale Pantaleonile: "Edaspidi on mul elamiseks vaid vähe raha." (Pareto 1962a, III: 304.)

1917. aastal organiseeris Robert Michels Lausanne'is Rumini palees Pareto juubeliteo. Prantsusmaa saatis kohale professorid Emile Bouvier' ja Charles Gide'i. Itaaliast saabus teiste seas Pantaleoni. Frankfurti ülikool läkitas auaadressi. Kohal oli isegi Ameerika presidendi Thomas Woodrow Wilsoni nõuandja George Davis Herron. Michelsi initsiatiivile võlgneme Pareto tänukõne, mida võib pidada tema teaduslikuks testamendiks (Pareto 1974a: 183–188; 1975a: 65–70). — Kohe pärast Luigi Facta valitsuse kapituleerumist ja Benito Mussolini ametisemääramist kuningas Vittorio Emmanuele III heakskiidul püüdis fašistlik režiim Paretot oma huvides ära kasutada. Ta nimetati Rudolfo Benini järglasena Itaalia esindajaks Rahvasteliidu desarmeerimiskomisjoni. Pareto teatas algul oma nõusolekust, loobus aga seejärel, viidates haigusele — ta kannatas raske südamehaiguse all — ja vanadusnõrkusele (Pareto 1974d: 1180–1184). Koos teiste prominentidega nimetati ta kuningriigi senaatoriks; et ta aga iialgi ei esitanud vajalikke dokumente, siis ei saanud kvestuur* kunagi tema ametisnimetamist vormistada. Varsti ringles rida Pareto tehtud konstitutsioonilisi ettepanekuid ta poliitilise testamendina³².

Kaks kuud enne surma õnnestus Paretol oma sõbra Pantaleoni kaasabil saavutada abielulahutus, kusjuures ta hakkas Gabriele d'Annunzio rajatud Fiume Vabariigi kodanikuks. Seejärel abielus ta 19. juunil 1923 Jeanne Régis'ga. Pareto suri 19. augustil

---

jav Otto Weinbergeri artikkel (1953–1954: 217–229) tuleks asendada soliidsema uurimusega. Sama tuleks loota Mauro Fasianise uurimusest (näiteks 1932: 79–107). Ma ei pruugi rõhutada, et pean silmas maksufenomeni nii majanduspoliitilisi kui ka sotsioloogilisi aspekte.

*Politseiametkond Itaalias. *Toim.*

³²Teksti vt Pareto 1974c: 795–800; selle probleemidekompleksi kohta vt Tommissen 1974a: 365–391.

1923; matus toimus vaikselt, hauakivil seisab lihtsalt: "Vilfredo Pareto, 1848–1923". Kahjuks käitus lesk kummaliselt: enamik käsikirju ja kirjavahetust anti tuleroaks (Pareto 1962a, II: 378), väärtuslikud raamatud ja mälestusesemed jagati valikuta laiali, villa *Angora* müüdi maha, autoriõigusega kaubitseti, Bakounine'iga protsessiti markiisitiitli pärast jne. Praegu ei ole enam villa *Angora*'t, ent 1964. a avati Lausanne'i ülikooli aulas pidulikult õpetlase büst. Alanud on Pareto tagasitulek, mis ei ole seni veel lõpule jõudnud.

Veel pärast emeriteerumist oli Pareto erakordselt aktiivne. See annab tunnistust ta niihästi ulatuslikust kui kõigutamatust teaduslikust uudishimust, mis suutis teda panna vaimustuma isegi kriminoloogiaküsimustest (Pareto 1974d: 1185–1194). Niikuinii oli ta juristidega pidevas mõttevahetuses; ma mainin ainult ta diskussiooni Lausanne'i kolleegi Ernest Roguin'iga (Pareto 1974d: 1232–1251). Ta naeruvääristas Giuseppe Zanardelli leiutatud kriminaalprotsessikorraldust: "Mõelge ainult: kurjategija, keda karistatakse vabadusekaotusega 17 aastaks, 4 kuuks ja 6 päevaks! Kui palju tunde ja minuteid hoitakse meile kokku! Mida sellest arvata?" (Pareto 1974d: 1103.) Tema veendumusel oli Enrico Ferri ja tolle kaastöölise tööna 1919. a ametisemääratud komisjonis väljatöötatud reform ainsaks realistlikuks lahenduseks. Ometi ei olnud ta endine õpilane ja tollane kolleeg André Mercier veendunud selle praktilises üleolekus, vaatamata nende positiivse koolkonna saavutuste teaduslikule alusele (Pareto 1974d: 1193). Selles seoses tuleb veel lisada, et Pareto oli eelnevalt tegelnud Cesare Lombroso õpetusega kriminaalsest inimesest (Pareto 1966d: 163–177) ning aidanud kaasa Alfredo Niceforo nimetamisele kriminaalõiguse eradotsendiks Lausannes.

5. 2. Sellel aastakümnel oli Pareto tegelikult teaduslikuks suursaavutuseks kahtlemata ta sotsioloogilise *opus magnum*'i lõpetamine ja avaldamine. Teose itaaliakeelne variant ilmus 1916. aastal, prantsuskeelne 1917.–1919. aastal (Pareto 1968a). Pärast seda tegi õpetlane veel palju plaane. 27. septembril 1922 võttis ta olukorra kokku järgnevalt: "Vaatan siin, mille kõige kallale ma olen asunud:

1. üks matemaatiline töö (interpolatsioonist);

2. *Manuel'*i revideerimine, sellest valmistatakse ette uut väljaannet;
3. vahetusprobleemidealane matemaatiline töö;
4. sotsioloogia käsiraamat, mille Giard (Pariisis) välja annab;
5. artiklid ajakirjadele, ajalehtedele jne.

Ma usun, et mu elu lõpeb enne, kui see kõik valmis saab." (Pareto 1974d: 1102.) 1923. a veebruaris on kõne all isegi *Systèmes Socialistes* uus väljaanne, juhul kui jääb aega uue sissejuhatuse kirjutamiseks (Pareto 1974d: 1131). Konkreetselt teoks saavad ainult kaks kogumikku: 1920. a *Fatti e Teorie* (nüüd Pareto 1966d: 653–929), vastavalt Giovanni Papini ettepanekule (Pareto 1962a, III: 247), ja 1921. a *Transformazione della democrazia* (nüüd Pareto 1966d: 933–1071), neli Milaanos peetud ettekannet raamatuna. Ja artiklite laviin: "Ma avaldan artikleid ajakirjades ja ajalehtedes, sest nii on mul võimalik oma sotsioloogia suuri teese rakendada ja nende õigsust kontrollida." (Pareto 1948: 135.) Pärast sõda elas Pareto tõepoolest ainult *Traité* verifitseerimise tähe all, s.t kui sotsioloog, kes vaatluse ja distantsi kaudu materjale kogus, et oma teoreetilistele veendumustele kinnitust leida.

II. TÖÖ

1. *Genees, kasvamine ja lõpetamine*

1. 1. *Alfus*. Kui arvestada, et sotsioloogia seisund oli vähemalt Esimese maailmasõjani eriti raske, et teda tauniti ning ta saavutas vaid aegamööda tunnustuse ja et veelgi aeglasemalt tunnustasid eriteadlased teda autonoomse distsipliinina (vt selle kohta minu uurimust Tommissen 1976: 22–47), siis tuleb nentida, et Lausanne'i ülikool mõistis ajamärke juba varakult. 27. juunil 1896 esitas Pareto avalduse majandusteaduse korralise professori kohalt lahkumiseks, sest sotsioloogia õpiku käsilevõtmine nõudis üha enam aega (Busino 1963a: 279), 1897. a suvesemestril pidas ta aga esimesed sotsioloogialoengud, katkestamata siiski tegevust majan-

dusteaduse korralise professorina³³. On ju võimalik, et kantoni ametnikud ja akadeemilised ülemused oskasid seostada mõistvalt Pareto plaane ja ülikooli huviseid. Ometi ei välista ka Pareto enda perspektiivist vaadatuna mõlemad faktid teineteist sugugi. Ta kirjast Naville'ile 3. veebruarist 1897 loeme: "Hetkel jõuan ma selle teaduse (s.t sotsioloogia) uurimisel vaid negatiivsetele tulemustele. Vähehaaval avastan eri teooriate nõrku kohti, aga mul ei ole uusi teooriad, mis võiksid vanu asendada." (Pareto 1974d: 332.) Teisalt pole Pareto oma professuuriaega kunagi kahetsenud — "Õpetades õppisin ma palju juurde," tunnistas ta 1917. a juubelikõnes (Pareto 1974a: 183) —, ja ta võis pidada loengut sobivaks meediumiks, et saavutada edu ka sotsioloogilises mõttes. See polnud ometi sinekuur: "Üksainus sotsioloogialoeng nädalas," usaldas ta sõber Pantaleonile 10. aprillil 1898, "nõuab mult sama palju tööd kui kolme tunni majandusteaduse ettevalmistamine." (Pareto 1962a, II: 188.)

Kirjast Pantaleonile 17. märtsil 1897 saame teada, et ta käsitles esimesi katseid astuda sotsioloogilisele tühermaale oma *Cours d'économie politique*'i II köite 1. peatüki *Principes généraux de l'évolution sociale* ümberkirjutatud (vt Pareto 1964a, II: 1–71) järje ning edasiarendusena (Pareto 1962a, II: 52). Siiski oli ta oma probleemi lahendamise eest tänu võlgu juba eespool mainitud Naville'i kriitikale (vt ülal I 4. 2. viimast lõiku). Sellele uuele korrespondendile teatas ta 11. mail 1897: "[---] Sotsiaalse teaduse selle osa kõrval, mis peab toetuma ja toetub eetikale, on olemas veel teine osa, mis uurib järgmist laadi küsimusi: 1. inimese sotsiaalse tegevuse manifestatsioonide kirjeldamist; 2. millised sotsiaalsed muutused vastavad muutustele indiviidi moraalses, religioosses, lühidalt öeldes psühholoogilises seisundis. Seda teist osa uurin ma Lausanne'i *Cours de sociologie*'s." (Pareto 1974d: 339.) Ei läinud kaua, kui ta esitas rudimentaarse õpetuse käitumisest. 17. mail 1897 seisis kirjast Pantaleonile: "Vastupidi, möödaminnes öelduna seisneb minu sotsioloogia põhimõte just selles, et ma eraldan loogilised toimingud ebaloogilistest ja

³³Pareto loengute kava on Pareto 1974d: 86–87. Esmakordselt viitab ta neile sotsioloogialoenguile kirjast Pantaleonile 10. veebruarist 1897: "Järgmisel semestril pean ma loenguid sotsioloogia põhiküsimustest [---]" (Pareto 1962a, II: 34).

näitan, et paljude inimeste jaoks on viimased kvantitatiivselt olulisemad.” (Pareto 1962a, II: 73.) Ettekandes *Comment se pose le problème de l'économie pure?* (Pareto 1966d: 102–109), mille ta pidas 1898. aastal üliõpilasühingus *Stella*, seletas ta seda mõtet lähemalt ja süstemaatilisemalt. Selles sisaldus oluline märkus, et inimene nimetab sageli ja meelsasti loogiliseks toiminguid, mis kuuluvad ebaloogiliste kategooriasse (Pareto 1966d: 103).

Ei tohi jätta mainimata, et Pareto kinnitas juba 25. septembril 1896 Pantaloni saadetud kirjas järgnevat: “Pärast meie diskussiooni lõppu mõistsin ma, et oleks kasulik formuleerida nende (s.t sotsialistlike) süsteemide üldteooria.” (Pareto 1962a, I: 467.) Ta pühendas tööpoolest oma poliitökonoomialoengute raamides mitu ettekannet sotsialistlikele süsteemidele. Pole ime, et ta sel viisil jõudis oma kuulsale eliiditeooria formuleerimiseni. See esitati esmakordselt katsetulemustena 1900. aastal *Rivista italiana di Sociologia*'s trükitud uurimuse kujul (Pareto 1966d: 232–293). Selles mainitakse vaid üsna lühidalt, et enamik inimese toiminguid ei lähtu mõistusest, vaid tunnetest. Kohe seejärel haarab meie autor kinni *Cours d'économie politique*'is esitatud arvamusest (Pareto 1964a, II: 280) ja tõstab tolle empiirilisel kindlustatud faktide kilda: eksisteerib tunnete rütm, mida me võime jälgida eetikas, religioonis ja poliitikas majanduslikule konjunktuuritsüklile sarnaneva lainelise liikumisena. Ajaloos ilmneb see võnkumine juhtivate eliitide katkematu eraldumisena. Seejärel ei jaga Pareto Pantaloni lootusrikast vaadet, vaid usub, et tõenäoliselt on sotsialismi võit muutunud vältimatuks.

1. 2. *Käärimise ja küpsemise aastad.* Algsed uurimistulemused võttis Pareto esmakordselt kokku kahe teose sissejuhatustes: eliiditeooria eriti *Introduction*'ina teose *Systèmes socialistes* juurde (Pareto 1965c: 1–73) ja käitumisteooria peamiselt *Manuale* ja hiljem *Manuel*'i 2. peatükina (Pareto 1966b: 40–144). Selle teise peatüki tähtsust ei tohi mingil juhul alahinnata. Ainult majandusteadlasi on pannud hämmastama nende paragrahvide ja neile eelneva metodoloogiliste küsimustega tegeleva esimese peatüki kujutus³⁴, meie võime aga julgesti nõustuda Pierre Boveni

³⁴Näiteks Brodsky, Rocher 1949: 118 — “(Need peatükid) on matemaatilise ökonoomia õpiku veider sissejuhatus.”

arvamusega: "Võib öelda, et nad (s.t mõlemad peatükid) on sotsiaalteaduse spikrid. Kes ei ole sellest aru saanud, ei saa eales tõsiseks sotsioloogiks ega majandusteadlaseks." (Boven 1912: 167; Pareto on Boveni raamatut vääriliselt hinnanud.) Pareto aitas omalt poolt kaasa 2. aprillil 1907 järgmise seletusega: "Sissejuhatus järgi (s.t *Manuel*'is) on sotsioloogia ja majandusteaduse ühendamise kasulikkus selles, et nii saab konkreetselt näidata, kuidas teine (s.t teadus) moodustab allosa esimesest, ja et teine ei suuda seega lahendada ühtegi või peaaegu ühtegi praktilist probleemi." (Pareto 1962a, II: 26–27.) Immanuel Kanti üht tuntud ütlust parafraseerides piiritles Gottfried Eisermann neid sõnu pisut ja tabas tõelisse keskpunkti: "Sotsioloogia on ilma majandusteaduseta "pime", aga samuti on majandusteadus ilma sotsioloogiata kindlasti "tühi". (Eisermann 1964: 127.) See mõte vastastikusest sõltuvusest raskendab tunduvalt Pareto loomingut uurimist ning on põhjustanud palju valetõlgendusi³⁵.

Kuidas see ka oleks olnud, ei uskunud Pareto ilmselt mitte kunagi tõsiselt, et ta suudaks oma sotsioloogiaõpiku kiiresti lõpetada. 14. juunil 1897 ütleb ta kirjas Pantaleonile: "*Sociologia* kohta võin vaid öelda, et võtab veel kaua aega, enne kui ma ta avaldan. Selle ajani pean veel palju järele mõtlema, töötama, dokumente koguma ja nii edasi." (Pareto 1962a, II: 83.) Arvestades, et ta vajas peaaegu kakskümmend aastat itaaliakeelse variandi valmisaamiseks, seisame dilemma ees. Kahtlemata oli selles viivitamises oma osa mitmel faktoril:

— kõigist kinnitustest hoolimata laskis Pareto ennast õige vanelt emeriteerida (üksikasju vt Busino 1963);

— seetõttu oli ta sunnitud oma majandusteaduslikke loenguid põhjalikult ette valmistama; 12. aprillil 1898 tunnistas ta sõber Pantaleonile, et tegi Fiesoles agaralt märkmeid, mis osutusid *Cours d'économie politique*'i koostamisel väga tarvilikuks. Nüüd aga olevat see tagavara ammendatud ja "minu loenguteks tarvilik ajakvantum ei võimalda mul uut soetada. Sellepärast ei saa ma oma sotsioloogiaõpikut kirjutada." (Pareto 1962a, II: 189);

---

³⁵Hea ülevaate Pareto loomingust, mis üheaegselt arvestab teadlase mõlemat huvivaldkonda, võlgname Gottfried Eisermannile. (1961). Meie piirdume ainult sotsioloogiliste töödega.

— Paretol ei olnud õnne lähimate kaastöölise valikul; Vittorio Racca ja Maurice Milloud' juhtumid (Busino 1963: 286–289; Pareto 1974d: 768–770) tõendavad seda piisavalt. Pierre Boven oli küll ainuke kiiduväärt erand sellest reeglist;

— õpetlase liikuv vaim eksitas teda ikka ja jälle kõrvale; kunagi tuleks koostada ammendav nimekiri enamasti teostamata või poolikuks jäänud plaanidest.

Otsustavaks on selles kontekstis asjaolu, et Pareto ei tunnustanud oma eelkäijaid ja kaasaegseid. Nende publikatsioonide kohta ütles ta 9. aprillil 1897: "Mu armas sõber, need on puha romaanid." (Pareto 1962a, II: 61.) Tema arusaamine teadusest sundis teda kogu sotsioloogia kondikava uutmoodi ja oma malli kohaselt üles ehitama. Üksteise järel, 8. ja 10. juunil 1898 on kirjades Pantaleonile juttu eelseisvast pikemast inkubatsiooniperioodist; nii-öelda hädaabinõuna antakse lootust väikesele raamatule *La sociologie et l'économie* (Pareto 1962a, II: 207–208). Selle pealkirja all aga ilmus *Rivista di scienza*'s üks uurimus alles 1907. aastal (Pareto 1966c: 379–398; 1966d: 147–161). Ja nii olemegi jõudnud jälle aastani 1907, sotsioloog Pareto *annus mirabilis*'eni:

— nagu Norberto Bobbio on tabavalt märkinud, ei leidu perioodil 1900–1905 kirjades peaaegu ühtki märki mingist huvist sotsioloogia vastu (Bobbio 1971: 40);

— *Manuale* oli trükituna kasutusel;

— nagu juba eespool öeldud (vt ülal I 4. 2. viimast lõiku), tundis Pareto äkki, et sotsioloogiaga tegelemine on palju pakilisem kui majandusteaduslike uuringute jätkamine;

— alates 1907. aastast on kirjavahetuses sageli viiteid tulevasele sotsioloogiaõpikule (Pareto 1962a, III: 40, 131);

— esile tõuseb taas (Pareto 1962a, III: 67, 89) esmakordselt 1906. a detsembris kaalutletud idee uuest viieosalisest *Cours d'économie politique*'ist koos sissejuhatava köitega sotsioloogiast (Pareto 1948: 24).

1.3. *Lõpptulemus*. 28. augustil 1910 teatas Pareto kirjas Guido Sensinile, et esimesed kuus peatükki olevat valmis, kuid võtvat veel üsna palju aega, enne kui saab arvestada sotsioloogiaõpiku

avaldamisega (Pareto 1948: 52). Ühes Alfonso de Pietri-Tonellile 14. märtsil 1914 saadetud kirjutisest saame teha konkreetsema järelduse: "Ma usun, et mu *Sociologie* ilmub oktoobris." (Pareto 1961: 124.) See optimism osutub faktide valgusel valeks, sest ainult oma Itaalia kirjastaja nõudel loobus Pareto koostööetepanekutest (Pareto 1948: 87), kirjutas valmis viimase peatüki (Pareto 1961: 127), luges suure hoolikusega veerutõmmiseid (Pareto 1962a, III: 172; 1974d: 787) ja nõnda sai *Trattato* lõpuks 1916. aastal ilmuda. Luigi Amoroso tänuväärse töö tulemusena sai valmis register (Pareto 1962a, III: 177). Ühelt poolt oli meie autor arvamusel, et kirjastuse edu oleks ilma sõjata suurem olnud (Pareto 1961: 133), teiselt poolt arvas ta 19. juulil 1917: "Propaganda on mulle võõras: vastupidi, ma olen öelnud ja kordan seda, et mul oleks kahju, kui mu *Sociologia* muutuks populaarseks." (Pareto 1964b: 124.) Ta mõtiskles juba kolmandast osast (Pareto 1962a, III: 438; 1964b: 142; 1974d: 1031), me ei tea aga absoluutse kindlusega, kas ta selle kallal töötas (Tommissen 1971: 221–222). Pareto nõusolekul koostas egiptoloog Giulio Farina 1920. aastal suurteosest kokkuvõtte; vahetult pärast Pareto lahkumist avaldas see adept teise, täiendatud väljaande mahukast originaalteosest, mis oli veel meistri poolt läbi vaadatud.

Teise väljaande sissejuhatuses viitab Farina sellele, et tegemist on Pareto *opus magnum*'i lõpliku versiooniga. Isegi juhtiv paretoloog Gottfried Eisermann on nõustunud selle väitega (Pareto 1962b: 44) ning kinnitab, et tõlge prantsuse keelde on originaaliga võrreldes umbes 60 lehekülje võrra lühem (Eisermann 1968: 147–148). Tollal ühinesin selle tõlgendusega (Tommissen 1971a: 222), ent vahepeal avaldatud Pareto kirju Pierre Bovenile lugedes olen targemaks saanud. Pärast seda, kui Millioud'ga kui tõenäolise tõlkijaga enam ei saanud arvestada (Pareto 1962a, III: 163), tuli kõne alla ainult veel Boven (Pareto 1974d: 779, 780). Koostöö oli viljakas, kirjavahetusest saame teada, et:

— tõlkimist alustati 1912. aasta novembris (Pareto 1974d: 789) ja aluseks võeti esimese itaaliakeelse variandi teine veerutõmmis (Pareto 1974d: 786). — Pareto andis pidevalt nõu, näiteks lühendite, sõnastike, tehniliste meetodite, märkuste ja viidete kohta (Pareto 1974d: 790–964);

— kreekakeelsed tsitaadid tõlkis otse prantsuse keelde tavaliselt Pareto, ladinakeelsed Boven; vanades keeltes trükitud tsitaadid vaatas üle Auguste Reymond (Pareto 1974d: 791–931);

— Pareto pidas väga tähtsaks, et Boven lisaks ka oma märkusi (Pareto 1974d: 791, 820; nende nimestikku vt Tommissen 1971a: 255);

— kohtuti sageli Céligny's, kus Boven oma teksti ette luges ja Pareto itaaliakeelsete korrektuurtõmmiste põhjal selle kohta arvamust avaldas (Pareto 1974d: 794–903);

— vead kõrvaldati, väljaandeid kõrvutati ja statistikat kontrolliti (Pareto 1974d: 801–936);

— Pareto nõudel lisati tõlgitud tsitaatide saksakeelne algtekst (Pareto 1974d: 893);

— Rougini ärgitusel lisas Pareto uusi ladinakeelseid tsitaate ja kirjutas mitu täiendavat paragrahvi, saades sellise toimimise tagajärgedest täiesti selgelt aru: “Härra Payot (s.t Prantsuse kirjastaja) rõõmustab kahtlemata selle *addenda* üle, mis teeb ta väljaande väärtuslikumaks. Ainult härra Barberal (s.t Itaalia kirjastajal) oleks põhjust selle üle kaevata.” (Pareto 1974d: 816–956.)³⁶

Kõike seda on Boven isiklikult kinnitanud olulises kirjas 10. jaanuarist 1965. Tähtsaim lause sellest kõlab nii: “Nagu Te (s.t Busino) ise konstateerite, ei ole prantsuskeelne versioon mitte pelk tõlge itaalia keelest, tegemist on hoopis uue väljaandega.” (Pareto 1974d: 34.) Farina toimetatud teine itaaliakeelne väljaanne sisaldab prantsuskeelsest ülevõetud täiendusi (mitte kõiki!) esimese köite sissejuhatusena (lk LIX–CXVII). Kahtlemata on seega prantsuskeelne versioon aastaist 1917–19 tegelik ja kindlasti kõige täielikum autori poolt viimasena toimetatud väljaanne (vt ka Pareto 1974d: 1101). — Veel mõned märkused formaalse kriitika kohta, mis Pareto sotsioloogilisele põhiteosele osaks sai:

---

³⁶Pareto 1974d: 843 esitatud valik on esimene katse teha kokkuvõtet Bovenile saadetud Pareto kirjadest. Kahjuks kajastavad need peaaegu ainult *Traité* I köite ettevalmistusi. Ehk tuleks pidada lõplikuks versiooniks 1935. a Ameerika tõlget (Pareto 1963), mis sisaldab veel mitmeid väljaandja ja kaastõlkija Arthur Livingstoni märkusi; vt nende puudlikku loetelu Bousquet 1970: 265–266.

— ei saa salata tervikteose abstruusset loomust, ent siiski tuleks mõelda sellele, et see kogukas köide on ikkagi kahekümneaastase tohutu teemaga tegelemise lõpptulemus (Pareto 1974d: 1125; Pareto töömenetluse kohta vt Racca 1935);

— mõne teooria irooniline käsitlemine on kuidagi vastuolus korduva objektiivsuse-kinnitamisega, kuid minu arvates ei kahjusta see lahknevus õpetuse kvintessentsi;

— ajaleheväljalõigete kasutamise kohta omal ajal Maurice Halbwachsi poolt tehtud kriitika³⁷ peaks ajadistantsi tõttu olema igati vananenud.

(Järgneb)

---

³⁷Vt Halbwachs 1918: 578–585 — “Torkab silma, et teaduslikus õpperaamatus kõige rohkem esitatud allikateks on (fataalselt väheses objektiivsusega) kirikuisad ning ajalehed nagu *La Liberté* ja *Le Matin* aastaist 1912–1913.”

TÖLKIMINE JA VABATURG

Erik Egeberg

Tõlkinud Kristin Haljasorg

Pealkirjas võib kokku panna päris eri moodsid mõisteid. Ütlen kohe ära, et siinset kombinatsiooni pole mina välja mõelnud. Keegi teine tegi seda minu eest ning minu ülesanne on luua võimalik, vahest koguni veenev seos pealkirja kahe poole vahel.

Vaevast on mõeldav tõlgete, eriti ilukirjanduslike tõlgete kvaliteedi mingisugunegi mõju turule, vaevast suudaksid need turgu piirata või vabamaks teha. Kuid pole niivõõ raske mõista, et turg saab tõlkimise kvaliteeti küll mõjutada, ka ilukirjandusteoste puhul, — niisamuti nagu ta avaldab mõju muulegi, mida inimene toodab.

Sõnaga "vabadus" seostub hulk positiivseid mõisteid. Seepärast on ka väga raske aru saada, et vabaduselgi on seaduspäraselt oma piirangud, nii et abi tuleks ehk otsida veelgi positiivsemalt mõistetelt nagu "ülim vabadus" või midagi niisugust. Mulle tundub, et meie päevil inimesed enam suuremat ei usu sellistesse asjadesse. Ning need, kes on turu piirangute mõju tunda saanud, tihtipeale ei kavatsegi tururegleid taluda, kui neist on võimalik hoiduda.

Teisest küljest on vabaturu tingimuste kujunemine Kesk- ja Ida-Euroopas näidanud, et mitte miski siin ilmas pole probleemivaba, isegi mitte vabadus.

Tõlgitud käsikirjast "The quality of the translation and the free market", mille aluseks on 28. veebruaril 1992. a laeval *Konstantin Simonov* toimunud Läänemeremaade kirjanike kongressi tõlkijate seminaril peetud ettekanne.

Paljud usuvad — nii vabaturu vastased kui pooldajad —, et turg on peaaegu kõikvõimas, midagi müstilist, mis võib inimese käitumist juhtida mis suunas tahes. Sageli unustavad nad, et turg ei ole kõige ülejäänu lähtekoht, vaid vastupidi: turg on ühiskonna sootuks põhilisemate nähtuste tulemus või peegeldus. Samad nähtused mõjutavad ka antud ühiskonna intellektuaalseid tegevusvaldkondi, sealhulgas loomulikult tõlkimistki.

Olgu turg vaba või piiratud, tõlkimine ei saa kunagi üle neist piiranguist, mille seavad tõlkija pädevus, anne ja teadmised. See kehtib isiku tasandil, kuid samamoodi võib väita ühiskonna kohta. Tõlgete kvaliteet vastab ühiskonna intellektuaalsele tasemele. Tõlketooria edenemine võib praktikas kaasa tuua tõlkekvaliteedi tõusu.

Samad piirangud käivad turu kohta. Turg ei ole ainult vaba või piiratud, võib rääkida ka lihtsalt heast ja halvast turust. Tõlgete kvaliteet ei sõltu ainult pakkumise, vaid ka nõudluse kvaliteedist. Ning nagu iga tõlkija saab end arendada ja harida, saab publikutki arendada ja harida. Turgu saab parandada ning parandajaiks saavad olla head tõlkijad. Nad pole aga üksi, vaid koostöös ühiskonna muude harijatega — nii professionaalide kui mitteprofessionaalidega.

Hästi. Kuid nüüd te võite pahandada, et vabaturust olen ma väga vähe juttu teinud ja tõlkimisest mitte niigi palju. Nojah, see, mida ma rääkisin, oli mõeldud rahustuseks, sest paljud inimesed heituvad vabaturuga kokku puutudes, eriti esimest korda. Kuid ma ei püüa ka jätta muljet, nagu oleks nende hirm põhjendamatu. Et põhjused on täiesti olemas, näitab kasvõi eilses Taani ajalehes *Politiken* ilmunud raamatuaruvestus, mis algab nii: "Venemaal ja teistes endistes Nõukogude vabariikides on väärtkirjandusele saabunud rasked ajad. Tsensuur on kadunud, ent kadunud on ka majanduslikud tagatised, mis Nõukogude riik oli kirjandusele heade tingimuste kindlustamiseks kehtestanud. Nüüd dikteerivad kirjastustegevust turuseadused. Möödas on ajad, mil lugejad olid peaaegu sunnitud ostma tõsist kirjandust, sest teine võimalus oluks lugeda partei poolt heaks kiidetud või parteisekretäride kirjutatud raamatuid. Kirjastused ja kirjandusajakirjad pingutavad selle nimel, et püsima jääda tingimustes, kus vaid vähestel on üldse võimalik lugemisvarale raha kulutada, ning avaldavad peamiselt kindlat tulu toovaid bestsellereid."

Tunneme eksimatult ära vabaturu kirjelduse. Kuid tähelepanelik lugeja märkab sedagi, et tsiteeritud lõik kirjeldab vabaturgu teatud tingimustes. Oletatavasti puudutavad just need tingimused paljusid siinolijaid, mistõttu ütleksin üht-teist niisuguse vabaturu kohta, kus nõudjapooleks on inimesed, kes jõuavad kirjandusteosteid osta, kui nad tahavad, — olgu häid või halbu.

Tähelepanelik lugeja on sedagi märganud, et ülevaate autor rääkis kirjandusest, mitte tõlkimisest. Kuid tõlkijat mõjutab olukord ligikaudu samamoodi nagu autorit; selles ja mitmes teiseski mõttes on tõlkija autori vari. Kui tingimused on üldse kirjanduse jaoks head, on nad head ka tõlkimiseks. Ning kui tõlgetele on tingimused halvad, näitab see tavaliselt, et olukord pole kirjandusele üldse soodne. Sageli aga on tõlkimise olukord rängemgi kui originaalproosa või -luule loomiseks.

Esiteks, kui inimestel jätkub raamatute ostmiseks raha, ei pruugi nad seda sugugi raamatute peale kulutada. Lääne ühiskondades jagub tavaliselt nii raha kui võimalusi sellest lahti saada. Enamik inimesi ka kasutab neid võimalusi, kuid mitte kirjandusteosteid ostes — eriti raskemini mõistetavat kirjandust. Tõsi, meil on ikka veel kirjastajad, kuid nemadki peavad püsima jäämiseks samuti nagu Taani lehes kõne all olnud Vene kirjastajad andma välja peamiselt bestsellereid. Bestsellerid ei ole tavaliselt kuigi rasked — ei lugejale ega tõlkijale. Seepärast ei maksta tõlkijale tema töö eest suurt tasu, kasumi saavad kirjastaja ja autor. Niisugusel puhul pole tingimused kahe eri elukutselise kirjandusnimese jaoks kahjuks samad. Teisest küljest, tõsist kirjandust, mille kriitikud sageli väärtuslikuks tunnistavad, on sageli raske müüa. Tõlkija saab oma honorari, tõsi, — kuid miks peaks kirjastaja talle lettidel seisva raamatu eest rohkem maksma kui bestselleri eest? Ja ega ta maksagi. Tasu tõsise kirjanduse eest ei erine kuigipalju sellest, mida makstakse tavalise jooksva tõlketöö eest. Ning et see on üldiselt madal, peab tõlkija, kes tahab end tõlkimisega elatada, tegema peamiselt rutiinset tööd. Norras avaldub see tendents päris selgesti: suurima sissetuleku saab inimene, kes teeb ainult rutiinseid tõlkeid — norra keelest norra keelde — pimedatele. Teisest küljest, kellelegi ei maksta nii napilt kui luuletõlkijaile.

Ma ei pea oma maad teistest halvemaks. Olen nõus, et nood “müstilised vabaturu jõud” soosivad keskpärast kirjandust —

keskpärasest tõlkes —, sest enamik inimesi ongi keskpärased või käituvad nii, nagu nad seda oleksid.

Ajalehes arvestatud raamat aga pole keskpärane. Tõlge on samuti hea. Originaal on kirjutatud ja kirjastatud Venemaal, eespool kirjeldatud tingimustes; tõlge avaldati Taanis, maal, mille nii-öelda vabaturu olemasolu keegi ei kahtle, maal, mis Norrast kuigivõrd ei erine. Siit peaks järelduma, et niisugused tõlked ei saa ilmuda, et nad on vastuolus kõikvõimsate turuseadustega. Kuidas seda seletada?

Vastus on lihtne, peaaegu banaalne: kirjanduse jaoks ei eksisteeri mingisugust vabaturgu. Ma ei tea, kas sõna kõige otsemas mõttes vabaturgu üldse olemas on. Kipun arvama, et see on abstraktsioon, mida majandusteadlased saavad kasutada, kuid mis eksitab teisi inimesi. Kirjanduse ning teiste kunstiliikide osas olen aga veendunud: vabaturg pole mitte üksnes abstraktsioon, vaid ka illusioon. Põhjus on selles, et vähemalt enamiku inimeste jaoks pole kunst tarbekaup, et kunst kätkeb midagi, mida majandusalaste terminitega väljendada ei saa.

Niisiis, kui raamat saabub turule, ei otsusta tema saatust ainuüksi "turuseadused". Turuseadustel on oma mõju, kuid nende vastu toimib terve hulk teisi tegureid, mis on tõhusalt avaldunud juba ammu enne raamatu ilmumist turule.

Esiteks: kirjandus kätkeb tähendust, sõnumit, mis võib kellelegi nii tugevat muljet avaldada, et ta nõustub loetut tõlkima ükskõik missuguse hinnaga, tasuta! Juhtub sedagi, et tõlkija maksab oma tõlke trükkimise kinni! Mis "turuseadustest" siin saab juttu olla?

Teiseks: ka enamiku tsiviliseeritud maade valitsused on huvitatud teatud laadi kirjandusest. Tegu võib olla ideoloogiliselt suunitletud kirjandusega, kuid märksa sagedamini huvitatakse kunstiliselt kõrgel tasemel teostest: "maailmakirjanduse klassikast". Paljud valitsused maksavad hea meelega *Iliase* või *Jumaliku komöödia* tõlkimise eest, kuigi nad teavad, et niisuguseid raamatuid loeb suhteliselt vähe inimesi. Ja veel, enamik valitsusi tahaks iseäranis, et ilmuksid nende oma rahvuskirjanduse tõlked teistes keeltes, ning nad on valmis selleks raha andma. Valitsused on valmis tõlkijaid ka muul viisil toetama: auhindadega, seminare korraldades jne; tõsi, autoreid toetatakse märksa rohkem — pida-

gem meeles, et sageli peetakse tõlkijat vaid autori **varjuks**. Ometi ahendavad kõik need tegurid "turuseaduste" haaret.

Valitsuse tähtsaim tegevus siin vallas on aga hoopis niisugune, mis tõlkimisega otseselt seotud polegi. Pean silmas haridussüsteemi. Milline oleks küll raamatute saatus, kui inimestele ei õpetataks, kuidas neid lugeda? Ma ei tea, kas uurimusi selle kohta on tehtud, kuidas koolid ja hariduskavad mõjutavad lugemisviisi, kuid küllap võib arvata, et need kaks nähtust on tihedas seoses. Me ju usume veel oma koolidesse. Ning kui ongi kuulda hääli, mis nõuavad kooli viimist vastavusse turuseadustega, loodetakse üldiselt siiski, et haridussüsteem on tunduvalt stabiilsem kui kõikuv turg.

Mida peaks tõlkija siis niisuguses olukorras tegema? Kas ta peaks kuulutama end vabaturu vaenlaseks ning püüdma turgu oma maitse ja ideaalide järgi reguleerida? Üldsegi mitte: see oleks õigupoolest tõlkimise kvaliteedile vist eriti ohtlik — kui mitte just tõlkija enese majanduslikule olukorrale. On turuseadustest tulenev tõsiasi, et nende kaupade kvaliteet, mida inimesed **peavad** ostma, kipub langema. Miks raisata aega ja jõudu hea kauba tootmiseks, kui müüa saab viletsatki? Ja mis veel hullem: kui inimesi **sunnitaks** ostma ja lugema head kirjandust, hakkaksid nad vihkama seda, mida peaksid õieti armastama.

Teisest küljest ei saa tõlkija suhtuda turgu kui nähtusse, milleni tema võimed ja oskused ei küüni, kui suletud süsteemi, mis on "välistest" mõjutustest täiesti "vaba". Teame kõik, et paljud inimesed kasutavad kogu oma aja turu mõjutamiseks. Miks ei peaks siis tõlkija — üksinda või oma organisatsiooni kaudu — tegema sedasama? Muidugi poleks turg sel juhul absoluutses mõttes vaba, kuid ta pole seda niigi, pole kunagi olnudki.

Otsustav on see, kuidas tõlkija turgu mõjutab. Minu arvates peaksid tõlkijad astuma ühiskonna harijate kõrvale ning saama ise valgustajaks ja harijaks. Ja isegi kui nad seejuures turu vabadust ei mõjuta, suudavad nad edu korral ometi mõjutada turu **kvaliteeti**, mis on vähemalt niisama tähtis. Vabaturu **kvaliteet** teeb võimalikuks ka **mitmekesisuse** ning see kindlustab vabaduse tõlkijale.

ERIK EGEBERG, Tromsø ülikooli (Norra) vene kirjanduse professor.

"AKADEEMIA" JA "TÄNAPÄEV" AHJU!

Rünnakuid Tartu-opositsiooni vastu

Pekka Erelt

Pärast kaitseseisukorra kehtestamist 12. märtsil 1934. aastal asuti piirama ka ajakirjanduse vabadust. 18. detsembril andis siseminister Kaarel Eenpalu sundmääruse nr 19, mille alusel võidi sulgeda ja konfiskeerida väljaandeid ning karistada nende toimetajaid. Määruse tekstist sai 19. aprillil 1938. a peaaegu samas sõnastuses trükiseadus, mis keelas perioodilises trükitootes avaldada:

1) kirjutisi, kujutisi, või kuulutusi, mis sisaldavad lugupidamatu-se avaldust Eesti riigi ja rahvuse, kehtiva demokraatliku riigikorra, Vabariigi Presidendi, Riigikogu Üldkoosoleku, Riigivolikogu, Riiginõukogu, Vabariigi Valitsuse, Vabariigi Valitsuse liikmete, Riigikohutu, Sõjavägede Ülemjuhataja või Sõjavägede Juhataja, Õiguskantsleri, Riigikontrolöri või kohtute vastu; 2) ebaõigeid või moonutatud teateid või kujutisi riigi- ja omavalitsusasutiste tegevuse kohta, samuti kirjutisi, mis objektiivse arvustuse asemel sisaldavad riigi- või omavalitsusasutiste tegevuse väärhindamist või milles esineb otsitult mahategev toon riigi- või omavalitsusasutiste kohta; [---]; 4) kirjutisi või kujutisi, mis oma ässitava, demagoogilise, või nääkleva väljendusega võivad õhutada vaenu või tekitada lahkhelisid üksikute rahvakihtide, poliitiliste voolude või muude ühiskondlikkude rühmitiste vahel või muul viisil on kahjulikud ühiselulisele solidaariteedile ja rahva ühtlusele. (*Riigi Teataja*, nr 42, 1938, lk 1438.)

Artikli seisukohti on tutvustatud Vaba Euroopa Raadios 1991. a detsembris.

Kaitseseisukorra seadus 11. aprillist 1938. a andis suured volitused siseministrile ja sisekaitse ülemale. Siseminister sai muu hulgas õiguse

anda määrusi igasuguse tegevuse või käitumise kohta, mis võib ohustada riigi julgeolekut ja avalikku korda või takistada riigikaitse ning riigi sisemise julgeoleku ja avaliku korra kaitse teostamist, kitsendades vajaduse korral kodanike põhiseaduslikke õigusi. (*Riigi Teataja*, nr 40, 1938, lk 1363.)

Sisekaitse ülemal oli omakorda õigus

sulgeda üksikute perioodiliste trükitoodete väljaandmine või seisma panna kuni kaitseseisukorra kehtivuse lõpuni või lühemaks ajaks nende ilmumine ning konfiskeerida trükitooteid, samuti keelata üksikute trükitoodete välismaalt sissetoomine. (*Riigi Teataja*, nr 40, 1938, lk 1365.)

Selline võimu koondamine üksikisiku kätte viis paratamatult liialdusteni, mis tõi kaasa põhjendamatuid karistusi ning mitte kellelegi kasu toovat sõdimist ühe või teise väljaande eluõiguse eest.

*

1935. aasta kevadel asutati Tartus ajakiri *Tänapäev*, mille toimetajaks sai Eduard Roone (kuni 1936. a Rotman). Kuukirja esimene number jõudis lugejate kätte aprillis. Ajakiri avaldas kirjutisi kirjanduse, kunsti, teadusalaste ja ühiskondlike küsimuste kohta, ilukirjandust, arvustusi ja poleemikat ning oli rikkalikult illustreeritud nii fotode ja joonistuste kui karikatuuridega. *Tänapäevast* sai eeskätt Tartu demokraatlikult meelestatud haritlaskonna häälekandja, kus nii mõnigi kord tehti kriitilisi märkusi võimude aadressil. Varsti tõusiski Toompeal nurin Tartu-vastaste tegevuse üle ning nõuti "jultunud" ajakirja taltsutamist. Sobiv hetk ajakirja ründamiseks ei lasknud end kaua oodata.

14. oktoobril 1936. aastal koostas Tartu poliitilise politsei assistent Elmar Reiman protokollis ajakirja 10. numbri kohta (ERA (= Eesti Riigiarhiiv), f 852, n 1, s 2301, l 4). Peatähelepanu pälvis kirjutis "Päevamured" (lk 313–314), mille autor oli peidus pseudonüümi (A+V) R taga. Pahameelt tekitasid järgmised read:

Seni oli ikka ainult erattevõtteid riigi hooldamisele võetud, muu seas hiljuti isegi Tartu Ülikooli majanduselu määratava majandusdi-

rektori kaudu. [---] Või tahetakse ka Tartu Ülikooli majandust esialgu riigistada, et siis hiljem eraettevõtteks käima panna? (Lk 313); Juba mitukümmend aastat valitseb Tallinna ja Tartu vahel terav vahekord, mis viimasel ajal eriti pinevaks on läinud. Kelle huvides see on, ei, kes kallab õli tulle? Kas see ongi see r a h v u s l i k t e r v i k, või peab Tallinna ja Tartu vahel tõesti puhkema Hispaania kodusõda [---] Kas mõnele mehele landsvääri kaotus ei anna unerahu? Üks on kindel, kodusõda võib puhkeda veel kord uute parunite tulekul. (Lk 313);

Imelikul kombel on just sellel keemia ajastul meie Tartu Ülikool jäetud ilma keemiata ning muutunud segaseks keemia õpetuse andmine. Miks see nii on tehtud ja kelle huvides see sünnib? Kas tõesti Hispaania kodusõja puhul, millega meid kollitatakse Tartu ja Tallinna vahel, Tartu peaks keemiast lage olema! Muidu läheb gaasidega veel Tallinna peale. (Lk 313);

Kas annab vastuse see ammutuntud rahvalaul? Kui teist vastust ei järgne ja edasi kestab vaikiv olek, siis on õigus rahvalaulul, sest tõepoolest nii kaua, kui meil "emis kannab saksa kingi, kõik maailm käib ümberringi." (Lk 314).

Kahjulike kirjutiste hulka kuulus ka Jänkimehe (Evald Tammlaan) artikkel "Ajakirjaniku kõne" (lk 315–316), eriti nende ridade pärast:

Kas te usute, et määruste ja sundkorraldustega saab sundida lahja lehma andma rohkem või paremat piima? (Lk 316.)

Et need kirjutised sisaldasid "sihilikku lugupidamatust Vabariigi Valitsuse tegevuse vastu ja Vabariigi Valitsuse tegevuse pahatahtlikku hindamist ning arvustamist", käskis E. Reiman alustada juurdlust (s 2301, l 5). Ta kuulas tunnistajana üle toimetaja Eduard Roone, kes ütles:

Minu seisukoha järele nendes kirjutistes mingisugust erilist sihti ei ole taotletud, ei ole tahetud arvustada halvaks panevalt riigiasutiste tegevust või seda väärhinnata, vaid on vestetoonis käsitatud päevakorral olevaid aktuaalseid küsimusi. (S 2301, l 6.)

Kuid need põhjendused ei aidanud. 16. oktoobril otsustas siseminister sisekaitse ülema ülesannetes Kaarel Eenpalu

panna seisma Tartus, O-ü "Noor-Eesti Kirjastuse" väljaandel ja Eduard Roone vastutaval toimetusel ilmuva ajakirja "Tänapäev"

ilmumise kuni kaitseseisukorra kestvuseni. Ajakirja "Tänapäev" nr. 10 konfiskeerida. (S 2301, l 1.)

Seda põhjusel, et

selles on avaldatud pealkirja all "Päevamured" kirjutisi, milles mõnitateakse Riigivanema ja Vabariigi Valitsuse tegevust ja milles esineb otsitult mahategev toon riigivõimu tegevuse kohta, millised väljendused on vastuolus ja keelatud Siseministri Sundmäärusega nr. 19 (RT 107—1934). (S 2301, l 1.)

Andrus Roolah kirjeldab oktoobrinumbri vastuvõttu Tallinnas järgmiselt:

See "Tänapäeva" number põhjustas Tallinnas valitseva võimu tippude vahel suure tüli, mille üksikasjad ei jäänud ka meie [s.o Riikliku Propaganda Talituse] eest varjule. Laidoner ütles Pätsile näkku krõbedaid sõnu selle eest, et teda säärasesse lompil oli meelitatud. Pätsil omakorda oli tormiline kokkupõrge siseminister Eenpaluga, kelle poliitiline politsei ja propagandatalitus olevat naiivsed kohmardid, mitte aga oma eriala professionaalid. (1990: 210.)

Sellele kokkupõrkele järgneski Eenpalu otsus ajakirja sulgemise ja oktoobrinumbri konfiskeerimise kohta.

Paari nädala pärast, 3. novembril kandis Tartu—Valga prefekt V. Roovere Politseivalitsusele ette:

"Tänapäev" nr. 10 on trükitud 2500 eksemplaris. Üle riigi on seni korda läinud müügilt ärakorjata ja konfiskeerida kokku 716 eksemplari. (S 2301, l 30.)

O-ü "Noor-Eesti Kirjastus" ei jäänud äraootavale seisukohale, vaid saatis 4. novembril siseministrile palvekirja, kus on öeldud:

"Noor-Eesti Kirjastus" on veendunud, et ajakirjal "Tänapäev" oli suur ülesanne täita meie rahvusliku kultuuri ja ülesehitava vaimu teenimisel, ja selleks oli ühtlasi mõnikord väga vajaline meie demoraliseeruva ühiskonna eluavalduste väärnähtuste naeruvääristamine. [---] Öeldut arvestades palume väga austatud härra Siseministrilt ära muuta "Tänapäeva" seismapaneku otsus ja konfiskeeritud nr. 10 meile tagasi anda. (S 2301, l 32.)

Siseminister Kaarel Eenpalu vastas 12. novembril:

Luban "Tänapäeval" ilmumise võttes arvesse "Noor-Eesti Kirjastuse" teeneid ja soliidust, samuti "Tänapäeva" soliidid tahet ja ta asutajate õigeid eesmärke. [---] Igatahes palun ma tulevikus kõigest

sellest hoiduda, mis ei ole kooskõlas "Tänapäeva" soliidiga ja korraga. Ma panen kõige juhtunu vilumata ja vähese vastutustundega vastutava toimetaja arvele ja luban edasise ilmumise tingimisel, et ametisse kutsutakse uus vastutav toimetaja. Konfiskeeritud numbriga tagasiandmine jätta tagajärjeta. (S 2301, l 33.)

Nii tehtigi. Eduard Roone asemel asus ajakirja toimetama Jaan Kärner. 19. märtsil 1938 vastab Politseivalitsus Petseri—Võru prefekti järeleparimisele järgmiselt:

Käesolevaga teatan, et Teie ettekandele [---] eksemplaride alalhoidmise asjas kirjutas Politseivalitsuse abidirektor järgmise resolutsiooni: "Alalhoidmiseks pole vajadust. 19. III 38. Joh. Sooman." (S 2301, l 40.)

Kui uskuda Andrus Roolahte, siis järgmine sissekukkumine oli 1937. aasta veebruaris. Tema ise olevat teostanud numbriga järeleparimise (Roolaht 1990: 190–192). Kahjulikuks oli ta pidanud Oskar Pärna artiklit "Inglise parlamentarismi omapära", eriti kirjutise eelviimase lõigu pärast:

Paljude tuntud [inglise] poliitikute tulevik on kindlustatud sel teel, et poliitilisest elust eemaldudes neile varutakse kõrgepalgalised kohad majanduslikes ettevõtetes.

Veel ohtlikum olevat aga olnud V. M.-i (= Voldemar Milleri) kirjutis "Perekondlik poliitika", milles räägiti perekondliku poliitika kahjulikkusest:

Juhi või diktaatori perekond upitub ikka enam esile. Olla riigipea poeg, vend või lihtsalt sugulane tähendab au ja raha. Kui mõni suguvõsast ei vääri ametlikku esiletõstmist kõrgesse riigiametisse "suurvürstina" või "printsina", siis on küllalt äriettevõtteid, mis suudavad maksta "kõrguse" nime eest. Ka demokraatlikud riigipead ajavad dünastilist poliitikat ja soodustavad ning soomustavad perekonda.

Täiesti taunitavaks pidas ta August Lepsi artiklit "Uuestisünd ja võõras vaim", sest see tungis kallale Konstantin Pätsile ja pilas Riikliku Propaganda Talituse tegevust (Roolaht 1990: 190–191). Säärane "ketserlikkus" pani võimuteenrid kihama:

Koostasid eelpool vaadeldud artiklite kohta annotatsiooni ja mu ülemus Ilmar Raudma esitas selle siseminister Kaarel Eenpalule seiskohavõtmiseks. Varsti kutsus minister meid oma kabinetti ja küsis, mis meie asjast arvame. Raudma vastas, et selle skandaalse numbriga

sisu kujutab endast tõenäoliselt Jaan Tõnissoni ja kogu Tartu opositsiooni katset mõjustada põhiseaduse väljatöötamiseks valitud Rahvuskogu tööd. "Tänapäev" on rikkunud trükiseadust ja ignoreerinud propagandatalituse korraldusi, kuid vastutavat toimetajat sedapuhku siiski karistada pole mõtet, sest sellega juhiksime ajakirjanumbrile üldsuse ebatervet tähelepanu. Pealegi tuleks karistada kirjanikku, kes oma viimases romaanis on ülistanud meie väljapaistvaid riigimehi, praegust riigivanemat Konstantin Pätsi ja omaaegset välisministrit Jaan Poskat. Minister Eenpalu nõustus meie arvamusega ja nii pääses toimetaja Kärner karistusest. (Roolah 1990: 192.)

Kui *Tänapäeva* 1937. aasta veebruarinumbri päästis elköige Jaan Kärneri nimi — kuidas sa ikka süüdistad riigivanema ülistajat tema sõimamises —, siis 1938. aasta märtsinumbri enam nii hästi ei läinud, sest toimetajaks oli taas saanud Eduard Roone. 19. märtsil 1938. a otsustas siseminister sisekaitse ülema ülesannetes Kaarel Eenpalu *Tänapäeva* ilmumise seisma panna ja märtsinumbri väljasaatmata eksemplariid konfiskeerida, sest ajakirja

sisu nii kirjutistes kui kujutistes on Eesti sise- kui ka välisvahekordade käsitamise poolest järsus vastuolus perioodiliste trükitoodete kohta kehtiva sundmääruse eeskirjadega, milline nähe ajakirja "Tänapäev" juures on toimunud korduvalt. (S 2306, l 1.)

Samal päeval kuulas Tartu linna 1. politseijaoskonna konstaabel Johannes Kaur kõnesolevas asjas üle O/ü "Noor-Eesti Kirjastus" ekspeditsiooniosakonna juhataja Alma Pilli, kes seletas:

Ajakiri "Tänapäev" nr. 3 on trükitud Noor-Eesti trükikojas 2000 eksemplari. [---] Laos on praegu 113 eksemplari, 11 eksemplari on saadetud Prefektuuri. 854 eksemplari on tellijatele välja saadetud 17. märtsil s.a., kohal on müüdud 11 eksemplari, komisjoni müügile on saadetud 930 eksemplari, 81 eksemplari on antud tasuta tutvumiseks [---]. (S 2306, l 23.)

25. märtsil teatab sama politseijaoskonna asjaajaja A. Tammemägi, et 110 eksemplari 3. numbrit on jaoskonda hoiule võetud. (S 2306, l 24.)

12. aprillil on "Noor-Eesti Kirjastus" saatnud sisekaitse ülemale palvekirja, kus on öeldud:

"Tänapäeva" toimetus ei leidnud kõneall olevas märtsikuu numbris ilmutatud kirjutisis mingeid teravusi ega mõnitusi ei sise- ega

välisküsimuste käsitus, on tahtnud just vastuoksa jõudu mööda teha ülesehitavat tööd riiklikes huvides. Neid asjaolusid arvestades "Noor-Eesti Kirjastuse" juhatus palub väga austatud Sisekaitse Ülema anda vabaks s.a. nr. 3 ja lubada jätkata "Tänapäeva" ilmutamist. (S 2306, l 25.)

Kuu aja pärast saadab "Noor-Eesti Kirjastus" sisekaitse ülemale uue palvekirja (s 2306, l 26). Vastus saabub alles 1. juunil:

Käesolevaga teatan, et Teie palved 12. aprillist ja 14. maist s.a. Sisekaitseülemale ajakirja "Tänapäevale" ilmumise jätkamise loa andmise ja "Tänapäeva" nr. 3 s.a. vabaks andmise asjus jäeti Sisekaitseülema poolt rahuldamata (resolutsioon 1. VI 1938). (S 2306, lk 27.)

Kuid *Tänapäev* ei vandunud alla, leides ilmumise jätkamiseks üpris lihtsa mooduse. Nii ilmus 1938. aastal "Noor-Eesti Kirjastuselt" neli albumit: *Künnipäev*, *Jürripäev*, *Jaanipäev* ja *7me magaja päev*. Ilmumisoa sai *Tänapäev* tagasi 5. jaanuaril 1939. a, kuid nüüd oli väljaandjaks "Noor-Eesti Kirjastuse" asemel K/ü "Tänapäev".

Kahjuks ei selgu arhiivitoimikust 1938. aasta märtsinumbri keelamise põhjus. Süü võis peituda valimiste kajastamises. Teatavasti sai rahvarinne Riigivolikogu valimistel 24. ja 25. veebruaril 1938. a ülemaaliselt u 30 000 häält vähem kui väljaspool rinnet esitatud kandidaadid. Viimaste hulka kuulus ka Jaan Tõnisson, kes Tartu valimisringkonnas kandideerides sai 6031 häält — rohkem kui ükski teine kandidaat Eestis, tema vastaskandidaat linnapea kindral Aleksander Tõnisson sai ainult 1616 häält. Seda võitu kajastas märtsinumbri kaanekarikatuur "Tartu suursündmus — "nekrutid" lähevad" Gorilt, mis kujutab Jaan Tõnissoni kaaslastega uhkelt ratsu seljas istumas ja poliitilisi vastaseid talle nukralt järele lehvitamas. See karikatuur arvatavasti oligi peamisi keelamise põhjusi. Pahameelt võisid tekitada ka August Alle teravad epigrammid, Eduard Laamani artikkel "Valimiste järel" ning Jaan Tõnissoni lühikirjutis "Tartu vaim". Kuid see on vaid pelk oletus, sest samalaadseid "riigivõimu solvamisi" võib leida ka keelustamata numbritest.

6. oktoobril 1939. aastal käskis siseminister sisekaitse ülema ülesannetes Richard Veermaa taas *Tänapäeva* ilmumise seisma panna ja ajakirja 8. numbri konfiskeerida ning hävitada, sest

see sisaldab kirjutisi: 1) milles halvustavalt käsitatud riigivõimu tegevust ja 2) milles avaldatud haavavaid väljendusi Eesti Vabariigiga sõbralikes suhetes seisvate riikide kohta, mis võivad rikkuda riigi välispoliitilisi huvisid. (S 2582, l 1.)

Süüdistuse aluseks olid Jaan Tõnissoni lühilugu "Perspektiiv pilvedesse" (lk 226), A. kirjutis "Inglismaa ja Venemaa" (lk 226–227), Eduard Laamani artikkel "Teine Puunia sõda" (lk 228–229), H. kirjutis "Ukraina" (lk 232), V. M.-i (Voldemar Milleri) arutlus "Meie saared" (lk 241–242) ning Ivar Paulsoni epigrammid (lk 229), mis kajastavad Saksamaa ja Venemaa "pulmi". Loomulikult ei jäänud K-ü "Tänapäev" otsusega rahule ja kaebas 11. oktoobril edasi sõjavägede ülemjuhatajale kindral Johan Laidonerile, rõhutades, et ajakiri on

püüdnud kaasa aidata meie riigi ja rahva kultuurilise, majandusliku ja poliitilise olukorra selgitamisele ning on kujunenud seejuures suure osa eesti intelligentsi häälekandjaks. (S 2582, l 20.)

Vahepeal oli siseministriks saanud uus mees, August Jürima, kes, arvestades

ajakirja "Tänapäeva" kandvate ringkondade viimaseaja meeleoluliste ümberkujunemistega

tegi 21. oktoobril Johan Laidonerile ettepaneku tühistada sulgemise otsus, kuid septembrinumbri hävitamine jätta jõusse. Laidoner nõustus siseministri ettepanekuga 25. oktoobril. (S 2582, l 21.)

Varsti esitati Politseitalitusele otsuse täitmise kohta järgmine akt:

3. novembril 1939. a., mina, Ev. Kink, Tartu linna 2. politseijaosk. konstaabel [---] h ä v i t a s i n põletamise teel Kastani tän. 38 asuvas keskkütte ahjus ajakirja "Tänapäeva" — nr. 8—1939. a. 2508 eksemplari ja 14 praakeksemplari. (S 2582, l 27.)

Viimast korda kimbutati *Tänapäeva* 1940. aasta juunis. 14. juunil on Tartu—Valga prefekt V. Roovere Politseitalituse direktorile ette kandnud, et tema arvates

välis- ja sisepoliitilistel kaalutusil ei ole sobiv nimetatud ajakirja avalikkuse ette lasta, vaid see tuleks konfiskeerida ja hävitada. (S 2598, l 2.)

Samas palub ta kaaluda ajakirja lõplikku sulgemist, sest viimane püüab sulgemistest, konfiskeerimistest ja korduvatest hoiatus-test hoolimata jätkata ilmumist "vanas" suunas. Ka siseminister August Jürima leidis, et *Tänapäev* sisaldab kirjutisi, mis

võivad rikkuda riigi välispoliitilisi suhteid ja tekitada lahkkelisid ning vaenu üksikute rahvakihtide ja ühiskondlikkude rühmituste vahel,

mistõttu ta otsustas

konfiskeerida ja hävitada K-ü "*Tänapäev*'a" väljaandel ja Eduard Roone vastutaval toimetusel ilmuva ajakirja "*Tänapäev*'a" nr. 5–6 14. juunist s.a. (S 2598, l 1.)

Üldise rahu ja tasakaalu rikkujaks peeti taas Jaan Tõnissoni kirjutist "Ei autoritaarselt ega monopoolselt" (lk 115–116), kus on tsiteeritud Jüri Uluotsa kõnet ja nenditud:

Meil oleks hea meel kui jääks maksuma seletus, et meie riik ei taha isiku tegevust ja mõttevabadust mitte kujundada autoritaarselt ega monopoolselt. (Lk 116.)

Saksamaa suhtes lugupidamatuks peeti August Hanko artiklit "Kas välksõda või kurnamissõda?" (lk 117–119) ja Jaan Vaini kirjutist "Riigi õigused" (lk 138–139). Viimases küsitakse:

[---] kust on pärit sakslaste arusaamine kiskuda teistelt rahvastelt nende maa endale elamisruumiks, või teiste sõnadega, mis ajast suur osa sakslasi tunnistab jõutecooriat, mis sisult pole muud kui vägivald... (Lk 138.)

Meeltemööda ei olnud baltisakslust käsitlev Jaanus Ülavere artikkel "Mõõgavennad on lahkunud" (lk 128) ja Moskvas toimunud Eesti raamatunäituse ebaõnnestumise põhjusi vaagiv *Raamatusõbra* kirjutis "Üks vajalik õppetund" (lk 132–133). Isegi Heinrich Heine luuletuse "Sangarlik rassilisus" tõlkele (lk 125) ei andnud tsensoori punane pliiats armu.

Kui siseministriks sisekaitse ülema ülesannetes oli saanud Harald Haberman, pöördusid 27. juunil tema poole kirjaliku palvega K/ü "*Tänapäev*" esimees Juhan Sütt ja ajakirja toimetaja Eduard Roone. Nad avaldasid lootust, et

eelmise valitsuse ajal teostatud trükisõna liigne kitsendus nüüd kaob ja et eelnimetatud Sisekaitse ülema otsus muudetakse. (S 2598, 173.)

Ka paluti hävitamisele määratud number vabaks anda. Palvekirja nurgale on Harald Haberman kirjutanud 8. augustil resolutsiooni:

Teatud kaastöölise valiku ja toimetuse redigeerimise puhul, oleks mõeldav ajakirja edasi ilmumine Tartus.

Päev hiljem on ta selle resolutsiooni läbi kriipsutanud ja asendanud uuega:

Kuna numbrid aegunud, pole vajadust nende müügilelaskmiseks.

Ajakirja eksemplarid hävitati ning sellega jõudis lõpule ka *Tänapäeva* viis aastat kestnud vaevarikas ilmumine.

*

1938. aasta detsembris tähistati Jaan Tõnissoni 70. sünnipäeva. Sel puhul avaldas ka *Akadeemia* mitu kirjutist, nende seas Oskar Männi "Jaan Tõnisson perioodil 1934–1938". Kuid ajakirja 8. number ei jõudnudki trükikojast välja: 24. detsembril esitas Tartu—Valga prefektuur Politseitalituse direktorile palve konfiskeerida mainitud number, sest Oskar Männi artikkel

sisaldab praeguse valitsemiskorra vastaseid põhimõtteid ja arvustusi. (S 2311, l 41.)

Numbri tiraaž (3050 eksemplari) anti K/ü "Postimees" tegev-direktori Hans Mihkelsoni vastutava hoiu alla. 30. detsembril otsustas siseminister Richard Veermäe lõpetada ajakirja *Akadeemia* väljaandmise ning detsembrinumbri eksemplarid konfiskeerida ja hävitada, sest Oskar Männi artiklis on

käsitatud riikliku võimu tegevust väärhindavalt ja halvustavalt, mis tõsiselt kahjustab lugupidamist Eesti Vabariigis kehtiva demokraatliku riigikorra vastu. (S 2311, l 1.)

Otsuse täitmisest kandis Tartu 1. jaoskonna politseikomissari asetäitja Kondrat Liivrand ette 2. jaanuaril 1939:

[---] hävitasin ära äräpõletamise teel [---] konfiskeerimisele ja hävitamisele määratud ajakirja "Akadeemia nr. 8—1938. a." valmis ja pooleli olevad eksemplarid, üksikud poognad ja kaaned. (S 2311, lk 47.)

Akadeemia sulgemine tekitas Tartus elavat vastukaja. Haritlasringkondadele oli teada, et ajakiri suleti Oskar Männi artikli

pärast, kuid selle sisust lähemalt ei teatud. Kõigest erimeelsusest hoolimata leiti, et see oli siiski liiga terav löök *Akadeemia* pihta. Ka arvati, et Pätsi ja Tõnissoni vahel oli palju veesogajaid, kes kogu opositsiooni lasksid presidendi ees paista vales valguses. Samas levis kuuldusi, et *Akadeemiale*

lähedaid isikuid olla asjaomaste asutiste poolt juba ka varem hoia-
tatud ja sääli leitakse, et ega ikka riiki kahest otsast valitseda saa ja
Tartu vaim tuleb purustada, sest üks Tartu ei tee veel midagi ära.
(ERA, f 952, n 1, s 51, l 112–116.)

Et *Tänapäeval* lubati uuesti ilmuda, seda seostati *Akadeemia* sul-
gemisega — vastasrinnale jäeti sellega üks eneseavaldamise või-
malus. Ent akadeemilistes ringkondades peeti *Tänapäeva* “mus-
taks ajakirjaks”, mis kuidagi ei saanud asendada *Akadeemiat*.
Ühenduses *Akadeemia* sulgemisega kerkis taas teravamalt üles
ka küsimus seltside ja korporatsioonide omavahelistest suhetest.

6. jaanuaril 1939. a saatsid Üliõpilasseltside Vilistlaskogude
Liidu esimees Karl Kook ja *Akadeemia* vastutav toimetaja Jaan
Ots peaminister Kaarel Eenpalule palvekirja ajakirja ilmumis-
loa tagasisaamiseks. 11. jaanuaril saatsid Herman Evert, Alfred
Koort, A. Keldt, Karl Kook ja Ants Piip ÜVLi juhatuse nimel sa-
malaadse palvekirja Johan Laidonerile. Kirjas on kokkuvõtlikult
iseloomustatud ajakirja ning põhjendatud selle ilmumise vajalik-
kust:

Ajakiri “*Akadeemia*” on kahe aastakäigu vältel saanud Üliõpilas-
seltside Vilistlaskogude Liidu asendamatuks organiks, kuna tema
asutamine oli tingitud hädalisest vajadusest, pakkuda kõigile oma
liikmeile, ka neile kes viibivad eemal hariduse- ja kultuuritsentru-
mitest ja kel pole võimalik osa võtta Liidu poolt korraldatavatest
referaatkoosolekuteist ning muist kultuurilisist ja vaimseist harras-
tusist, oma ajakirja näol pidevaid võimalusi vaimsete ja kultuuriliste
huvide rahuldamiseks oma eriala ja kutsetöö kõrval. Kuna sellelaad-
ne ajakiri, kus käsitletakse rahvuslikke, ühiskondlikke, kultuurilisi,
teaduslikke jne küsimusi tõsiteadusliku objektiivsusega ja põhjalik-
kusega ning mis oleks seejuures sõltumatu kitsastest erihuvilistist
kildkonnist ning majanduslikest toetusist, siis oli ajakirja asutamine
täiesti põhjendatud ja tarvilik. Seda on selgesti näidanud ajakirja
soe vastuvõtt ja temale osutatud suur poolehoid. Selles ajakirjas
oli võimalus kõiki küsimusi igakülgsest ning ulatuslikult käsitleda
ja avaldada seisukohti ka erinevalt toimetuse enda seisukohtadest,

kui aga need kirjutised vastasid ajakirja tasemele. Nii on lugejatel jäänud alati võimalus iseseisvaks mõtlemiseks ja seisukohavõtuks süvenedes ise vastavate probleemide mitmekesisusse ja sügavussisse. (S 2311, l 53.)

Samas paluti sisekaitse ülemaal arvestada, et Oskar Männi kirjutises oli allikmaterjalina kasutatud *Postimeest*, mille tsiteerimine polnud keelatud ja mille vastavaid numbreid polnud ka omal ajal konfiskeeritud. Ka ei olnud Oskar Männi kirjutis mingi valitsusvastane propaganda, vaid ajaloolise käsitluslaadiga kroonika, millest igal lugejal jääb võimalus teha endale sobivaid järeldusi. Lõpetuseks märgiti sedagi, et detsembrinumber ei ole tegelikult üldse ilmunud, kõik eksemplarid on konfiskeeritud trükikojast, seega ei ole see kirjutis saanud oma arvatavat kahjulikku mõju avaldada. Arvestades ÜVLi juhatuse palvet, tühistas siseminister Richard Veermaa 20. jaanuaril 1939. a ajakirja sulgemise otsuse.

Oskar Männil oli oma artikli pärast palju sekeldusi. 4. jaanuaril 1939. a alustati tema asjas juurdlust. Ülekuulamisel Tallinna poliitilise politsei vanemassistendi V. Rõigase juures seletas asjaosaline oma "süütegu" järgmiselt:

Valmistasin selle kirjutuse 1938. a. augustikuul koguteose "Jaan Tõnisson'i" jaoks, mille toimetuse aga jättis tema raamatust välja. Hiljem üks "Akadeemia" toimetusliikmetest, ei mäleta enam kes just, küsis minult nõusolekut artikli paigutamiseks "Akadeemia'sse", millele mina andsin jaatava vastuse. [...] Kirjutise sisu põhjendab "Postimehes" J. Tõnissoni poolt avaldatud artiklil ja tema suusõnalistel avaldustel minule, samuti üldteatavaks saanud faktilistel ajaloolistel andmetel. Kirjutuse sihiks oli objektiivselt ja lühidalt valgustada Jaan Tõnissoni seisukohti ja mõtteavaldusi Eesti riikliku elu küsimustes viimaste aastate kestel. Sellisena see kirjutus taotles ainult ajalooliste sündmuste ülevaate andmist ja on rajatud kirjutuse juures märgitud allikmaterjalile, või üldtuntud tõsioludele. Mingit alavääristamist, lugupidamatust ega ka halvustava arvustuse sihti riigivõimu suhtes minu kirjutusel ei olnud. (S 2311, l 60.)

Tartu poliitilise politsei vanemassistent Ervin Viks kuulas 7. jaanuaril samas asjas tunnistajana üle *Akadeemia* toimetaja Jaan Otsa, kes kinnitas Oskar Männi poolt ülekuulamisel öeldut, rõhutades, et nimetatud kirjutis taotles ainult objektiivse ülevaate andmist ajaloolistest sündmustest. Neist selgitustest hoolimata otsustas Politseitalituse direktor 21. jaanuaril karistada

Oskar Mändi 1000-kroonise rahatrahviga või 60-päevase arestiga (s 2311, l 56). 4. veebruaril pöördus Oskar Mänd sisekaitse ülema poole karistusest vabastamise palvega, millele Richard Veermaa vastas 10. veebruaril:

Arvesse võttes O. Mändi kahjatsust ja teisi pehmemdavaid asjaolusid [kirjutis ei jõudnud lugejani, *Akadeemia* sulgemisotsuse tühistamine — P. E.], muudan ära Politseitalituse direktori otsuse Oskar Mändi karistamises. (S 2311, l 66.)

Andrus Roolahe arvates aitas karistamisotsuse muutmisele kaasa see, et Oskar Mänd oli Eesti Üliõpilaste Seltsi vilistlane:

Oskar Mänd tuli peaminister Kaarel Eenpalu juurde ja palus teda sisekaitseülema otsus tühistada. Pärast sõbralikku noomituskõnet (mõlemad olid ju EÜS-i vilistlased) otsustas Eenpalu karistuse elluviimise määramata ajaks edasi lükata. (1990: 247–248.)

Nende väidete tõepärasust pole võimalik kontrollida, igal juhul eksib Andrus Roolaht Oskar Männile määratud karistuse suuruses.

*

Nagu võime näha *Tänapäeva* ja *Akadeemia* loost, ei saanud vastasrind 1930. aastate teisel poolel mitte alati kõiki oma mõtteid vabalt trükis avaldada. Sõnavabadust see poolik kontroll siiski ei surmanud, mida näitab seegi, et samalaadse asja eest kord karistati, kord aga mitte.

Kirjandus

R o o l a h t, Andrus 1990. *Nii see oli...* Tallinn: Perioodika

PEKKA EREL'T (sünd. 1965), lõpetanud 1990. a Tartu Ülikooli eesti keele ja kirjanduse erialal. Töötanud kirjastuses "Eesti Raamat" toimetajana, praegu ajalehes *Eesti Ekspress*.

DOKUMENTE METSAVENDLUSEST JA VASTUPANULIIKUMISEST EESTIS

107.

HARJUMAA BANDITISMI VASTU VÕITLEMISE STAABI KÄSKKIRI NR. 3

19. juuli 1946. a.

Ajavahemikul 13. juunist kuni 18. juulini on maakonnas tehtud märkimisväärset poliitmassilist ja operatiivtööd töötajate mobiliseerimiseks võitlusele kodanlik-natsionalistlike ja bandiitlike elementidega, samuti illegaalide väljatuleku kindlustamiseks.

Selle tulemusena on 13. juunist kuni 19. juulini k.a. vabatahtlikult end üles andnud 182 nõukogude võimu eest end varjanud kodanikku. Ilmunute hulgas on 9 üksikbandiiti, 8 bandiidigruppide liiget ja 26 aktiivset sakslaste käsilast.

Sama aja jooksul on tapetud bande pealik terrorist E. Rajand.

Sellele vaatamata ei saa maakonnas tehtavat poliitilist agitatsiooni- ja propagandatööd võitluses bandiitide ja sakslaste käsilastega ning illegaalide väljatuleku kindlustamiseks tunnistada rahuldavaks.

Elanikkonna hulgas, eriti vallakeskustest kaugel asuvates külades, ei tehta pidevat poliitilist agitatsioonitööd illegaalide väljatuleku ja bandiitidega võitlemise küsimuses.

Nii vallastaabi kui SMi ja RJMi maakondlikud osakonnad teevad äärmiselt nõrgalt ja süsteemilt tšekistlikku operatiivtööd võitluses bandiitidega ja aktiivsete Saksa käsilaste otsimiseks.

Illegaalide personaalne anketeerimine näitas, et 13. juuniks k.a. polnud illegaalide tegelik arv mitte 141 (nagu oli SMi maakonnaosakonnas registreeritud), vaid rohkem kui kaks korda suurem.

Algus 1991. aasta 10. numbris.

Illeaalide hulgas on nimetamisväärsel arvul aktiivseid sakslaste käsilasi, fašistliku organisatsiooni "Omakaitse" organisaatoreid ja pealikuid, bandiite ja terroriste, kes mitte ainult ei jätka nõukogudevastast tegevust, vaid ka terroriseerivad kohalikke elanikke ning hirmutavad end varjavaid nõukogude kodanikke kodanlik-natsionalistliku propagandaga ja hoiavad neid oma mõju all.

Kogu töö tugevdamiseks ja eriti operatiivse luuretöö korrastamiseks illeaalide süütunnistusega väljatulekuks, aktiivsete sakslaste käsilaste isoleerimiseks ja bandiitlike elementide likvideerimiseks panen personaalse vastutuse:

I. Maakonnastaabi liikmele, RJMi maakonnaosakonna ülemale sm. Ostanišenkole:

a) kogu tšekistliku operatiivtöö läbiviimine järgmiste illeaalide suhtes:

[---]

Rapla vald.

30. Maandi, Helmut — endine riigikogu liige, aktiivne nõukogudevastane propagandist.

31. Maandi, Arnold — aktiivne sakslaste käsilane.

[---]

b) uurida neid, kelle kohta pole andmeid, et nad tegutsesid maakonna territooriumil:

[---]

II. Panna personaalne vastutus maakonnastaabi liikmele SMi maakonnaülemale sm. Lillipuule:

a) tšekistliku operatiivtöö läbiviimine järgmiste illeaalide suhtes:

[---]

b) täiendavalt uurida ja selgitada välja andmed järgmiste illeaalide kohta:

[---]

III. Kehtestada, et kui pärast operatiivtöötlust nimetatud illegaale ei leita (tapetud, surnud, põgenenud NSVList), peavad RJMi ja SMi maakonnaosakonnad põhjalikult uurima ja dokumentaalselt põhjendama (kirjad, tunnistajate ütlused jms.) iga illegaali personaalselt kustutamist registreeritute hulgast.

IV. SMi ja RJMi maakonnaosakondade ülemad (sm. Lillipuu, sm. Ostanišenko) peavad enne 1. augustit k.a. välja töötama operatiivplaaniid aktiivsete Saksa käsilaste isoleerimiseks ja bandiitide likvidee-

rimiseks ning kandma sellest ette maakonna banditismi vastu võitlemise staabile.

Harjumaa banditismi vastu võitlemise osakonna ülem [allkiri loetamatu].

Parteiarhiiv, f 1, n 4, s 8, l 32–41. Tõestatud ära kiri. Tõlge vene keelest.

108.

EK(b)P VALGAMAA KOMITEE INFORMATSIOON
EK(b)P KESKKOMITEE

20. juuli 1946. a.

Nagu nüüd on kindlaks tehtud, panid Kaagjärve valla täitevkomitee esimehe sm. Sinevi ja valla partorgi sm. Kirki mõrvamise 9. juulil k.a. ning kaupluse riisumise, kus nad maha lasti, toime isikud Schmidt bandest, mis tegutses Taheva, Karula ja Kaagjärve vallas. Nagu nüüd on kindlaks tehtud, mõrvas see grupp Taheva vallas külavoliniku, sama valla metsavahi, röövis kauplusi, talusid jne.

Pärast nimetatud seltsimeeste tapmist likvideerisid SMi ja RJMi töötajad koos SMi vägedega 16. juulil k.a. mõrva toime pannud bandiitide grupi. Mõrva uurimise käigus tehti kindlaks, et bandiidid varjavad end Tori talus, mille peremeheks on keegi talupoeg Kutuzov, kelle tütar töötas Tõlliste valla täitevkomitees.

Kutuzovi korteris avastati kauplusest riisunud kompvekkide pabeleid. Kutuzov arreteeriti ja ta tunnistas üles, et on selle bande käsilane ning et tal on sidemed bandega 1946. a. maist, kuid keeldus rääkimast bandiitide asukohast, öeldes, et tütar teab rohkem, sest varustas neid valla täitevkomitee blankide, toiduainetega jmn.

Tema tütar Kutuzova ütles ülekuulamisel, et bandiidid varjavad end Sangaste valla Sandla talus. 16. juulil kell 15.00 ilmusid operatiivtöötajad koos sõjaväelastega nimetatud tallu ja piirasid selle ümber. Üht sõdurit märkas aga talu lähedal olnud naine, kui koer hakkas haukuma, ja jooksis tallu. Värsti pärast seda jooksid bandiidid aknast välja hüpates ja tulistades metsa poole. 40 minuti pärast oli kogu bande likvideeritud. Kaks bandiiti sai surma.

Surma said Elmar Künnapuu, ka tuntud kui "Otto", sünd. 1924. a., pärit Tõlliste vallast, endine aktiivne "Omakaitse" liige, Saksa sõjaväe vabatahtlik; Elmar Tõnise p. Veigel, sünd. 1918. a., pärit Võrumaalt, Saksa sõjaväe vabatahtlik. Haavata sai ja võeti kinni bandiit Kalju

Mihkli p. Reima, sünd. 1924. a., pärit Võrumaalt, Karula valla elanik, Keeni MTJi traktorist.

Peale selle on kinni peetud ja arreteeritud 6 bandiitide käsilast: Kuzov, ta tütar, Sandla talu peremees Raudsepp jt.

Bande likvideerimisel võeti ära 3 püstolit, sealhulgas valla täitevkomitee endise esimehe sm. Sinevi püstol, Kaagjärve tarbijate kooperatiivi kauplusest röövitud paberosse ja palju muid asju. Sm-te Kärgi ja Sinevi parteidokumendid on seni leidmata.

Bande peamees Schmidt on tabamata ja veel ei ole kindlaks tehtud bande suurust. SMI organid jätkavad tööd, kusjuures nende käes on kinni peetud bandiit Kalju Reima.

EK(b)P maakonnakomitee palub Teid anda vastavatele organitele, kes hakkavad sm-te Sinevi ja Kärgi mõrvamise asja uurima, korraldada mõrvast osavõtjate ja nende käsilaste üle Valgas näitlik kohtuprotsess.

EK(b)P Valgamaa komitee sekretär Popov.

Parteiarihiiv, f 1, n 4, s 13, l 43. Originaal. Tõlge vene keelest.

109.*

ENSV RIIKLIKU JULGEOLEKU MINISTRI ERITEADE
ENSV MINISTRITE NÕUKOGU ESIMEHELE

22. juuli 1946. a.

21. juulil 1946. aastal kell 14 sai Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Ministerium teate, et rahvarikkale peole Tallinna Lauluväljakul, kus osales kümneid tuhandeid inimesi, oli toodud kolm suurt suitsupadrunit, mis olid ette nähtud etenduse "Mahtra sõda" jaoks, et instseneerida mõisahoonde süütamist ülestõusnud talupoegade poolt. Etenduses osales 135 Noorsooteatri näitlejat ja üle 300 statisti, kes olid kutsutud eri koolide õpilaste hulgast.

Need suitsupadrunid tekitasid kahtlusi ühes meie agendis, kes võttis osa näidendi lavastamisest, ning tema teatas meie kohe oma kahtlustest.

Kohalesõitnud Riikliku Julgeoleku Ministeriumi operatiivtöötaja tegi kindlaks, et Lauluväljakule toodud "suitsupadrunid" on tegelikult mürsud, mis on ette nähtud raskerelvastuse õhkimiseks sunnitud taganemise korral, ja võttis nad koos süütenõoriga ära.

Meie kutsutud SMi⁴⁴ ekspert-pürotehnik vanem Belogur tegi pärast meie poolt ära võetud mürskude ülevaatust otsuse, et tegu on standardse-

---

⁴⁴Järgneb venekeelne lühend *МИБО ИИХБ*.

te saksa mürskudega, mis on ette nähtud relvatorude lõhkamiseks nende sunniviisilise mahajätmise korral.

Mürsukildude suurimajõud on 100 meetrit. Kildude arv kõigub 4000–5000 vahel. Rahvamassi hulgas võib mürsu plahvatuse korral olla palju ohvreid — kümneid tapetuid ja haavatuid.

Uurimise käigus on kindlaks tehtud, et need mürsud tõi Laulu-väljakule Noorsooteatri elektrik — [---], kelle ENSV RJMi organid olid 1946. aasta märtsis kinni pidanud kahtlustatuna nõukogudevastaste lendlehtede levitamises.

21. juulil k.a. võtsime [---] kinni. Arreteerimisel võeti talt ära 7 detonaatorit, mis on mõeldud püssirohu süütamiseks.

Ülekuulamisel tunnistas [---], et mürsud, süütenööri ja detonaatorid sai ta OSOAVIOHIMI Mererajooni nõukogu esimehelt [---], kes olevat need mürsud talle andnud õeldes, et need on saksa suitsupadrunid, mida süüdatakse detonaatorite ja süütenööri abil.

[---] on samuti arreteeritud.

Uurimine jätkub.

ENSV Riikliku Julgeoleku Minister kindralmajor B. Kumm.
ERA, f R-1, n 5, s 127, 1392–393. Koopia. Tõlge vene keelest.

110.

EK(b)P JÄRVAMAA KOMITEE INFORMATSIOON
EK(b)P KESKKOMITEELE

23(?) juuli 1946. a.

Vastuseks Teie kirjale 10. juulist 1946. a. nr. C-9481C legaliseerimise käigu kohta Järva maakonnas 1. juunist kuni 15. juulini 1946. a. teatan järgmist:

1. juunist 16. juulini on ENSV SMi Järvamaa osakonda end üles andma tulnud 22 illegaali, kategooriate järgi:

1. Üksikillegaale — 13 inimest, neist a) relvastatud — 1 inimene;
2. Illegaalide gruppidest — 8 inimest, neist a) relvastatud — 2 inimest.
3. Relvastatud bandede liikmeid — 1 inimene.

Põranda alla mineku põhjused nimetatud illegaalidel on järgmised:

1. Desertöörid Punaarmeesest — 7 inimest;
2. Punaarmeesse mobiliseerimisest kõrvalhoidjad — 11 inimest;

3. Saksa sõjaväes teeninud — 2 inimest;
4. Nõukogudevastaste elementide provokatsiooniliste kuulujuttude peale — 1 inimene;
5. Sõjalis-fašistliku organisatsiooni "Omakaitse" endised aktiivsed liikmed — 1 inimene.

Põranda alla mineku aja suhtes on järgmine pilt:

1. Septembrist kuni detsembrini 1944 läks üllaloetletuist põranda alla 11 inimest;
2. Jaanuarist maini 1945 — 4 inimest;
3. Maist augustini 1945 — 2 inimest;
4. Jaanuarist maini 1946 — 5 inimest.

Aruandeperioodil on end üles andnutelt ära võetud relvi:

1. Parabellum-püstolid — 1;
2. Saksa automaate — 1;
3. Vintpüsse — 4.

EK(b)P Järvamaa komitee sekretär Zukker.

Parteiarhiiv, f 1, n 5, s 130, l 12. Originaal. Tõlge vene keelest.

111.*

ENSV RIIKLIKU JULGEOLEKU MINISTRI ERITEADE
ENSV MINISTRITE NÕUKOGU ESIMEHELE

25. juuli 1946. a.

Seoses Eesti NSVs nõukogude võimu kehtestamise 6. aastapäeva pidustustega toimusid 21. juulil käesoleval aastal Tallinnas ja teistes vabariigi linnades tööraha massimiitingud, kehakultuurlaste, laulukooride ja rahvatantsurühmade esinemised.

Nõukogudevastaste ilmingute, suurte bandiitlike väljaastumiste ja nõukogudevastaste lendlehtede levitamist pidustustele eelneval ajal ja pidustuste päeval ei ole registreeritud.

Elanikkonna põhiosa võttis Eesti NSVs nõukogude võimu kehtestamise 6. aastapäeva vastu pidulikus meeleolus.

Seoses pidupäevaga esines Vene õigeusu kiriku Eesti Piiskoppide Nõukogu ja Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kiriku konsistoorium instantsidega kooskõlastatult erilise patriootliku iseloomuga kirjaliku pöördumisega oma kirikute vaimulikkonna ja usklikke poole (vt. lisa).

Miitingutel ja rahvapidudel osalenute hulk kõigis vabariigi linnades ületas vihmasel ilmale vaatamata tunduvalt 21. juulil 1945. aastal Eestis nõukogude võimu kehtestamise 5. aastapäeva pidustustel osalenute arvu.

Tallinnas Võidu väljakul toimunud miitingul osales umbes 40 tuhat inimest, õhtul Lauluväljakul aga, kus esinesid rahvakoorid ja rahvatantsurühmad kõigist vabariigi valdadest, 50 tuhat inimest.

21. juulil hoidis ENSV RJM ära suure lõhkejõuga mürskude võimusa plahvatuse võimaluse Lauluväljakul, mis oleks võinud kaasa tuua arvukaid inimohvreid.

[--]

ENSV Riikliku Julgeoleku Minister kindralmajor B. Kumm.
ERA, f R-1, n 5, s 127, l 394–395. Koopia. Tõlge vene keelest.

112.*

ENSV SMi BANDITISMIVASTASE VÕITLUSE OSAKONNA
OPERATIIVTEADE

27. juuli 1946. a.

[--]

Tallinna linn.

19. juulil k.a. kell 5.00 tulid Tornide väljaku autahvli juurde 4 tundmatut kodanikku, lõhkusid autahvli ja tõukasid selle ümber. Pärast seda püüdsid nad põgeneda, kuid miilitsapatrull võttis nad kinni.

Kinni võeti:

1. KISIM, Johannes Johannese p., sünd. 1915. a., pärit Tallinnast, elab Tallinna linnas, rahvuselt eestlane, ÜK(b)P liikmekandidaat, tehase "Punane RET" tööline;

2. KUUSALU, Arnold Jaagupi p., sünd. 1917. a., Tallinna elanik, rahvuselt eestlane, Tallinna elektritrusti laohoidja;

3. SISASK, Elmar Mardi p., sünd. 1923. a., Tallinna elanik, rahvuselt eestlane, sama elektritrusti tööline;

4. KUUSMA, Arnold Karli p., sünd. 1906. a., Tallinna elanik, rahvuselt eestlane, sama elektritrusti tööline.

Abinõud: Kinnivõetud on üle antud ENSV RJKle.

ENSV Siseminister kindralmajor A. Resev.

ENSV SMi banditismi vastu võitlemise osakonna ülema asetäitja
alampolkovnik Aavik.

ERA, f R-1, n 5, s 127, l 402–403. Koopia. Tõlge vene keelest.

(Järgneb)

ARVUSTUS

MAAILM JA MÕNED EESTLASED, KES SEAL SEES LEIDA ON

Hill Kulu. *Eestlased maailmas: Ülevaade arvukusest ja paiknemisest.* Tartu: Tartu Ülikool. Majandusgeograafia kateeder, 1992. 155 lk.

Praegusel kitsavõitu ajal on iga uurimustöö avaldamine juba iseenesest väikeseks sündmuseks. Seepärast on pisut kummalinegi, et peaaegu päris märkamatuks on jäänud Hill Kulu rahvastikuloolise käsitluse ilmumine. Huvipakkuva pealkirjaga monograafia (just nõnda nimetab Ott Kurs saatesõnas raamatut) eeldaks hoopis tugevamat vastukaja kui senine.

Autori seatud eesmärgid on igal juhul aukartustäratavad: "... jälgida muutusi, mis on toimunud väljaspool kodumaad elavate eestlaste arvukuses ja paiknemises viimase poolteise sajandi jooksul" (lk 11). Lisaks on ta katsunud kindlaks teha väliseestlaskonna suurust tänapäeval ja ühtlasi prognoosida selle demograafilist arengut järgnevatel aastakümnetel.

Võttes arvesse, et tegemist on alles esimese katsega antud ainevallas, pole tulemus laita. Minu arvustuse sihiks pole aga mitte töös toodud rohkete arvandmete hindamine või täpsustamine, vaid arutelu mõnevõrra laiemal, peamiselt oskussõnavara ja eestlaste väljarände tagapõhja teemal. Eeldatavasti pigem tulutoov kui segav peaks olema asjaolu, et vaadeldav töö on valminud geograafide värkstoas, siinkirjutaja aga harjunud ajaloolase lähenemisviisi ja mõttemallidega.

Hill Kulu töö koosneb kolmest peatükist, vastavalt autori arusaamale uurimisobjekti kui terviku seesmisest jaotusest. Kaks esimest osa käsitlevad väliseestlaskonda: läände (väliseestlased) ja itta (Venemaa eestlased) lahkunuid. Viimases peatükis saavad need poolused taas õnnelikult kokku pealkirja all "Eestlased maailmas". Just selle kaksikjaotuse otstarbekusel tahangi kõigepealt peatuda.

Vahetegemine välis- ja Venemaa eestlaste vahel on üsna küsitav, mõnab Hill Kulu isegi. Aga teeb siiski, sest "... väljarände toimumise aega ja suunda arvestades, on need kaks ... üksteisest päris selgesti eraldatavad". Kontekstist nähtub, et teatud argumentina võtab autor arvesse ka juurdunud kõnepruuki. Siinkohal kipub küll keelele võrdlus Jupiteri ja härja võimalustest. Sest see, mis on lubatud rahvasuule, ei saa ju olla imperatiivne uurijale! Pahatihti võib just argiarusaamade ülekanndmine teadustöösse kaasa tuua mõistelise segaduse.

Kes on siis lõpuks Venemaa eestlased? Kas liidueestlased? Või ida-eestlased? Igatahes mitte väliseestlased? Hill Kulu jaoks on Venemaa eestlased omaaegse tsaaririigi territooriumil elanud eestlased väljaspool Eestimaa kubermangu, Liivimaa kubermangu eesti distrikti (s.t kubermangu põhjaosa), Peterburi kubermangu Narva linna, ent ka väljaspool Romanovite troonile kuulunud Soome suurvürstiriiki. Muide, öeldu nähtub töö üleschitusest, mitte sissejuhatuses toodud määrangust, mis lubab näiteks ka Soome eestlasi Venemaa eestlasteks lugeda. Ilma mingi kahtluseta on Hill Kulu jaoks Venemaa eestlased aga näiteks Läti, Kaukaasia, Kasahstani, Moldova, Karsi (kuulus 1921. aastast Türgile), ilmselt ka Leedu eestlased. Kas Poola eestlasedki kuulusid sellesse ritta või pääseksid nad sarnaselt Soome suguvendadega äravalitute sekka? Niisiis järeldub, et "Venemaa eestlane" pole mitte niivõrd mingi kindla geograafilise piirkonnaga (näiteks Venemaaga) seotu, vaid pigem hinnanguline mõiste. Nagu see rahvasuus tegelikult ongi. Sestap soovitan autoril edaspidi (muidugi juhul, kui ta senipruugitud dihhotoomiast ei loobu) kirjutada välis- ja venemaa eestlastest, mis on nii sisult kui ka grammatiliselt (vrd tallinna kilu, soome kelk) õigem.

Hämaravõitu on lugu ka väliseestlastega. Hill Kulu väidab: "II maailmasõja ajal Eestist lääne suunas lahkunud inimesi ja nende järeltulijaid tunneme kui väliseestlasi. Venemaa eestlased ja väliseestlased moodustavadki tänase väljaspool kodumaad asuva eestlaskonna tuumiku" (lk 10–11). Olgu, kõigepealt piiritletakse väliseestlased läände lahkunutena. Kes on aga välismaal elavad eestlased peale välis- ja Venemaa eestlaste? Kes olid näiteks Aafrikasse misjonitööle läinud rahvuskaaslased? Nad ei pruukinud ju minna ei maailmasõja ajal ega Lääne-Euroopa kaudu. Nähtavasti polnud nad ka Venemaa eestlased. Kuigi tsitaadi teine pool jätab võimaluse, et need vagad jumalamehed olid midagi kolmandat, midagi väljaspool tuumikut, käsitletakse nii Aafrika, Aasia kui ka Lõuna-Ameerika eestlasi peatükis "Väliseestlased". See on ka loogiline. Lõppude lõpuks on ju maakera ümmargune — lääne suunas lahkunugi võib jõuda itta ning vastupidi.

Arvan, et kõnealune küsimus on tegelikult olulisem, kui esmapilgul võib tunduda. Õigupoolest pole ju enamik eestlasigi suutnud oma (ala)teadvuses täielikult loobuda venelaste sõnastatud lähi- ja kaugvälismaa-arusaamast. Sest kas pole väliseestlased Hill Kulu kontekstis just need "õiged" ja "päris" eestlased "kaug"välismaalt, idapoolsed suguvennad aga justkui liba- või kvaasi-väliseestlased? Sestap teen ettepaneku vähemalt erialakirjanduses rääkida ainult kodu- ja väliseestlastest, kusjuures viimaste hulka kuuluksid nii Läti, Kanada, Maroko kui ka Venemaa eestlased, olgugi et mõnele torontolasele see ehk vastukarva võib olla.

Hill Kulu väidab, et definitsioonide üle vaidlemine võib kujuneda omaette eesmärgiks ning et tema määratlused on silmas pidanud süsteemsuse huvisid väljarände vaatlemisel (lk 12). Jäägu iga lugeja enese otsustada, kui süsteemne autori ulgueestlaste jaotus on, siinkirjutaja tahab rõhutada vaid üht: teadusliku vaatluse puhul pole terminoloogiline selgus ja ühetähenduslikkus mitte voores, vaid nõue. Ja veel, eestlaste diasporaa kujunemiskäiku uurides on kindlasti mõttekam klassifitseerida rändevooge mitte ainult sihtkoha järgi, vaid nende seesmisi tõmbe- ja tõukejõude silmas pidades. Seda on uurijad eri aegadel teinud erinevalt. Siinkirjutaja arvates võiks eestlaste väljarännet proovida liigitada näiteks saksa rahvastikuloolaste Peter Marschalcki ja Wolfgang Köllmanni järgi. Nad eristavad nimelt nelja tüüpi rännet (maailmavaatelis-religioosset, individuaal-majanduslikku, sotsiaal-majanduslikku ja poliitilist), igaüks oma spetsiifiliste tõukejõudude, vormide ja eesmärkidega. Aga see on vaid üks võimalus künnetest.

Teine vaadeldavas töös mulle enam huvi pakkunud teemaarendus puudutab väljarände üldist tausta 19. sajandi teisel poolel. Seda iseloomustades eristab Hill Kulu kaht seletusviisi toonastele ulatuslikele rände protsessidele (lk 14–15). Esimese aluseks olevat olnud põhimõttelised muutused Euroopa riikide demograafilises arengus. Sündimus- ja suremustrendide kulgemise ebasünkroonsusest tulenevalt saanud teoks rahvastiku kiire juurdekasv, see omakorda toonud kaasa sotsiaal-majanduslike suhete teravnemise ülerahvastatud piirkondades. Alternatiivne lähenemisviis toetuvat marksistlikule ühiskonnateooriale. Seejuures viitab autor otse allikale — Karl Marxi Moskvas ilmunud soomekelsele *Kapitalile*: "... said muutused majandussüsteemise aluseks "ülerahvastatuse" tekkimisele maapiirkondades...".

Et Hill Kulu sümpaatiat paistab kalduvat esimese seletusviisi poole, siis võiks ju väita, et tegemist on mittemarksistliku demograafilise uurimusega. Sellisest pisut pingutatud järeldusest olulisemana tundub mulle laiem mõttevahetus nende võimalike raamide üle, kuhu võiks kat-

suda paigutada Eesti sajanditagust ühiskonda. Ei sinne demograafiline ega majandusareng polnud mingi erand, kuigi võis kulgeda ajas pisut ees (demograafiline üleminek) või tagapool (industrialiseerimine) enamiku Euroopa riikidega võrreldes. Ilmselt tuleks Eesti juhtumi jaoks selge(ma)ks väidelda needsamad ühiskondlike murrangute tõukejõude puudutavad küsimused, mis Lääne-Euroopa ajalooteaduse tulipunktis olid juba paarkümmend aastat tagasi (nt R. Brenneri töödest ajendatud debatt ajakirja *Past & Present* veergudel).

Ning mis puudutab konkreetselt 19. sajandi pöördejärku ja eestlaste ümberasumist, siis igasugune monokausaalne põhjendus (antud juhul demograafilised muutused) tundub allakirjutatule liig kitsana. Eesti talupoeg ei võtnud kauget Venemaa-reisi mitte ainult seepärast ette, et rahvast ühtäkki hirmus palju sai. Vähemalt niisama oluline oli see, et maanälg oli enne 1918. aasta maareformi tunduvalt suurem kui pärast seda. Ehk teisisõnu — isegi marksistlikul lähenemisel on tihtipeale iva sees ning pole mõtet enne vanasse kaevu sülitada, kui uus vähemasti projekteeritud on.

Eelnevaga haakub veel üks küsimus: miks jäi eestlaste maa—linn-suunaline ränne agrarise ümberasumisliikumisega võrreldes nii tagasihoidlikuks? Hill Kulu loetleb seletuseks mitu mõjurit: tööstuse arengu suhteline mahajäämus rahvastiku juurdekasvu kiirusega võrreldes, Tsaari-Venemaa ümberasumist soodustanud sisepoliitika jm. Sealhulgas märgib ta ka võimalust, et Eesti linnad ei olnud oma psüühilise elukeskkonna tõttu (sakslaste ja venelaste suur osatähtsus) rände sihtkohana kuigi ligitõmbavad (lk 14–15). See oletus pakub taas võimaluse polemiseerimiseks. Kõigepealt on küsitav, kui võõras üldse aguli elukorraldus tollal eesti talupojale oli. Ja teiseks, mida oli 19. sajandi viimaste aastakümnete eesti migrandis enam — kas soovi parandada oma elujärge (leida linnast tööd, Venemaalt vaba põllumaad) või leida harjumuspärast elukeskkonda? Siinkirjutaja meelest on küll pahatihti tollase eesti maa(ta)mehe patriotismiga liialdatud. Ümmarguselt 200 000 eestlast Esimese maailmasõja lõpuks “lajalises Wene riigis” laiali on samasugune tõsiasi nagu seegi, et Venemaal elas lühemalt, pikemalt või peaaegu kogu elu suur osa eesti tärkavast haritlaskonnast (J. Köler, Ph. Karell, C. R. Jakobson, M. Weske, J. Hurt — kui esimesi keeleletulevaid nimetada). Kindlasti olid nad kõik kodu küljes kinni, kuid ilmselt mitte sedavõrd, et võõra elukorralduse kartusel reisiplaanid katki jätta. Ja lisaks usun, et üle-eelmine Vene impeerium oli eestlastele siiski omasem elukeskkond kui meie põlvkonnale eelmine. Kasvõi sellepärast, et toona puudus alternatiiv — ajalooline omariigikogemus.

Kokkuvõtvalt öeldes on arvustajal siiralt hea meel, et kõnealune töö trükivalgust on näinud. Eeltoodud arvamused ja märkusedki pole kirja pandud mitte niivõrd hinnangu andmiseks, vaid eelkõige mõttevahetu-seks. Minu kindlaks seisukohaks jääb aga, et igasugune avaldatav töö vajab toimetamist. Vaadeldav käsitlus oleks ju keeleteoimetaja sule läbi veelgi võitnud. Ära oleksid jäänud ajakirjanike keelekasutuses voha-vad ebatäpsused. Näiteks "mäaratleda", s.t defineerida saab mõistet, mitte rahvaarvu, "asustada" saab mingit tühja kohta, mitte Novgorodi kubermangu eestlaste poolt (lk 25) jms.

Mõistagi pole ühes poolesajaleheküljelises raamatus võimalik am-mendada eestlaste poolesajandilise emigratsiooni kõiki tahke. Seda tõendab ka töös kasutamata jäänud kirjanduse hulk: Matthias Johann Eisen, Samuel Sommer, Lembit Võime, Sirje Kivimäe, F. Sivers, eriti aga Tiit Pruuli ja Olaf Klaassen, kui olulisemaid autoreid nimetada. Ja loomulikult saab eestlaste asualade iseloomustamiseks kasutada muidki allikaid peale ilukirjanduse.

Priit Pirsko

UUS EUROOPA ÕIGUSAJALUGU

Hans Hattenhauer. *Europäische Rechtsgeschichte*. Heidelberg: C. F. Müller Juristischer Verlag, 1992. 825 S.

Kieli ülikooli õigusajaloo professor Hans Hattenhauer ütleb eessõnas oma raamatule: "Kui keegi tahab tänapäeval kirjutada Euroopa õigus-ajalugu, siis saab ta seda teha üksnes musta südametunnistusega." Miks nii? Ja miks pole nii ajaloo- ja õigusteaduselembesel rahval nagu sakslas-ed, siiani ühtegi kogu Euroopat hõlmavat ülevaadet õiguse arenguloost? Sest seni pole keegi sõandanud asuda otsustavalt ületama neid takistusi, mis on seotud sellise ettevõtmisega. Teaduste spetsialiseerumise tu-lemusena kasvab võrdlusmaterjali hulk lausa iga päevaga. Euroopas on alati olnud väga palju keeli. Raske on leida vastuvõetavat võrd-lustasandit eri aegadest pärit, ebaühtlastele ja ülimalt mitmekesistele nähtustele. Seni on õigusajaloolist uurimist tervikuna iseloomustanud eraõiguse märkimisväärt eelistamine. Üks aus Euroopa õigusajalugu peaks suutma käsitleda kõikide õigusharude arengut enam-vähem võrd-väärselt. Ei tohi unustada sedagi, et Euroopas on ka väikesi rahvaid, kelle õiguse arengulugu ei jää milleski alla suurrahvastele. Tuleb seosta-

da institutsioonide, dogmade ja teaduse ajalugu. Peale selle tuleks leida Euroopale omane arenguliin või metoodiline põhilõim, mis aitaks kõike loogiliselt siduda. Sealjuures tuleb osata vältida ohte, mis on seotud valitud skeemi diktaadiga.

Hans Hattenhaueri raamat on saksa traditsioonis mitmes mõttes oma-moodi julgustükk. Tal on jätkunud soakust loobuda tavapäraseks saanud põhjalikust metoodilisest sissejuhatusest ja historiograafilisest ülevaatest töö alguses. Selle asemel asub ta kohe jutustama ja esitab oma metoodilised kaalutlused loo käigus, seal, kus ta peab seda vältimatuks. Näiteks kaasaja ratsionaalse ja arhailise õigusliku mõtlemise erinevuse probleemi juures. Samuti pole teksti koormatud joonealuste viidete ja märkustega. Selle asemel on raamatu lõpus peatükkide ja nende alaosa-de järgi liigendatud kirjanduse loetelu. Oma mõttekäike illustreerib ta tsitaatidega allikaist. Igale peatükile on lisatud võimalikult minimaalne kronoloogiline tabel, mis aitab lugejal orienteeruda kirjeldatavate sündmuste ajalises järgnevuses. Autor ei ole oma eesmärgiks seadnud käsiraamatu kirjutamist, nagu ta isegi eessõnas kinnitab. Ta ei esita täielikkusele pretendeerivat kuupäevade ja faktide loetelu. Ta ei ole andnud juriidiliste dogmade ega ka institutsioonide või juriidilise kirjanduse järjekindlat arengulugu. Kuid — kõigest sellest on tema raamatus juttu ja mis põhiline — ta on kõike nimetatut käsitlenud tõe pooldest enam-vähem võrdsel määral.

Hattenhauer kirjeldab Euroopa õigusajalugu kultuurilise mõjutuse edenemisenä. Ma ei hakka siin täpsemalt peatuma tema Euroopa-kontseptsioonil, kuigi see on väga huvitav ja väärib lähemat tutvustamist. Olgu vaid öeldud, et autor käsitleb Euroopat idee või eneseteadvustusena, mis püsib üksnes kultuurilisel identifitseerumistahtel ja oma ühtsuse ajaloolise algupära teadvustamisel.

Hattenhaueri käsitlemise järgi tekib õigus kokkukuuluvusest. Ta toob välja õiguse ajaloolised juured, traditsioonide arengu tänapäeva ideestikust jälle nii olulisele kohale tõusnud ühise tuleviku tarvis. Ajaliselt on teose vaateväljas kogu Euroopa õiguse ajalugu arhailisest perioodist kuni tänapäevani.

Autor alustab varajasest õigusest, mida ta nimetab "arhailiseks". Sealjuures on ta püüdnud esineda n-ö tõlgi rollis, et varase õiguse alg-aegade maagilisi vorme moodsale ratsionaalsele mõtlemisele mõisteta-vaks rääkida. Ta teeb seda lihtsalt ja üldnimlikult arusaadaval moel, laskmata end segada selle sajandi suurejoonelistest mõistelistest üldistustest traditsionaalsete ehk arhailiste kultuuride kirjeldamiseks. Muidugi on käsitus ilmselt autori rahvuse tõttu mõneti germaanikeskne, kuid et ta püüab nende näitel enamasti tuua välja neid jooni, mis iseloo-

mustavad arhailist õigusmõtlemist üldse, siis see isegi ei häiri. Pigem võiks viimast öelda ühe või teise väite ülearu püüdliku kordamise kohta. Aeg-ajalt näib, nagu autor ei usuks hästi, et lugeja on tõepoolest võimeline temast aru saama ja isegi tema seisukohti vanaaegse õiguse ja maailmavaate tõlgitsemisel jagama.

Järgnevalt võtab H. Hattenhauer käsile rooma õiguse ja vaatleb selle omapärast arengut VI sajandist eKr kuni Suure rahvasterändamiseni. Siingi ei ilmuta autor kalduvust uppuda üksikasjadesse. Ta toob suurepäraselt välja õigusajaloolised sõlmpunktid, mis vormisid Rooma riiki ja selle õigust. Mõnede ebatavapäraste kõrvutamistega annab ta tõukeid, mis võivad põrmustada senise "vertikaalselt" käsitletud ajaloo stereotüüpe.

Järgnevad peatükid käsitlevad Õhtumaa ristiusustamisega alanud protsesse, kui inimese ja Jumala vahelistele suhetele anti õiguslik vorm, määrati kirikliku ja ilmaliku võimu vahekordi. Hattenhauer pöörab tähelepanu sellele, kuidas kujundasid õhtumaist õigust araabia maailmaga kokkupuutumine, ristisõjad, kirikureformid, ketseriprotsessid. Sealjuures üllatab ta lugejat nii mõnegi uudse mõttekäigu või seletusvõimalusega ning huvitavate paralleelidega. Autor näitab, kuidas koguvad jõudu Euroopa valitsused ja tekivad keskaegsed riigid, kuidas seaduslik eneseabi ja ebaseaduslik vägivallavõim peaaegu üheaegselt välja tõrjutakse, kuidas levivad linnaõigused ja uutest majanduslikes oludes kasvab vajadus ratsionaalse õiguse järele. Võib näha, kuidas rooma õigus seetõttu XII sajandil jälle õitsele puhkeb ning enamasti kirikuõiguse kaudu Euroopas taas laialt levima hakkab. Tekivad ametnikkonnad ja valitsused, eraõiguslik kahju hüvitamine teeb ruumi avalikule karistusele. XII–XIV sajandil ilmuvad peaaegu kõikjal Euroopas õigusraamatud ja kohtuotsuste kogumikud. Tänu ülikoolidele kasvas juriidilise haridusega õpetlaste hulk, kes neid tekste koostasid, vaidlesid nende tõlgendamise üle ja püüdsid ületada vastuolusid. Nii jõuti üldise õiguseni (*ius commune*), Euroopa õigusajaloo väga olulise verstapostini.

Peatükkide jagamine alaosadeks lubab aeg-ajalt pöörduda ühe ajastu käsitlemisel uuesti tagasi ja niimoodi tuua välja paralleelselt toimunud protsessid. See on vajalik, sest tänapäevase õiguskorra algaegu iseloomustab just see, et üksteise sees ja kõrval eksisteerivad üheaegselt mitmed isiku või territooriumiga määratud normistikud. Alles XIX sajandist on pärit ettekujutus, et kogu õigus peaks tulema ühest (riiklikust) allikast. Mitmekordne käsitus eri aspektidest on vajalik ka seal, kus vaadeldakse kriisifenomenide avaldumist. Hattenhauer on neile aegadele oma teoses erilist tähelepanu pööranud ja toonud välja selle, mis põhjustas õiguse nii- või teistsuguse ümberkujundamise. Sest just neil

aegadel on Euroopas ikka leidunud jõudu uuesti alustada. Maailmalõpumeeleolud, mis siin on kordunud ikka ja jälle, on esile tõstnud uusi elujõulisi jõude ja vorme. Muidugi ei tarvitse need meile alati paista just helges valguses. Näiteks XIV–XV sajandi maailmakiriku ja keskaegse õigusliku mõtlemise kriis lahenes kõige julmemates vormides. Senistest rangelt reglementeeritud ketseriprotsessidest kasvas välja peaaegu piiramatult nõiajaht, keskaja lihtne surmanuhtlus muudeti piinarikkaks karistamiseks. Ja kogu selle julmuse tõi õigusesse inimest taasavastav renessanss ning mitte “pime keskaeg”.

Kuid surmahirm ei tekitanud üksnes julmust ja tardumust. Tekkisid rahvusriigid, varsti pandi alus teaduslikule rahvusvahelisele õigusele. Ühelt poolt tundub, et üleminekuga rahvusriikide ajastusse kaovad ühised jooned Euroopa õiguses. *Ius commune* kehtib kõige enam subsidiaarsena või kaob üldse üksnes ülikoolide lektoriumesse. Euroopast ühendanud ladina teaduskeele vahetavad välja rahvuskeeled. Ülikoolidest saavad ühe konkreetse maa kõrgemad õppeasutused, kus õpetatakse juriste selle riigi õiguspraktika tarbeks. Ometi on faktilised probleemid ja neile vastavad õiguslikud lahendused kõikjal väga sarnased. Autor näitab, kuidas igal pool — oma väikeste eripäradega — kerkivad üldeuroopalikud probleemid: konflikt kesk- ja kohaliku võimu vahel, vajadus lahendada usulisi vastuolusid, vabadusegarantiide ja vähemustekaitse tekkimine, süstemaatilise kodifitseerimise vajadus, agraarse maailma õiguslik ümberkorraldamine üha süveneva industrialiseerimise tõttu, kaubanduse ja tööstuse vajadused, nende soov õigusloomes kaasa rääkida, keda see õigus puudutab jne.

Uusaegse Euroopa rahvusriigidki on võrsunud sellelt pinnalt, mille olid andnud *ius commune* ja ainuomaselt euroopalik loomuõigusõpetus*. Seal on pärit XIX ja XX sajandi suhteliselt ühtne põhikorramudel, ulatuslikud era-, kriminaal- ja protsessiõiguse kodifikatsioonid. Vaatamata kahe maailmasõja natsionalistlikele konvulsioonidele on tegelikult kogu uuemas ajalooski püsinud Euroopa õigussüsteemide kokkukuuluvus ja on teadvustatud õiguskultuurilist ühtsust. Autor lõpetab oma teose ülevaatega kaasaja suundumustest ja püüetest. Ta väljendab selgesti oma seisukohti selle sajandi sündmuste kohta ja esitab lõpuks ka lootused, millega peaks tema arvates Euroopa oma tulevikule vastu minema.

Niisugune on Euroopa õigusajaloo ideestik, millest Hans Hattenhauer juhib läbi oma kõige põhilisema mõtte — et Euroopas on läbi aegade ja mõnestki suurest kõrvalekaldest hoolimata ikkagi valitsenud

---

*Vanemates allikates on loomuõigust nimetatud ka loodusõiguseks (sks *Naturrecht*). Toim.

õigus. Ta ei pea silmas ainult niinimetatud seaduseõigust. Tegemist on hoopiski selle inimlikust riigist kõrgemal seisva loomuliku õigusega, mis sunnib oma tegude eest vastutama ka selle maailma vägevaid. Ta ise iseloomustab loomuõigusideed puhteuropaaliku nähtusena ja selles mõttes võiks autorit nimetada ka eriti euroopalikuks eurooplaseks.

Muidugi võib kahelda selles, kas Hattenhauer ikka on valinud Euroopa õigusajaloost kõige olulisemad hetked ja kas tema rõhuasetused on kõige õigemad. Võiksime meiega ju pahandada, et meie väikest kodunurka pole õieti kordagi mainitud. Sealjuures tuleb aga tunnistada, et ta on tõesti avanud kõige üldisemate tendentside tagamaad ja sunnib oma elava jutustusega lugejat ennast edasi mõtlema, küsima, vastust otsima. Eri õigusharude esindajad leiaksid kindlasti, et just nende erialale on pööratud liialt vähe tähelepanu. Ometi ei saa autorile ette heita, nagu oleks ta pearõhu asetanud just eraõiguse arengule, kuigi ta ise on liiks õigusajaloole ka era- ja kaubandusõiguse professor. Pigem näib kohati, et õigusest on teoses üpris kaugele mindud ja antakse lihtsalt üldise kultuuriloo lühiülevaadet. Ei ole ju seegi tegelikult mingi patt, sest ühtlasi toob autor välja tihti ootamatultki mõjuvad seosed õiguse pöördepunktidega. Huvitavad on ka tema üldistused, mida ta kasutab mõne rahva või selle õiguse eripära iseloomustamisel.

On selge, et selle teosega jõudis õigusajalooline uurimistöö uuele tasemele. Tegemist on niivõrd julge ettevõtmisega, et see peaks kindlasti jääma Euroopa õigusajalooteaduses epohhiloovaks tähiseks. Siin ei tohiks unustada sedagi, mida ka autor väga rõhutab — nimelt et Euroopa on kultuuriidee, mille püsijäämine sõltub väga suurel määral tahtest ja eneseteadvusest. Kui Euroopa tahab jääda iseendaks ka siin ja praegu ning tulevikuski, ei saa ta ütelda lahti oma juurtest. Tema säilimine sõltub sellest, kuivõrd ta teadvustab endale oma ajaloolist olemust ja kultuurilise ühtsuse algupära. Sellelt seisukohalt on Hans Hattenhaueri *Euroopa õigusajalugu* suurepärase teejuht igaühele, kes tahab midagi teada Euroopa õiguskultuurilise ühtsuse kujunemisest.

Arvatavasti ma ei eksi, kui väidan, et eesti rahvas peab end Euroopa rahvaks. Iseküsimus on, millal ta sinna sattus. Kuid praegusel ajal oleme enam-vähem veendunud, et meil tuleb astuda ühte jalga kogu muu Euroopaga. Seda enam on meil vaja võimalusi oma eneseteadvuse kooskõlla viimiseks kogu selle kultuurilise mõtteviisiga, mis iseloomustab Õhtumaad. Siin võib Hans Hattenhaueri raamat pakkuda vägagi väärtuslikke teeneid. Jääb üle üksnes lootat, et varsti on see raamat emakeelde tõlgituna ka eesti lugeja laual.

Marju Luts

EDITORIAL NOTE

At the beginning of the issue Ott Kurs, lecturer of geography at Tartu University, deals with the border of the Republic of Estonia and compares it with the borders of the neighbouring European countries. Before 1917 the territory inhabited by the Estonians was divided between four guberniyas of Russia. After the War of Independence Estonia and Russia signed on 2 February 1920 the Tartu peace treaty which fixed the eastern border of Estonia. While Estonia's southern border with Latvia followed the ethnic boundary and landscape, the Estonian—Russian border depended on neither and was much simpler, consisting of straight lines. The majority of the natives of Ingria, who are the closest relatives of the Estonians, remained in Russia where they began to be repressed soon. After World War II the 1947 peace treaty of Paris changed the borders of European countries in favour of the winners. The Soviet Union, having incorporated Estonia, also curtailed the borders of Estonia (by the decree of 15 January 1945). This was done illegally, i.e. without any international agreement. The area of Estonia was reduced by more than 2,400 square kilometres. As during the period of annexation the Soviet government changed the borders of the Baltic states unilaterally, the again independent countries are justified in their demand for correction of their borders according to the peace treaty of 1920, as the pre-war borders had international recognition while the present borders are merely internal boundaries between the administrative units of the former Soviet Union.

Eiki Berg, fifth year geography student at Tartu University, introduces us to the geopolitical conceptions of Friedrich Ratzel (1844–1904), Rudolf Kjellén (1864–1922) and Klaus Haushofer (1869–1964). In this context he raises several questions. What is geopolitics? Where does geopolitics end and politics begin? Is everything that is geopolitical also relative?

Margus Laidre, the Estonian ambassador in Sweden, takes us back into the 17th century. In that century Europe enjoyed only four years of peace. It goes without saying that Estonians could not escape active warfare either. Margus Laidre studies one of the key problems of the period under Swedish rule in our history — the service of Estonians in the Swedish army.

Wilhelm Windelband (1848–1915), the founder of the South-German or Baden school of neo-Kantians delivered a speech when accepting the rector's office of Strassburg University in 1894. Proceeding from the revolutionary development of science in the 19th century which brought about an urge by different methods of natural sciences (mechanistic, geometrical, dialectical, etc.) to widen their realm to the whole human cognition, he sets a task for philosophy which should, supported by its logic, bring some clarity into the methodology of science. In his lecture he contradicts the opposition between the natural sciences and the humanities and considers the formal character of the processes of cognition the leading principle. So, he differentiates between the natural (nomothetical) and the historical (idiographic) sciences. Differently from natural sciences which seek for the general, recurrent and regular in the phenomena, historical research deals with single phenomena and events in their nonrecurrence and uniqueness.

In this issue we continue with Part 5 of the article by Erwin Panofsky (1892–1968), art historian and one of the founders of iconology, where he compares medieval art, philosophy and religion.

Next, we are going to get acquainted with Louise Labé (ca 1525–1566), one of the most original representatives of the sc. Lyon school in French Renaissance poetry. Her poems have been translated by one of the most original Estonian poets Uku Masing (1909–1987).

Silvi Kimmel-Tenjes, research scientist of the corps of the Estonian language and work groups of computer linguistics at the Chair of General Linguistics, Tartu University, deals with nonverbal communication which had not been studied on the basis of the Estonian language before. The author gives a survey of the fundamental concepts of paralinguistics and describes the major trends of research.

Erik Kergandberg, professor of adjective law at Tartu University and High Court Justice of Estonia reflects on the relations between contract and procedure. The article has been inspired by Niklas Luhman's book *Legitimation durch Verfahren*.

With this issue we start a more thorough treatment of the Italian sociologist Vilfredo Pareto (1848–1923), one of the founders of the Lausanne school. In this issue Piet Tommissen gives a detailed survey of the scholars biography and a brief estimation of his works. The author of the article, economist and sociologist Piet Tommissen is professor of Sint Aloysius University in Brussels and of Limburg Commercial University in Diepenbeek.

Erik Egeberg, professor of Russian literature at Tromsø University, discusses how the laws of market affect literature and finds that literature can in its turn change the quality of the free market. The author finds support for this statement from the fact that often there is no free market for literature at all. The reason is that for many people art is not a commodity, and consequently its fate is not decided by the regularities of market only.

Pekka Erelt talks about attempts to restrict the freedom of speech in the Republic of Estonia during the second half of the 1930s, the basis for this being a by-law presented by Minister of the Interior Kaarel Eenpalu in 1934.

We continue publishing documents on "forest brothers" and the resistance movement in Estonia in 1946.

In the section of criticism Priit Pirsko analyses Hill Kulu's book on the emigration of Estonians and their number in various countries of residence all over the world. Marju Luts, lecturer of history of law at Tartu University, reviews a book by Prof. Hans Hattenhauer of Kiel University on the history of European law.

The issue ends with Part 4 of Stephen W. Hawking's book *A Brief History of Time*.

Indrek Ude

Translated by
Ilmar Anvelt

The borders of Estonia, compared to those of European countries

Ott Kurs

The course of a line designating the area of a state, or the state border, is fixed by international agreements. The state border can run either along natural obstacles or as a straight line on the earth surface. States often want their borders to coincide with the ethnic or language boundaries. The borders determined as a result of wars consider the interests of the winner states. Estonia's mainland border with Latvia and Russia was fixed by mutual agreements in 1920. The Estonian—Latvian border was to proceed along the ethnic line of division which also cut the town of Valga into two. Due to the peculiarities of landscape and landowners' wishes the actual marking of the Estonian—Latvian border finished as late as in 1927. The most difficult part of fixing the Estonian—Russian border passed at the Tartu peace negotiations in 1919—1920. The border with Russia did not depend on the landscape or the ethnic boundary and therefore it was simpler, consisting of straight lines. The border determined by the Tartu peace treaty of 2 February 1920 gave Estonia the area of the Setu ethnic group which for centuries had belonged to Russia. As a result, the Setu area began to inte-

grate economically and culturally with other regions of Estonia. The border with Russia of Petseri county on the territory of the Setus was functional, corresponding to the hinterlands of the town of Petseri and its auxiliary centres Irboska and Laura. The border 7—12 km east of the Narva river was also functional, separating the Finns, Izhorians and Votians who lived in the vicinity of the town of Narva from the rest of Ingria where the majority of the closest relatives of the Estonians lived. Thus, the eastern border of Estonia was not ethnic and the population of the frontier zone consisted of Russians or Finns and Izhorians. After the annexation of Estonia by the Soviet Union, the Soviet authorities unilaterally established in 1944 a new border between Estonia and Russia. This diminished the area of Estonia by 5 per cent and its population by 6 per cent. The endeavours of the Estonian side to regain the whole area inhabited by the Setus have given no results. Thus, the present eastern border of Estonia (and Latvia) marks only the internal administrative border within the former Soviet Union and has no international recognition. Therefore it is justified that Estonia (and Latvia) who regained their independence in 1991 demand at talks with Russia the coordination of their borders with the earlier international agreements. The representatives of the Setus and the Ingrians should also participate in

the negotiations as the present border breaks up the Setu area and the Soviet authorities have driven the Ingrians out of their native places.

On relative significance of geopolitics

Eiki Berg

The notion "Geopolitik" is connected with the peculiar chain Ratzel—Kjellén—Haushofer, the populist approach in Nazi Germany and the resolute condemnation of geopolitics by the winner states after World War II. It is considerably less known that Rudolf Kjellén adopted the term "Geopolitik" as one of the five categories to characterize a state. Kjellén's aim was to show that the state is not only a complex of laws, but a living unit whose territory and population are mutually connected.

Ideas of this kind originated in the late 19th-century German writings on geography where the use of the regularities of geography in the political life of mankind did not consist only in attributing causality to local flora, fauna, climate and soils. Such notions as location, distance and space attracted much greater attention. Inspired by Ratzel, Kjellén thought that the final aim of each state was to achieve perfection — to become a geographical individual or to become identical with its organic area. This area was determined by its natural

external border and internal regional harmony.

Karl Haushofer and his geopolitical school fervently applied Kjellén's organic analogy of state and the notion "Geopolitik". While doing so, Haushofer gave up the other categories for analysing the state and concentrated on state as power and on geopolitical preconditions for achieving power. So, Haushofer's geopolitics sought for opportunities to widen the space of Germany.

In parallel to these notorious three, a number of Anglo-American scholars have also fabricated geopolitical concepts in the past. However, those who put these concepts into practice, knew already what to consider right and what not.

"A good true and honest servant": On Estonians in the Swedish army in the late 17th century

Margus Laidre

On the ground of the Estonian-language military articles found in the Swedish State Archives in 1991 the author reviews the participation of Estonians in the recruited units of the Swedish army in the late 17th century. The article analyses the age and social background of the soldiers in these units. The author reaches the con-

clusion that even before the Northern War the proportion of Estonians in the Swedish army was considerably bigger than had been estimated until now. At the end of the 17th century the garrisons in Estonia and Livonia consisted of 5,400–5,600 men, of whom enlisted men made up 59–64%. In the recruited regiments, in their turn, the share of Estonians was at least 35%, and in the Swedish garrison troops in the Baltic provinces in total this figure was about 22%.

On nonverbal communication

Silvi Kimmel-Tenjes

Nonverbal communication on the basis of the Estonian language has not been studied yet. The present paper reviews the basic notions of paralinguistics and the main research directions. Many researchers have differently interpreted the notions belonging under this subject. We used the hypothetical gradation principle and analyse the notions in the order of diminishing extent.

Nonverbal communication refers to gestures, postures, facial expressions, symbolic clothing, and similar phenomena.

The American linguist A. Hill offered the term 'paralinguistics' as

1) the branch of linguistics that investigates such kind of nonlin-

guistic means which belong to verbal act and forward the semantic information together with verbal means,

2) the complex of nonverbal means participating in verbal communication.

In some cases the second part of the previous definition has been emphasized and called paralinguage. Actually paralinguistics should study the paralinguage.

R. Wardhaugh distinguishes three different parts in nonlinguistic communication:

1) paralinguage — including strength of voice, pitch, timbre, tempo,

2) kinesics — the research of gestures,

3) proxemics — how the people use the space around the speakers and listeners during the communicative process.

The area of problems studied by paralinguistics included and still partly includes all kinds of kinesics (from gestures to pantomime), all kinds of phonations (from speech to vocal art) and all kinds of communications together with the so-called situative context (from ordinary conversation to doctor's questioning).

A more exhaustive classification of nonverbal signs has been done by R. P. Harrison. He uses four broad categories:

a) performance codes,

b) artifactual codes,

- c) mediational codes,
- d) contextual codes.

Focusing on nonverbal signs, we can make several immediate distinctions in terms of

- a) modality, b) code, c) function.

Some definitions in this quite young research area are not stabilized yet.

The second part of the paper reviews the authors who are the pioneers of nonverbal communication research.

R. L. Birdwhistell was the representative of the anthropological linguistic direction. Birdwhistell's collection provides a glimpse of his struggle to extend the linguistic model to body motion.

Examining the origin, usage, and coding of nonverbal behaviors, P. Ekman and W. V. Friesen distinguished five key classes:

- 1) emblems, 2) illustrators, 3) regulators, 4) affect displays, 5) adaptors.

A. Mehrabian has proposed a dimensional theory for the exploration of nonverbal communication. While verbal signs can be located in a semantic space defined by evaluation, potency and activity, nonverbal behaviors reveal a communicator's stance on liking, potency, and responsiveness. Proximity, for instance, may signal liking.

In the third part of the paper nonverbal communication is discussed by research areas.

Face has the longest history of empirical study. Eye behavior. Gaze and eye contact have received major research attention.

A. Kendon distinguished four functions of eye contacts:

- 1) cognitive, 2) monitor, 3) regulative, 4) expressive.

Head nods, body posture and orientation, touch, artifacts are separate research areas.

Spacing. Interpersonal distance and the arrangement of communicators in space has similarly been related to status, cultural expectations, attitude, and communication flow.

Gestures, which belong to the most investigated research area, have also been carefully classified. The extent and modes of the usage of gestures in different cultural areas have been widely studied and compared.

The research during the last decade can be divided into several different branches: a part of the researchers are trying to find an explanation to the links between language and thinking, some others are trying to define the possible auxiliary means in the process of communication, the third ones are studying nonverbal markers in different cultures.

**Contract's brother procedure
or reading Niklas Luhmann**

Eerik Kergandberg

The article presents a survey of the contents of Niklas Luhmann's book on procedures (Legitimation durch Verfahren. 3. Aufl. Darmstadt—Neuwied: Luchterhand, 1978), as well as comments on it by the author of the article. Treating procedure as comparable to contract as concerns its universality, Luhmann regards political elections, parliamentary legislation and administration of justice as the most widespread contemporary subtypes of procedure.

The message of the book under discussion, and perhaps also that of the article, could be summed up as follows: although procedure is, in the issue, a phenomenon that in some way or other legitimizes power, it is nevertheless conducive of the life of Homo ludens, for the starting and the final points of the procedures following the proper rules of the game are sufficiently vague and "the history of decisions" that makes up the contents of procedure will infinitely contain alternatives.

No need of journals Akadeemia and Tänapäev!: Attacks against opposition in Tartu

Pekka Erelt

In December 18, 1934 Estonian Minister of the Interior Kaarel Eenpalu presented by-law no. 19, according to which it was possible to suppress and confiscate publications and discipline their editors. Till the last days of the Republic the law prevented several journals from being published, Tänapäev and Akadeemia, editions of Tartu progressive intellectuals, among them. Tänapäev was pinched for five times in all, twice the whole forbidden circulation was destroyed. Licence of publication was taken away several times, the editor was dismissed. In 1938 Akadeemia was punished for an article published on the occasion of Jaan Tõnisson's 70th birthday, the whole December issue was destroyed and the journal was suppressed for some time. Oskar Mänd, the author of the article, had to respond in political police. On the grounds of the destiny of Tänapäev and Akadeemia it can be said that in the second half of 1930s the opposition in Tartu could hardly express their ideas freely in the press, although for one and the same thing sometimes they were punished and sometimes not. Nevertheless this half control was not mortal to the freedom of speech.

AJA LÜHILUGU
Suurest Paugust
mustade aukudeni

Stephen W. Hawking

Tõlkinud Ene-Reet Soovik

IV

Reprinted by permission of: Professor Stephen Hawking,
c/o Writers House, Inc. as Agent for the Proprietor.

Copyright ©1988 by Stephen W. Hawking.

8. peatükk

UNIVERSUMI TEKKIMINE JA SAATUS

Einsteini üldrelatiivsusteooria omaette võetuna ennustas, et aegruum sai alguse Suure Paugu singulaarsusest ja lõpeb kas Suure Kollapsi singulaarsusega (kui kogu universum rekollabeerub) või singulaarsusega musta augu sisemuses (kui mõni kohalik piirkond, näiteks täht, peaks kollabeeruma). Kogu aine, mis auku kukub, häviks singulaarsuses ja ainult selle massi gravitatsioonilist mõju oleks edaspidigi väljaspool tunda. Teisest küljest aga, kui võeti arvesse ka kvantefektid, näis, et selle aine mass ehk energia tagastatakse lõpuks ülejäänud universumile ja must auk ühes ükskõik millise selles leiduda võiva singulaarsusega aurustuks ning kaoks lõpuks. Kas kvantmehaanikal võiks olla sama dramaatiline efekt ka Suure Paugu ja Suure Kollapsi singulaarsusele? Mis siis ikkagi juhtub universumi kõige varasemates ja kõige hilisemates staadiumides, mil gravitatsiooniväljad on nii tugevad, et kvantefekte pole võimalik eirata? Kas universumil on tõepoolest algus ja lõpp? Ja kui on, siis millised?

1970. aastate jooksul olin uurinud peamiselt musti auke, kuid 1981. a tärkas minus uuesti huvi universumi tekke ja saatus küsimuste vastu, kui võtsin osa jesuiitide korraldatud kosmoloogiakonverentsist Vatikanis. Katoliku kirik oli teinud ränga vea Galileo puhul, kui püüdis teadusküsimuses oma seadust maksma panna, väites, et Päike tiirleb ümber Maa. Nüüd, mitu sajandit hiljem, oli kirik otsustanud paluda mitmel eksperdil endale kosmoloogiaküsimustes nõu anda. Konverentsi lõpus võimaldati osavõtjatele paavsti audients. Paavst ütles meile, et on täiesti lubatav õppida tundma universumi arengut pärast Suurt Pauku, kuid me ei peaks hakkama uurima Suurt Pauku ennast, sest see on maailma loomise hetk ja seetõttu Jumala kätetöö. Olin rõõmus, et ta ei teadnud mu äsja konverentsil peetud ettekande teemat — nimelt võimalust, et aegruum on lõplik, kuid piirideta, mis tähendab, et sel polegi algust, maailma loomise hetke. Mul polnud soovi jagada Galileo saatust, kellega ma tunnen suurt hingelähedust, osalt selle kokkusattumise pärast, et olen sündinud täpselt kolmsada aastat pärast tema surma.

Et seletada minu ja teiste inimeste ideid selle kohta, kuidas kvantmehaanika võib mõjutada universumi tekkimist ja saatus,

tuleb kõigepealt mõista universumi üldiselt tunnustatud arengulugu vastavalt "kuuma Suure Pauku mudelile". Selles eeldatakse, et universumit kirjeldab kuni Suure Pauguni tagasi mõni Fridmani mudel. Selliste mudelite puhul jahtub universumi paisudes igasugune selles esinev aine või kiirgus. (Kui universum muutub kaks korda suuremaks, langeb selle temperatuur poole võrra.) Et temperatuuri näol on tegemist lihtsalt osakeste keskmise energia — või kiiruse — mõõduga, on universumi jahtumisel suur mõju selles leiduvale ainele. Väga kõrgetel temperatuuridel liiguvad osakesed nii kiiresti, et suudavad ületada tuuma- või elektromagnetjõudude põhjustatud vastastikuse külgetõmbe, kuid jahtumisel on oodata vastastikku tõmbuvate osakeste liitumist. Peale selle olenevad isegi universumis esinevate osakeste tüübid temperatuurist. Piisavalt kõrgetel temperatuuridel on osakeste energia nii suur, et alati, kui nad pörkuvad, on tulemuseks palju osakese ja antiosakese paare — ja kuigi mõned neist osakestest annihileeruvad antiosakestega kohtudes, toodetakse neid kiiremini, kui nad hävida jõuavad. Madalamatel temperatuuridel aga, kui pörkuvate osakeste energia on väiksem, ei teki osakese ja antiosakese paare nii kiiresti — ning annihileerumine muutub kiiremaks kui osakeste teke.

Arvatakse, et Suure Pauku enda ajal oli universum nullsuurusega ning seega oli ta lõpmata kuum. Ent universumi paisudes langes kiirguse temperatuur. Üks sekund pärast Suurt Pauku oli see langenud umbes kümne miljardi kraadini. See on umbes tuhat korda kõrgem kui temperatuur Päikese keskmises, ent selliseid temperatuure saavutatakse vesinikupommi plahvatusel. Toona sisaldas universum peamiselt footoneid, elektrone ja neutriinosid (äärmiselt kergeid osakesi, millele mõjuvad ainult nõrk vastastikmõju ja gravitatsioon) ja nende antiosakesi, lisaks pisut prootoneid ja neutroneid. Universumi paisudes ja jahenedes langes elektronide ja antielektronide paaride tekkekiirus pörgetel alla poole seda kiirust, millega nad annihileerumisel hävisid. Seega enamik elektrone ja antielektrone annihileerisid üksteist vastastikku, tekitades veel footoneid, ning ainult vähesed elektronid jäid alles. Neutriinod ja antineutriinod aga üksteist ei annihileerinud, sest nende osakeste vastastikmõju nii omavahel kui teiste osakestega on väga nõrk. Nii peaksid nad tänapäevani alles olema. Kui suudaksime neid vaadelda, oleks hea võimalus kontrollida ettekujutust universumi väga kuumast varajasest staadiumist. Paraku on nende energia praegu liiga madal, et neid

otseselt vaadelda. Ent kui neutriinod pole massita osakesed, vaid neil on väike mass, nagu osutas 1981. aastal Venemaal tehtud kindlamata eksperiment, võiksime neid kindlaks teha ka kaudselt: nad võiksid osutada varem mainitud "varjatud aine" üheks vormiks, millel oleks piisav gravitatsiooniline tõmbejõud, et peatada universumi paisumine ja sundida teda uuesti kollabeeruma.

Umbes sada sekundit pärast Suurt Pauku oli temperatuur langenud miljardi kraadini, mis on kõige kuumemate tähtede sisemuses valitsev temperatuur. Sel temperatuuril ei olnud prootonitel ja neutronitel enam küllaldaselt energiat, et seista vastu tugeva vastastikmõju külgetõmbele, ning nad hakkasid ühinema, moodustades deuteeriumi (raske vesiniku) aatomituumi, mis sisaldavad üht prootonit ja üht neutronit. Deuteeriumituumad ühinesid seepeale järjekordsete prootonite ja neutronitega, moodustades heeliumituumi, mis sisaldavad kaht prootonit ja kaht neutronit, ja väiksemates kogustes ka paari raskemat elementi, liitiumi ja berülliumi. Võib välja arvutada, et kuuma Suure Paugu mudeli korral liitub ligikaudu veerand prootonitest ja neutronitest heeliumituumadeks ning vähesel määral ka raske vesiniku ja muude elementide tuumadeks. Ülejäänud neutronid lagunevad prootoniteks, mis on tavalise vesiniku aatomituumadeks.

Sellise pildi universumi varajasest kuumast staadiumist esitas esimesena teadlane George Gamow 1948. aastal oma üliõpilase Ralph Alpheriga kahasse kirjutatud kuulsas töös. Gamow' oli üsnagi hea huumorimeel — ta veenis tuumafüüsik Hans Bethe, et seegi oma nime uurimuse alla kirjutaks ja autorite loeteluks saaks "Alpher, Bethe, Gamow" nagu kreeka tähestiku kolm esimest tähte alfa, beeta ja gamma: eriti kohane universumi algust käsitleva uurimuse puhul! Selles artiklis tegid nad tähelepanuväärse oletuse, et universumi väga kuumadest varajastest staadiumidest pärinev kiirgus peaks (footonite kujul) praegugi alles olema, kuid selle temperatuur on kahanenud ainult paari kraadini üle absoluutse nulli (-273°C). Just selle kiirguse avastasid Penzias ja Wilson 1965. aastal. Ajal, mil Alpher, Bethe ja Gamow oma uurimuse kirjutasid, oli prootonite ja neutronite tuumareaktsioonide kohta võrdlemisi vähe teada. Seetõttu olid ennustused mitmesuguste elementide proportsioonide kohta varajases universumis üsna ebatäpsed, kuid neid arvutusi on korratud põhjalikumate teadmiste valguses ja praegu sobivad nad väga hästi vaatlusandmetega. Pealegi on muidu väga raske seletada nii suure hulga heeliumi olemasolu universumis. Seetõttu

oleme üsna veendunud, et meie ettekujutus on õige vähemalt alates hetkest üks sekund pärast Suurt Pauku.

Napilt paari tunni jooksul pärast Suurt Pauku lakkas heeliumi ja teiste elementide teke. Ja pärast seda paisus universum ligikaudu miljoni aasta jooksul lihtsalt edasi, ilma et midagi erilist oleks juhtunud. Lõpuks, kui temperatuur oli langenud paari tuhande kraadini ja elektronidel ning aatomituumadel polnud enam piisavalt energiat, et elektromagnetilist külgetõmmet ületada, hakkasid nad ühinema ja aatomeid moodustama. Universum tervikuna paisus ja jahtus edasi, kuid piirkondades, mis olid keskmisest pisut tihedamad, aeglustas paisumist täiendav gravitatsiooniline külgetõmme. See peatas lõpuks mõnedes piirkondades paisumise ja põhjustas uue kokkutõmbumise algamise. Nende piirkondade kokku tõmbudes võis neist välja poole jääva aine gravitatsiooniline külgetõmme nad pisut pöörlema panna. Kui kokku tõmbuv piirkond vähenes, hakkas ta kiiremini pöörlema — just nagu uisutaja, kes pöörleb jääl kiiremini siis, kui ta käsivarred vastu keha tõmbab. Viimaks, kui piirkond muutus küllalt väikeseks, pöörles ta piisavalt kiiresti, et tasakaalustada gravitatsioonilist külgetõmmet, ja sel moel tekkisidki kettakujulised pöörlevad galaktikad. Teistest piirkondadest, mis juhtumisi pöörlema ei hakanud, said ovaalse kujuga objektid, mida nimetatakse elliptilisteks galaktikateks. Nendes galaktikates lakkab piirkonna kokkutõmbumine, sest galaktika üksikud osad hakkavad stabiilselt tiirlema ümber selle keskme, kuid galaktika tervikuna ei hakka pöörlema.

Aja jooksul jaguneb galaktikate gaasiline vesinik ja heelium väiksemateks pilvedeks, mis kollabeeruvad aine enese gravitatsiooni mõjul. Kui need kokku tõmbuvad ja neis leiduvad aatomid omavahel põrkuvad, tõuseb gaasi temperatuur, kuni muutub viimaks piisavalt kuumaks, et algaksid tuumade liitumisreaktsioonid. Seeläbi tekib vesinikust veel heeliumi ja vabanev soojus tõstab rõhku ning peatab niimoodi pilvede edasise kokkutõmbumise. Nad jäävad kauaks stabiilselt sellesse olekusse meie Päikese sarnaste tähtedena, põletades vesinikku heeliumiks ning kiirates vabanevat energiat kuumuse ja valgusena. Suurema massiga tähed peavad olema kuumemad, et tasakaalustada oma tugevamat gravitatsioonilist külgetõmmet, mis muudab tuumade liitumisreaktsioonide toimumise nii kiireks, et tähed kasutavad oma vesiniku ära juba saja miljoni aasta jooksul. Seejärel tõmbuvad nad pisut kokku ja veelgi kuumenenutena hakkavad muutma hee-

liumi raskemateks elementideks nagu süsinik või hapnik. Selle käigus aga ei vabane enam kuigi palju energiat, nii et saabub kriis, mida kirjeldati mustadele aukudele pühendatud peatükis. Mis edasi saab, ei ole täiesti selge, kuid näib tõenäolisena, et tähe keskpriirkond kollabeerub väga tihedasse olekusse nagu neutron-tähes või mustas augus. Tähe äärealad võivad teinekord eemale lennata tohutu plahvatusega, mida kutsutakse supernoovaks ja mis jätab varju galaktika kõik teised tähed. Mõned tähe elutsükli lõpupoole tekkinud raskemad elemendid paisatakse tagasi galaktikas leiduvasse gaasi ja nad moodustavad osa järgmise põlvkonna tähtede toormaterjalist. Päike sisaldab umbes 2% raskemaid elemente, sest ta on teise või kolmanda põlvkonna täht ja tekkis umbes viis miljardit aastat tagasi pöörlevast gaaspilvest, mis sisaldas varasemate supernoovade jäänuseid. Enamik tolles pilves sisalduvast gaasist läks Päikese moodustamiseks või puhuti minema, kuid väike hulk raskemaid elemente kogunes kokku ja nii moodustusid taevakehad, mis tiirlevad praegu planeetidena ümber Päikese nagu näiteks Maa.

Alguses oli Maa väga kuum ja tal puudus atmosfäär. Aja jooksul ta jahtus ja kaljudest eralduvate gaaside näol omandas ka atmosfääri. Selles varajases atmosfääris poleks me ellu jäänud. Seal polnud hapnikku, küll aga teisi, meile mürgiseid gaase, näiteks väävelvesinikku (gaas, mis annab mädamunale lõhna). Kuid leidub teisi, primitiivseid eluvorme, mis end sellistes tingimustes hästi tunnevad. Arvatakse, et nad tekkisid ookeanides, võimalik, et aatomite juhusliku kombineerumise tõttu makromolekuli nime kandvateks suurteks struktuurideks, mis olid võimelised teisi ookeanis leiduvaid aatomeid samasugusteks struktuurideks koguma. Niimoodi nad siis taastootsid ennast ja paljunesid. Mõnel juhul tuli paljunemisel ette vigu — enamasti selliseid, kus uus makromolekul ei suutnud end taastoota ja hävis lõpuks. Kuid mõne vea tagajärjel tekkisid uued makromolekulid, mis end veel paremini taastootsid. Need olid seetõttu eelisseisundis ja kipusid algseid makromolekule asendama. Sel moel sai alguse evolutsiooniprotsess, mis viis üha keerukamate end taastootvate organismide kujunemiseni. Esimesed primitiivsed eluvormid tarbisid mitmesuguseid materjale, sh väävelvesinikku, ning vabastasid hapnikku. See muutis atmosfääri koostise vähehaaval selliseks nagu tänapäeval ning tegi võimalikuks seesuguste kõrgemate eluvormide kujunemise nagu kalad, roomajad, imetajad ning viimaks inimene.

Ettekujutus alguses väga kuumast universumist, mis paisumisel jahtus, on kooskõlas kõigi praegu olemasolevate vaatlustulemustega. Siiski jätab see vastuseeta mõned olulised küsimused:

- (1) Miks oli varajane universum nii kuum?
- (2) Miks on universum suures mastaabis nii ühtlane? Miks paisub ta kosmose kõigist punktidest ning ükskõik millises suunas ühesugune? Ja eriti: miks on mikrolaineline foonkiirgus erinevates suundades vaadatuna peaaegu ühesugune? See meenutab pisut olukorda, kui mitmele tudengile esitada sama eksamiküsimus. Kui nad kõik annavad täpselt sama vastuse, võib üsna kindel olla, et nad on omavahel nõu pidanud. Ent ülalkirjeldatud mudeli puhul ei oleks valgusel Suurest Paugust saadik olnud aega universumi ühest kaugest piirkonnast teise jõuda, isegi kui need piirkonnad varajases universumis lähestikku asusid. Relatiivsusteooria järgi on aga nii, et kui valgus ei jõua levida ühest kohast teise, ei suuda seda ka mingi muu informatsioon. Seega puudub võimalus ühesuguse temperatuuri tekkeks varajase universumi eri piirkondades, kui neil mingil seletamatul põhjusel ei olnud üks ja sama temperatuur juba alguses.
- (3) Miks alustas universum paisumist kiirusega, mis on nii lähedane kriitilisele kiirusele, mis eristab rekollabeeruvaid mudeleid igavesti paisuvatest, nii et ta isegi praegu, kümme miljardit aastat hiljem, ikka veel paisub peaaegu kriitilise kiirusega? Kui paisumiskiirus üks sekund pärast Suurt Pauku oleks olnud väiksem kasvõi ühe saja tuhande miljoni miljondiku osa võrra, oleks universum rekollabeerunud juba enne oma praeguse suuruse saavutamist.
- (4) Hoolimata sellest, et universum on suures mastaabis niivõrd ühtlane ja homogeenne, leidub selles lokaalseid ebakorrapärasusi, näiteks tähti ja galaktikaid. Arvatakse, et need tekkisid väikestest erinevustest varajase universumi eri piirkondade tiheduse vahel. Kust pärinevad need tiheduse fluktuatsioonid?

Üldrelatiivsusteooria omaette võetuna ei suuda seletada neid omadusi ega vastata neile küsimustele, sest tema järgi oli universumi tihedus alguses, Suure Paugu singulaarsuses, lõpmatult suur. Singulaarsuses kaotavad kehtivuse üldrelatiivsus ja kõik teised füüsikaseadused! Pole võimalik ennustada, mis singulaarsusest edasi saab. Nagu eespool seletatud, tähendab see, et

Suure Paugu ja kõik sellele eelnenud sündmused võiks samahästi teooriast välja jätta, sest neil ei saa meie poolt vaadeldavale mingit mõju olla. Aegruumil on ikkagi piir — algus Suure Paugu.

Näib, et teadus on päevavalgele toonud seaduste süsteemi, mis määramatusprintsii bi seatud piirides meile ütlevad, kuidas universum ajas areneb, kui me teame tema seisundit ükskõik millisel ajahetkel. Need seadused võivad olla algselt Jumalast määratud, kuid tundub, et seitsaadik on ta lasknud universumil areneda neile vastavalt ega sekku sellesse. Ent kuidas ta valis universumi algoleku või konfiguratsiooni? Millised olid "raja-tingimused" aja alguses?

Üks võimalus vastata on öelda, et Jumal valis universumi algkonfiguratsiooni põhjustel, mida meil pole lootustki mõista. See oleks kahtlemata olnud kõikvõimsa olendi võimuses, ent kui ta oleks maailma käivitanud niisugusel mõistetamatul viisil, miks ta siis otsustas lasta sel areneda seaduste järgi, millest me aru saame? Kogu teaduse ajalugu on olnud järkjärguline taipamine, et sündmused ei toimu suvalisel kombel, vaid peegeldavad teatavat aluseks olevat korda, mis võib, kuid ei tarvitse olla jumalikkude päritolu. Seega oleks vaid loomulik oletada, et see kord ei kehti mitte ainult seaduste, vaid ka tingimuste kohta aegruumi rajal, mis määravad kindlaks universumi algseisundi. Olemas võib olla suur hulk erinevate algtingimustega universumimudeleid, mis kõik alluvad neile seadustele. Oleks tarvis mingit printsii pi, mis valiks välja ühe algseisundi ja seega ka ühe mudeli, mis esindaksid meie universumit.

Ühe sellise võimaluse moodustavad nn kaootilised rajatingimused. Neis peitub varjatud eeldus, et universum on ruumiliselt lõpmatu või siis on olemas lõpmatu hulk univertsumeid. Kaootiliste rajatingimuste korral on tõenäosus leida mis tahes ruumi piirkond vahetult pärast Suurt Pauku mis tahes kindlas konfiguratsioonis mingis mõttes sama suur, kui leida ta mis tahes muus konfiguratsioonis: universumi algseisund valitakse puhtjuhuslikult. See tähendab, et varajane universum oli tõenäoliselt väga kaootiline ja ebakorrapärane, sest universumi kohta tuleb palju rohkem kaootilisi ja ebakorrapäraseid kui ühtlasi ja korrastatud konfiguratsioone. (Kui kõik konfiguratsioonid on võrdselt tõenäolised, on universumi teke kaootilises ja korrapäratus seisundis tõenäolisem juba seetõttu, et selliseid konfiguratsioone on palju rohkem.) On raske mõista, kuidas nii kaootilised algtingimused said tekitada universumi, mis on suures mastaabis nii ühtlane

ja korrapärane nagu meie praegune universum. Samuti oleks ootuspärane, et tiheduse fluktuatsioonid sellises mudelis oleksid põhjustanud palju rohkemate ürgsete mustade aukude moodustumist, kui lubab gammakiirgusfooni vaatlemisel saadud ülempiir.

Kui universum on tõepoolest ruumis lõpmatu või kui olemas on lõpmata palju univereid, oleksid kusagil arvatavasti ka mõned piirkonnad, mis on algusest peale olnud ühtlased ja ühetaolised. See sarnaneb pisut tuntud looga ahvikarjast, kes klõbistavad kirjutusmasinal — enamjagu sellest, mis nad kirjutavad, on pahn, kuid haruharva panevad nad täiesti juhuslikult kirja mõne Shakespeare'i soneti. Kas universumi puhul on samuti võimalik, et me elame piirkonnas, mis juhtumisi on ühtlane ja ühetaoline? Esimesel pilgul võib see tunduda väga ebatõenäolisena, sest kaootilised ja ebakorrapärased piirkonnad ületavad arvuliselt tunduvalt seesuguseid ühtlasi piirkondi. Ent oletagem, et ainult ühtlastes piirkondades moodustusid galaktikad ja tähed ning ainult seal olid sobivad tingimused meietaoliste, ennast taastootvate organismide tekkeks, kes on võimelised esitama küsimust: miks on universum nii ühtlane? See on näide nn antroposprintsiiibi rakendamisest, mida võib ümber sõnastada nõnda: "Me näeme universumit sellisena, nagu ta on, sellepärast, et me oleme olemas."

Antroposprintsiiibil on kaks varianti, nõrk ja tugev. Nõrk antroposprintsiiip väidab, et universumis, mis on ruumis ja/või ajas ulatuslik või lõpmatu, on mõistusliku elu kujunemiseks vajalikud tingimused olemas ainult teatud kindlates piirkondades, mis on ajas ja ruumis piiratud. Seetõttu ei peaks mõistuslikel olenditel neis piirkondades olema põhjust imestada selle üle, et nende asukoht universumis rahuldab tingimusi, mis on vajalikud nende eksisteerimiseks. Umbes niisamuti on rikka inimesega, kes jõukas ümbruskonnas elades ei kohta vaesust.

Üks näide nõrga antroposprintsiiibi kasutamise kohta on "selgitus", miks Suur Pauk toimus umbes kümme miljardit aastat tagasi — umbes nii palju aega kulub mõistuslike olendite kujunemiseks. Nagu eespool seletatud, pidi kõigepealt moodustuma varajane tähtede põlvkond. Need tähed muutsid osa algsest vesinikust ja heeliumist sellisteks elementideks nagu süsinik ja hapnik, millest koosneme meie. Seejärel plahvatasid need tähed supernoovadena ning nende jäänused läksid teiste tähtede ja planeetide moodustamiseks, mille seas oli ka meie Päikesesüs-

teem, mis on umbes viis miljardit aastat vana. Maa esimesed paar miljardit eksisteerimisaastat olid liiga kuumad, et midagi keerulist oleks arenema hakanud. Ülejäänud kolm miljardit aastat on kulunud bioloogilise evolutsiooni aeglasele protsessile, mis on viinud lihtsaimatest organismidest olenditeni, kes on võimelised mõõtma aega tagasi Suure Pauguni.

Vähesed vaidleksid nõrga antroopsusprintsiiibi kehtivuse või kasulikkuse vastu. Kuid mõned lähevad veel palju kaugemale ja esitavad selle tugeva variandi. Selle teooria järgi on olemas palju erinevaid univertimeid või siis on ühes ja samas univertsumis palju erinevaid piirkondi, igaühel oma konfiguratsioon ja võib-olla ka oma looduseadused. Enamikus neist univertsumitest ei ole tingimused keerukate organismide kujunemiseks soodsad; ainult neis vähestes, mis sarnanevad meie omaga, kujunevad mõistuslikud olendid ja esitavad küsimuse: "Miks on univertsum selline, nagu meie teda näeme?" Vastus sellele on lihtne: kui ta oleks teistsugune, poleks meid siin!

Looduseadused, nagu meie neid praegu tunneme, sisaldavad palju fundamentaalseid arve, näiteks elektroni elektrilaengu suurus ja prootoni ning elektroni masside suhe. Vähemalt praegu ei oska me nende arvude väärtust teooria põhjal ennustada — meil tuleb need vaatluste teel kindlaks teha. Võib-olla me avastame kunagi täieliku ühendteooria, mis neid kõiki ette ennustab, kuid on ka võimalik, et mõned või kõik nende hulgast univertsumiti või üheainsa univertsumi piires varieeruvad. Väärrib tähelepanu, et nende arvude väärtused näivad olevat väga peenelt kohandatud sellega, et võimaldada elu tekkimist. Kui näiteks elektroni laengu suurus oleks olnud kasvõi natuke teistsugune, ei oleks tähed suutnud vesinikku ja heeliumi ära põletada või siis poleks nad plahvatanud. Muidugi võiks olemas olla teisi mõistuslikke eluvorme, mida isegi ulmekirjanikud uneski pole näinud ja mis ei vaja Päikese-taolise tähe valgust ega raskemaid keemilisi elemente, mis moodustuvad tähtedes ja paiskuvad nende plahvatamisel kosmosesse. Siiski näib olevat selge, et neil arvudel on suhteliselt vähe väärtuste vahemikke, mis lubavad ükskõik milliste mõistuslike eluvormide teket. Enamik väärtuste kogumeid tekitaksid univertimeid, mis võiksid küll osutada väga ilusaks, aga seal poleks kedagi, kes oleks võimeline seda ilu imetlema. Seda võib pidada jumalikuks etteavatsetuseks loomisel ja seaduste valikul või tugevat antroopsusprintsiiipi toetavaks argumendiks.

On olemas hulk vastuväiteid, mida saab esitada tugevale antroopsusprintsibile kui universumi vaadeldava oleku seletusele. Esiteks, mis mõttes võib kõiki neid erinevaid universeid eksisteerivaks pidada? Kui need tõepoolest üksteisest lahus seisavad, siis ei saa teises universumis juhtuval olla vaadeldavaid tagajärgi meie universumis! Seega peaksime kasutama ökonoomsusprintsipi ning need oma teooriast välja jätma. Kui nad, vastuoksa, on vaid üheainsa universumi eri osad, peaksid loodusseadused olema kõigis piirkondades samad, sest muidu ei saaks ühest piirkonnast pidevalt teise liikuda. Sel juhul erineksid piirkonnad üksnes algsete konfiguratsioonide poolest ja seega taanduks tugev antroopsusprintsip nõrgaks.

Teine vastuväide tugevale antroopsusprintsibile on, et see liigub vastuvoolu kogu muu teaduseajalooa. Oleme Ptolemaiose ja tema eelkäijate geotsentrilistest kosmoloogiatega liikunud Koperniku ja Galileo heliotsentrilise kosmoloogia kaudu edasi tänapäevase kujutluseni, mille järgi Maa on keskmise suurusega planeet, mis tiirleb ümber ühe hariliku tähe ühe tavalise spiraalgalaktika äärealadel, mis on vaid üks vaadeldava universumi miljonist miljonist galaktikast. Ja nüüd väidab tugev antroopsusprintsip, et kogu see tohutu konstruktsioon eksisteerib ainult meie jaoks! Seda on raske uskuda. Meie Päikesesüsteem on loomulikult meie eksisteerimise eeltingimus ja seda võiks laiendada kogu meie galaktikale, et võimaldada varasemal tähepõlvkonnal raskemaid elemente luua. Kuid kõigi nende teiste galaktikate järele ei paista vajadust olevat ja ka universum ei pruugiks suures mastaabis igas suunas nii ühtlane ja ühetaoline olla.

Antroopsusprintsibiga, vähemalt selle nõrga versiooniga, võiks kergemini leppida, kui saaks näidata, et märkimisväärne hulk algkonfiguratsioone areneb edasi meie vaadeldava universumi sarnaseks. Kui see on tõepoolest nii, peaks mingil viisil juhuslikel algtingimustel kujunenud universum sisaldama piirkondi, mis on ühtlased ja ühetaolised ning sobivad mõistusliku elu tekkeks. Teisest küljest, kui universumi algseisundit tuleks eriti hoolikalt valida, et jõuda välja millegi meid ümbritseva sarnaseni, ei oleks tõenäoline, et universumis üldse oleks mõni piirkond, kus elu võiks tekkida. Eespool kirjeldatud kuuma Suure Paugu mudelis ei olnud kuumusel varajases universumis piisavalt aega ühest piirkonnast teise levimiseks. See tähendab, et universumi algolekus oleks kõikjal pidanud valitsema täpselt ühesugune temperatuur, et põhjendada, miks mikrolaineline foonkiirguse

temperatuur on igas suunas ühesugune. Ka oleks pidanud algse paisumistempo väga hoolikalt valima, et paisumiskiirus saaks ikka veel olla nii lähedane kriitilisele piirkirusele, mis on vajalik rekollabeerumise vältimiseks. See tähendab, et universumi algseisund pidi olema tõepoolest väga hoolikalt valitud, kui kuuma Suure Paugu mudel tagasi aja alguseni õige on. Oleks väga raske seletada, miks universum oleks pidanud alguse saama just nõnda, kui jätta kõrvale seletus, et see oli Jumala tegu, kel oli kavas luua meiesuguseid olendeid.

Katsudes leida universumi mudelit, milles paljud erinevad algkonfiguratsioonid oleksid võinud areneda millekski praeguse universumi sarnaseks, püstitas Massachusettsi Tehnoloogiainstituudi teadlane Alan Guth hüpoteesi, et varajane universum võis läbi teha väga kiire paisumise perioodi. Seda paisumist nimetatakse "inflatsiooniliseks", mis tähendab, et kunagi paisus universum kasvava kiirusega, mitte kahaneva kiirusega nagu praegu. Guthi järgi suurenes universumi raadius vaid sekundi pisikese murdosa jooksul miljon miljonit miljonit miljonit miljonit korda (üks 30 nulliga).

Guth oletas, et universum tekkis Suurest Paugust väga kuumana, ent mõneti kaootilisena. Need kõrged temperatuurid tähendaksid, et universumis leiduvad osakesed liiguvad väga kiiresti ja et nende energia on väga suur. Nagu varem arutasime, võiks oodata, et sellistel kõrgetel temperatuuridel ühinevad tugev ja nõrk vastastikmõju ning elektromagnetjõud kõik üheksainsaks jõuks. Paisudes universum jahtuks ja osakeste energia väheneks. Lõpuks toimub nn faasisiire ning jõududevaheline sümmeetria rikutakse: tugev vastastikmõju hakkab erinema nõrgast ja elektromagnetilisest. Üks tavaline näide faasisiirde kohta on vee külmumine jahutamisel. Vedelas olekus on vesi sümmeetriline, ühesugune igas punktis ja igas suunas. Kuid siis, kui moodustuvad jääkristallid, asuvad need teatud kindlatele kohtadele ja rivistuvad mingis suunas. See rikub vee sümmeetria.

Kui ettevaatlikult tegutseda, saab vett "alla jahutada", s.t viia tema temperatuuri alla külmumispunkti (0°C), ilma et jääd tekiks. Guth oletas, et universum võiks käituda samamoodi: temperatuur võiks langeda alla kriitilise väärtuse, ilma et jõududevahelist sümmeetriat rikutaks. Kui nii juhtuks, oleks universum ebastabiilses olekus, kusjuures energiat oleks rohkem kui rikutud sümmeetria korral. Võib tõestada, et sel erilisel lisaenergial on antigravitatsiooniline toime: ta käituks samamoodi nagu gravi-

tatsiooniline konstant, mille Einstein tõi üldrelatiivsusteooriasse, kui üritas konstrueerida universumi staatilist mudelit. Et universum juba paisuks nagu kuuma Suure Paugu mudeliski, paneks selle kosmoloogilise konstandi tõukeefekt universumi üha kiiremas tempos paisuma. Isegi piirkondades, kus on keskmisest rohkem osakesi, kaaluks kosmoloogilise konstandi tõukejõud üles gravitatsioonilise külgetõmbe. Seega paisuksid ka need piirkonnad inflatsiooniliselt kiireneval viisil. Sedamööda kuidas nad laienevad ja aineosakesed üksteisest eemalduvad, jääks alles paisuv universum, milles osakesi peaaegu üldse ei ole ja mis on ikka veel allajahutatud olekus. Igasugused ebakorrapärasused universumis on paisumine lihtsalt ära silunud, nagu õhupalli puhumisel silutakse välja selles leiduvad kortsud. Seega võiks universumi praegune ühtlane ja ühetaoline olek olla kujunenud paljudest erinevatest ebaühtlastest algolekutest.

Sellises universumis, mille paisumist pigem kiirendab kosmoloogiline konstant, kui aeglustab aine gravitatsiooniline külgetõmme, oleks valgusel küllalt aega varajase universumi ühest punktist teise rännata. See võiks lahendada varem tõstatatud probleemi, miks varajase universumi eri regioonidel on samad omadused. Pealegi saaks universumi paisumiskiirus automaatselt väga lähedaseks kriitilisele kiirusele, mille määrab ära energia tihedus universumis. Sellega võiks seletada, miks paisumiskiirus ikka veel on nii lähedal kriitilisele kiirusele, ilma et peaksime eeldama universumi algse paisumiskiiruse ülihooolikalt valimist.

Inflatsioonilise paisumise idee võiks seletada ka seda, miks universumis on nii palju ainet. Universumi selles piirkonnas, mida meie saame vaadelda, leidub umbkaudu kümme miljonit miljonit miljonit miljonit miljonit miljonit miljonit miljonit miljonit miljonit miljonit miljonit (üks 80 nulliga) osakest. Kust need kõik pärit on? Vastus on, et kvantteooria kohaselt saab osakesi luua energiast osakeste ja antiosakeste paaridena. Kuid see püstitab omakorda küsimuse: kust on pärit energia? Vastus kõlab nii, et universumi koguenergia võrdub täpselt nulliga. Universumis leiduv aine koosneb positiivsest energiast. Kuid aine tõmbub gravitatsiooni tõttu iseenda poole. Kahel lähestikku asetseval ainetükil on vähem energiat kui neilsamadel tükidel siis, kui nad asuvad teineteisest eemal, sest neid teineteise poole tõmbava gravitatsioonijõu ületamiseks nende lahutamisel tuleb energiat kulutada. Seega on gravitatsiooniväljal mõnes mõttes negatiivne energia. Universumi puhul, mis on ruumis ligikaudu

ühtlane, võib näidata, et see negatiivne gravitatsiooniline energia tasakaalustab täpselt positiivse energia, mida esindab aine. Seega võrdub universumi koguenergia nulliga.

Kaks korda null on samuti null. Seega võib universumis kahekordistuda positiivse aineenergia hulk ja ka negatiivse gravitatsioonilise energia hulk, ilma et rikutaks energia jäävuse seadust. Seda ei juhtu universumi tavalisel paisumisel, kui aineenergia tihedus universumi suurenedes kahaneb, küll aga juhtub see inflatsioonilisel paisumisel, sest allajahutatud oleku energiatihedus jääb universumi paisumisel konstantseks: kui universum muutub kaks korda suuremaks, suurenevad kaks korda ka positiivne aineenergia ja negatiivne gravitatsiooniline energia, nii et koguenergia jääb võrdseks nulliga. Inflatsioonilise faasi ajal kasvavad universumi mõõtmed väga suurel määral. Seega muutub energia koguhulk, mida saab kasutada osakeste moodustamiseks, väga suureks. Nagu Guth on maininud: "Õeldakse, et pole olemas sellist asja nagu tasuta lõuna. Kuid universum on ülimal määral tasuta lõuna."

Tänapäeval ei paisu universum inflatsiooniliselt. See tähendab, et peab olemas olema mingi mehhanism, mis kõrvaldaks väga suure efektiivse kosmilise konstandi ja muudaks seega kiireneva paisumise gravitatsiooni mõjul aeglustuvaks, nagu on praegugi. Inflatsioonilise paisumise korral võiks oodata, et jõududevaheline sümmeetria lõpuks rikutakse, nii nagu allajahutatud vesi lõpuks alati külmub. Siis vabaneb rikkumata sümmeetriaga oleku lisaenergia ja kuumutab universumi taas temperatuurini, mis ulatub peaaegu jõududevahelise sümmeetria jaoks vajaliku kriitilise temperatuurini. Edasi hakkab universum paisuma ja jahtuma nagu kuuma Suure Paugu mudelis, kuid nüüd on olemas selgitus sellele, miks universum paisub just täpselt kriitilise kiirusega ja miks erinevatel piirkondadel on ühesugune temperatuur.

Guthi esialgses hüpoteesis eeldati, et faasisiire toimub üsna ootamatult, umbes nagu jääkristallide ilmumine väga külmas vees. Idee seisnes selles, et vanas faasis tekivad uue, rikutud sümmeetriaga faasi "mullid" nagu aurumullid, mida ümbritseb keev vesi. Oletati, et mullid paisuvad ja saavad üksteisega kokku, kuni kogu universum on uues faasis. Probleem, mille ma koos teistega olen esitanud, on selles, et universum paisub nii kiiresti, et isegi kui mullid kasvaksid valguse kiirusega, eemalduksid nad üksteisest väga saaks ühineda. Universum jääks väga ebaühtlases-

se olekusse ja mõnedes piirkondades valitseks jõududevaheline sümmeetria edasi. Seesugune universumi mudel ei vasta sellele, mida meie näeme.

1981. aasta oktoobris sõitsin Moskvasse kvantgravitatsiooni konverentsile. Pärast konverentsi pidasin Sternbergi-nimelises Astronoomiainstituudis seminari inflatsioonilisest mudelist ja sellega seotud probleemidest. Varem olin lasknud teistel enda eest loenguid pidada, sest enamik inimesi ei saanud mu kõnest aru. Kuid selle seminari ettevalmistamiseks ei olnud aega, nii et pidasin selle ise, kusjuures üks mu aspirant kordas mu sõnu. Seminar õnnestus ja ma sain auditooriumiga palju parema kontakti. Auditooriumis viibis noor venelane Andrei Linde Moskva Lebedevi-nimelisest instituudist. Ta ütles, et raskus, mis tekib seoses sellega, et mullid ei ühine, oleks ületatav, kui mullid oleksid nii suured, et meie universumipiirkond asuks tervenisti ühe mulli sees. Et see saaks niimoodi olla, pidi ülemineksümmeetrialt rikutud sümmeetriale toimuma väga aeglaselt mulli sees, kuid suurte ühendteooriate kohaselt on see täiesti võimalik. Linde idee sümmeetria aeglasest rikkumisest oli väga hea, kuid hiljem tegin kindlaks, et tema mullid oleksid pidanud olema suuremad kui toonane universum! Näitasin, et selle asemel oleks sümmeetria rikkumine pidanud toimuma üheaegselt igal pool, mitte ainult mullide sees. Selle tulemusena moodustuks selline ühtlane universum, nagu meie seda näeme. See idee erutas mind väga ja ma arutasin seda oma üliõpilase Ian Mossiga. Linde sõbrana aga olin üsna segaduses, kui üks teaduslik ajakiri saatis mulle hiljem tema artikli ja küsis, kas see sobib avaldamiseks. Vastasin, et selles on see viga, et mullid on suuremad kui universum, kuid põhiidee — sümmeetria aeglane rikkumine — on väga hea. Soovitasin artikli avaldada sellisena, nagu see on, sest Lindel kulunuks selle parandamiseks mitu kuud, sest kõik, mis ta Läände saatis, pidi käima läbi Nõukogude tsensuurist, mis teaduslike artiklite osas ei olnud kuigi asjatundlik ega ka kiire. Selle asemel kirjutasime koos Ian Mossiga samale ajakirjale lühikese artikli, milles tõime välja mulliprobleemi ja näitasime, kuidas seda võiks lahendada.

Järgmisel päeval pärast Moskvast saabumist tuli mul sõita Philadelphiasse, kus pidin kätte saama medali Franklini Instituudilt. Minu sekretär Judy Fella oli kasutanud oma mitte just nappi võlu, et veenda lennukompaniid *British Airways* mulle ja endale reklaami huvides *Concorde'*ile priipileteid andma. Kuid teel lennujaama pidas mind kinni tugev vihm ja ma jäin lennukist

maha. Sellest hoolimata jõudsin viimaks Philadelphiasse pärale ja sain oma medali kätte. Siis paluti mul pidada seminar inflatsioonilise universumi kohta Philadelphia Drexeli ülikoolis. Pidasin sama seminari inflatsioonilise universumi probleemidest mis Moskvaski.

Linde omaga väga sarnase idee esitasid paar kuud hiljem iseisvalt Paul Steinhardt ja Andreas Albrecht Pennsylvania ülikoolist. Nüüd kuulub neile Lindega ühisau "uue inflatsioonilise mudeli" loomise eest, mis põhineb sümmeetria aeglase rikkumise ideel. (Vana inflatsiooniline mudel oli Guthi algne hüpotees sümmeetria kiirest rikkumisest ühes mullide moodustumisega.)

Uus inflatsiooniline mudel oli hea katse seletada, miks universum on selline, nagu ta on. Kuid koos teistega olen ma viidanud sellele, et vähemalt esialgsel kujul ennustas see palju suuremaid mikrolainelise foonkiirguse temperatuuri fluktuatsioone, kui vaatlused näitavad. Ka hilisem töö on seadnud kahtluse alla nõutud tüüpi faasisiirde võimalikkuse väga varajases universumis. Minu isiklik arvamus on, et uus inflatsiooniline mudel on nüüd teadusliku teooriana surnud, kuigi paljud ei paista tema hinguseleminekust kuulnud olevat ja kirjutavad ikka veel artikleid, nagu oleks ta täies elujõus. 1983. aastal esitas Linde parema mudeli, mille ta nimetas kaootiliseks inflatsiooniliseks mudeliks. Selles puudub faasisiire ja allajahtumine. Selle asemel on selles 0-spinniga väli, mis kvantfluktuatsioonide tõttu omandab varajase universumi mõnes piirkonnas suure väärtuse. Selle välja energia nois piirkondades käitub nagu kosmoloogiline konstant. Tal on gravitatsiooniline tõukeefekt ja nii paneb ta need piirkonnad inflatsiooniliselt paisuma. Piirkondade paisudes hakkaks nendes sisalduva välja energia aeglaselt langema, kuni inflatsiooniline paisumine muutuks paisumiseks, mis sarnaneb kuuma Suure Paugu mudelis esinevaga. Üks neist piirkondadest saaks selleks, mida me praegu näeme kui vaadeldavat universumit. Sel mudelil on kõik varasemate inflatsiooniliste mudelite eelised, kuid ta ei olene kahtlasevõitu faasisiirdest ja lisaks annab ta mõistliku suuruse mikrolainefooni temperatuurifluktuatsioonidele, mis on kooskõlas vaatlustega.

Töö inflatsiooniliste mudelitega näitas, et universumi praegune olek võiks olla tekkinud üsna suurest hulgast erinevatest alkonfiguratsioonidest. See on oluline, sest näitab, et universumi selle osa algseisundit, kus meie elame, polnud tarvis väga hoolikalt valida. Nii et soovi korral võime kasutada nõrka antroopsus-

printsipi seletamaks, miks universum näeb praegu välja selline, nagu ta näeb. Kuid pole siiski võimalik, et iga algkonfiguratsioon oleks tulemuseks andnud sellise universumi nagu see, mida meie näeme. Selles võib veenduda, kui vaadelda praegust universumit oluliselt erinevas olekus, näiteks klompja ja ebakorrapärasena. Edasi võib kasutada looduseadusi, et teha universumi areng läbi tagurpidi ja määrata selle konfiguratsioon varasematel aegadel. Klassikalise üldrelatiivsusteooria singulaarsusteoreemide kohaselt oleks ikkagi pidanud olema Suure Paugu singulaarsus. Kui sellist universumit looduseaduste kohaselt ajas edasi arendada, lõpetate sellesama klompja ja ebakorrapärase seisundiga, kust alustasite. Seega peab leiduma algkonfiguratsioon, mis ei tekitaks sellist universumit nagu see, mida me praegu näeme. Nii ei ütle isegi inflatsiooniline mudel meile, miks algkonfiguratsioon ei olnud selline, et sellest oleks tekkinud midagi hoopis teistsugust kui see, mida praegu näeme. Kas peame selgituse saamiseks pöörduma antroopsuprintsiibi poole? Oli see kõik vaid õnnelik juhus? See tunduks viimases hädas antud nõuandena, eitaks kõiki me lootusi mõista korda, millel rajaneb universum.

Et prognoosida, kuidas universum oleks pidanud alguse saama, läheb vaja seadusi, mis kehtiksid aja alguses. Kui klassikaline üldrelatiivsusteooria oleks õige, näitaksid Roger Penrose'i ja minu tõestatud singulaarsusteoreemid, et aja alguseks oli punkt, kus oli lõpmata suur tihedus ja lõpmata suur aegruumi kõverus. Kõik teadaolevad looduseadused kaotavad sellises punktis kehtivuse. Võiks oletada, et singulaarsetes punktides kehtivad uued seadused, kuid neid seadusi oleks nii halva käitumisega punktides väga keeruline isegi formuleerida ja vaatlused ei annaks meile mingeid juhtnööre küsimuses, millised need seadused võiksid olla. Kuid tegelikult näitavad singulaarsusteoreemid hoopis seda, et gravitatsiooniväli muutub nii tugevaks, et tähtsaks saavad kvantgravitatsiooni efektid: klassikaline teooria ei sobi enam universumi kirjeldamiseks. Nagu edaspidi näeme, on kvantteooria puhul võimalik, et tavalised looduseadused kehtivad kõikjal, ka aja alguses: singulaarsuste jaoks pole vaja uusi seadusi postuleerida, sest kvantteoorias ei pruugi mingeid singulaarsusi olla.

Meil ei ole veel täielikku ja harmoonilist teooriat, mis ühendaks kvantmehaanika ja gravitatsiooni. Kuid me oleme üsna kindlad mõnede tunnuste suhtes, mis sellisel ühendteoorial peaksid olema. Üks neist on see, et ta peaks võimaldama formuleerida kvantteooriat Feynmani kombel kui summat üle aja-

lugude. Sellise lähenemise puhul pole osakesel mitte üksainuke ajalugu nagu klassikalises teoorias. Selle asemel oletatakse, et osake liigub aegruumi kõikvõimalikke trajektoore mööda ja kõigi nende ajalugudega on seotud arvupaar, millest üks esindab laine suurust ja teine selle asukohta tsüklis (faasi). Tõenäosus, et osake läbib näiteks mingit kindlat punkti, leitakse, liites kokku lained, mis on seotud kõikvõimalikke seda punkti läbivate ajalugudega. Kui aga proovida neid summasid tegelikult välja arvutada, ootavad ees tõsised tehnilised raskused. Ainus võimalus neist mööda pääsemiseks on järgmine kummaline ettekirjutus: lainete kokkuliitmisel ei tule lähtuda mitte ajalugudest, mis toimuvad reaalses ajas, mida kogeme meie teiega, vaid ajalugudest, mis leiavad aset nn imaginaarajas. Imaginaaraeg võib tunduda ulmelisena, kuid tegelikult on see konkreetne matemaatiline mõiste. Kui võtame ükskõik millise tavalise arvu (ehk "reaalarvu") ja korrutame seda iseendaga, on tulemuseks positiivne arv (nt 2 korda 2 on 4, aga seda on ka -2 korda -2). Kuid on olemas ka erilised arvud (mida nimetatakse imaginaararvudeks), mis annavad iseendaga korrutades negatiivse tulemuse. (Arv, mida kutsutakse i , annab iseendaga korrutades tulemuseks -1 , $2i$ annab iseendaga korrutades tulemuseks -4 jne). Et vältida Feynmani ajalugude summa puhul tekkivaid tehnilisi raskusi, tuleb kasutada imaginaaraega. Sellel on aegruumile huvitav toime: erinevus aja ja ruumi vahel kaob täiesti. Aegruumi, milles sündmuste ajakoordinaatide väärtused on imaginaarsed, kutsutakse eukleidiliseks muistse kreeklase Eukleidese järgi, kes pani aluse kahemõõtmeiliste pindade geomeetria uurimisele. See, mida me praegu eukleidiliseks aegruumiks nimetame, on midagi neile pindadele väga sarnast, kuid aegruumil on kahe asemel neli mõõdet. Eukleidilises aegruumis puudub vahe ajasuuna ja ruumisuundade vahel. Teisest küljest on reaalses aegruumis, milles sündmusi kirjeldavad ajakoordinaadi tavalised reaalsed väärtused, vahetegemine lihtne — aja suund kõigis punktides asub valguskoonuse sees ja ruumisuund sellest väljaspool. Igapäevase kvantmehaanika puhul võime igatahes pidada imaginaaraja ja eukleidilise aegruumi kasutamist lihtsalt matemaatiliseks võtteks (või nõksuks), et reaalsel aegruumi puudutavaid tulemusi välja arvutada.

Teine iseloomulik joon, mida iga lõplik teooria meie arvates peaks sisaldama, on Einsteini idee, et gravitatsioonivälja kujutab kõver aegruum: osakesed püüavad järgida trajektoore, mis kõveras ruumis kõige rohkem sirge moodi on, kuid et aegruum ei

ole tasane, siis tundub, nagu kõverdaks gravitatsiooniväli nende trajektoore. Kui me rakendame Feynmani üle-ajalugude-summat Einsteini gravitatsioonile, siis on osakese ajaloo analoogiks täielik kõver aegruum, mis kujutab endast kogu universumi ajalugu. Et vältida tehnilisi raskusi ajalugude tegelikul kokkuliitmisel, tuleb neid kõveraid aegruume vaadelda eukleidilistena. See tähendab, et aeg on imaginaarne ja ruumisuundadest eristamatu. Et välja arvutada, millise tõenäosusega võib leida reaalse aegruumi, millel on mingi kindel omadus, nt mis paistab igas punktis ja igas suunas ühesugune, liidetakse kokku lained, mis on seotud kõigi nende ajalugudega, millel on selline omadus.

Klassikalises üldrelatiivsusteoorias on palju erinevaid võimalikke kõveraid aegruume, millest igaüks vastab erinevale universumi algolekule. Kui teaksime oma universumi algolekut, teaksime kogu tema ajalugu. Ka kvantgravitatsiooniteoorias on universumil palju erinevaid võimalikke kvantolekuid. Ja jällegi kui me teaksime, kuidas eukleidiliste kõverate aegruumide üle-ajalugude-summa varasematel aegadel käitus, oleks meile teada ka universumi kvantolek.

Klassikalises gravitatsiooniteoorias, mis põhineb reaalsel aegruumil, on universumil ainult kaks võimalikku käitumisviisi: ta on kas eksisteerinud lõpmatu aja vältel või saanud alguse singulaarsusest mingil lõplikul ajal minevikus. Kvantgravitatsiooniteoorias aga ilmneb kolmas võimalus. Et kasutatakse eukleidilisi aegruume, milles ajasuund on samal alusel ruumisuundadega, on võimalik, et aegruum on ulatuselt lõplik ja siiski ilma singulaarsusteta, mis moodustaksid raja või serva. Aegruum sarnaneks Maa pinnaga, ainult tal oleks veel kaks mõõdet. Maa pind on ulatuselt lõplik, kuid piiri või serva tal ei ole: kui te purjetate päikeseloojangusse, ei kuku te üle serva alla ega pörka kokku singulaarsusega. (Seda ma tean, sest olen ümber maailma reisinud!)

Kui eukleidiline aegruum ulatub tagasi lõpmatusse imaginaaraega või saab alguse mingist imaginaarajas asuvast singulaarsusest, on meil tegemist sama probleemiga mis universumi algoleku kindlaks tegemisel klassikalises teoorias: Jumal võib teada, milline oli universumi algus, kuid meil pole mingit erilist põhjust arvata, et algus oli pigem nii- kui naasugune. Teisest küljest on kvantgravitatsiooniteooria avanud uue võimaluse, milles aegruumil pole raja ja seega puudub ka vajadus määrata käitumist rajal. Puuduvad singulaarsused, milles loodusseadused kehtivuse kaotavad, ja aegruumi äär, milleni jõudes tuleb pöör-

duda Jumala või mingi uue seaduse poole, et see määraks ära aegruumi rajatingimused. Võiks öelda: "Universumi rajatingimus on see, et tal ei ole raja." Universum oleks täiesti iseseisev ja teda ei mõjutaks miski, mis jääb väljapoole teda ennast. Teda ei loodaks ega hävitataks. Ta lihtsalt OLEKS.

Just eespool mainitud konverentsil Vatikanis esitasin ma esmakordselt oletuse, et võib-olla moodustavad aeg ja ruum koos pinna, mille suurus on lõplik, kuid millel ei ole raja ega serva. Minu töö oli aga üsna matemaatiline, nii et selle tähendust Jumala rolli jaoks universumi loomisel ei pandud tol hetkel kohe tähele (ses mõttes mul vedas). Vatikani konverentsi ajal ei teadnud ma, kuidas kasutada "rajatu oleku" ideed, et universumi kohta ennustusi teha. Kuid järgmise suve veetsin Kalifornia ülikoolis Santa Barbaras. Seal töötasime koos sõbra ja kolleegi Jim Hartle'iga välja tingimused, mida universum peaks rahuldama juhul, kui aegruumil ei ole raja. Kui ma Cambridge'i tagasi pöördusin, jätkasin seda tööd koos kahe aspirandi, Julian Luttreli ja Jonathan Halliwelliga.

Tahaksin rõhutada: idee, et aeg ja ruum on lõplikud ning ilma rajadeta, on vaid *ettepanek* — seda ei saa tuletada mingist muust põhimõttest. Nagu ükskõik millist teist teaduslikku teooriat, võib seda esialgu esitada esteetilistel või metafüüsistel põhjustel, kuid lõplikuks proovikiviks on see, kas selles tehakse ennustusi, mis sobivad vaatlustega. Kvantgravitatsiooni puhul on seda aga raske kindlaks teha kahel põhjusel. Esiteks, nagu järgmises peatükis selgitatakse, pole veel kindel, milline täpselt on teooria, mis edukalt ühendab üldrelatiivsusteooriat ja kvantmehaanikat, kuigi me teame üsna palju selle kohta, milline vorm sel teoorial peab olema. Teiseks oleks iga universumit üksikasjaliselt kirjeldav mudel meie jaoks matemaatiliselt liiga keeruline, et suudaksime täpseid ennustusi välja arvutada. Seetõttu tuleb kasutada lihtsustavaid oletusi ja lähendusi — ja isegi siis ajab ennustuste kättesaamise probleem endiselt hirmu nahka.

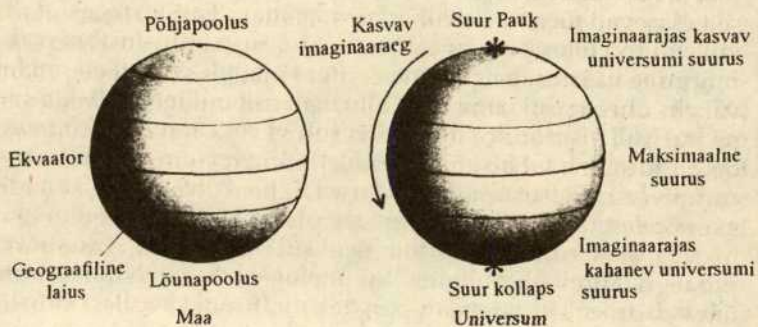
Iga ajalugu üle-ajalugude-summas ei kirjelda mitte ainult aegruumi, vaid ka kõike selles leiduvat, kaasa arvatud igasugused keerukad organismid nagu inimolendid, kes suudavad universumi ajalugu jälgida. See võib anda veel ühe õigustuse antroopsusprintsibile, sest kui kõik ajalood on võimalikud, siis niikaua kui ühes neist eksisteerime meie, võime kasutada antroopsusprintsipi seletamaks, miks universum esineb just sellisel kujul. Millise tähenduse täpselt võib omistada teistele ajalugudele,

milles meid ei eksisteeri, pole selge. Selline vaade kvantgravitatsiooniteooriale pakuks aga palju suuremat rahuldust, kui saaks näidata, et ajalugude summat kasutades ei ole meie universum mitte ainult üks võimalikest ajalugudest, vaid üks tõenäolisemaid nende hulgast. Et seda teha, peame leidma summa üle ajalugude kõikvõimalike eukleidiliste aegruumide jaoks.

Rajadeta universumi hüpoteesi korral tuleb välja, et enamiku võimalike ajalugude realiseerumise tõenäosus on tühiselt väike, kuid leidub üks konkreetne ajalugude pere, mis on ülejäänutest tunduvalt tõenäolisemad. Neid ajalugusid võib ette kujutada Maa pinnana, kus kaugusele põhjapoolusest vastab imaginaar-aeg ja põhjapooluse ümber konstantsel kaugusel asetseva ringjoone suurusele vastab universumi ruumiline suurus. Universum algab põhjapoolusel üksiku punktina. Lõuna poole liikudes muutuvad põhjapoolusest konstantsel kaugusel asuvad ringjooned suuremaks ja vastavad universumi paisumisele imaginaarajas (joonis 8.1). Universum saavutab maksimaalse suuruse ekvaatori kohal ja tõmbub edasise imaginaaraja jooksul kokku üksiku punktini lõunapoolusel. Ehkki universumi suurus põhja- ja lõunapoolusel võrdub nulliga, ei oleks need punktid rohkem singulaarsused, kui seda on põhja- ja lõunapoolus Maal. Looduseadused kehtivad ka seal, nagu nad kehtivad Maa põhja- ja lõunapoolusel.

Universumi ajalugu reaajas näeks aga hoopis teistsugune välja. Umbes kümme-kakskümmend miljarit aastat tagasi oleks universumil olnud minimaalne suurus, mis võrdus ajaloo maksimumraadiusega imaginaarajas. Reaalaja hilisematel etappidel paisuks universum nagu kaootiline inflatsiooniline mudel, mille pakkus välja Linde (kuid nüüd ei tuleks eeldada, et universum loodi millegipärast just õiges olekus). Universum paisuks väga suureks ja kollabeeruks lõpuks uuesti, nii et realses ajas pais-taks see singulaarsusena. Seega me oleme kõik ikka veel mõnes mõttes hukkumisele määratud, isegi kui me mustadest aukudest eemale hoiame. Ainult siis, kui suudaksime universumit ette kujutada imaginaaraega kasutades, puuduksid singulaarsused.

Kui universum on tõepoolest sellises kvantolekus, ei peaks imaginaarajas universumi ajaloos singulaarsusi esinema. Seetõttu võib tunduda, et mu hilisem töö on täiesti ümber lükanud mu varasema singulaarsusi puudutava töö tulemused. Kuid nagu eespool märgitud, singulaarsusteoreemide tõeline tähendus oli selles, et nad näitasid, et gravitatsiooniväli peab muutuma nii

Joonis 8.1

tugevaks, et kvantgravitatsiooni efekte ei saa ignoreerida. See omakorda tõi kaasa idee, et universum võiks olla imaginaarajas lõplik, kuid piiride ja singulaarsusteta. Kui aga tulla tagasi reaalse juurde, milles me elame, ilmneks, et singulaarsused säilivad. Vaesel astronautil, kes kukub musta auku, läheb endiselt haprasti; ainult siis, kui ta elaks imaginaarajas, ei kohtaks ta singulaarsusi.

Selle põhjal võiks arvata, et nn imaginaaraeg on tegelikult reaalne aeg ja see, mida me reaalseks ajaks nimetame, on lihtsalt meie kujutlusvõime vili. Reaalses ajas algab ja lõpeb universum singulaarsustes, mis moodustavad aegruumi raja ning kus loodusseadused kehtivuse kaotavad. Kuid imaginaarajas pole piire ega singulaarsusi. Nii et võib-olla on see, mida me imaginaarajaks nimetame, tegelikult põhilisem, ja see, mida me kutsume reaalseks, on vaid idee, mille me oleme välja mõelnud, et meil oleks kergem kirjeldada seda, milline universum meie arvates on. Kuid esimeses peatükis kirjeldatud lähenemise kohaselt on teaduslik teooria lihtsalt matemaatiline mudel, mille me koostame oma tähelepanekute kirjeldamiseks: see on olemas ainult meie ettekujutuses. Seega on mõttetu küsida, kumb on reaalne, kas "reaalne" või "imaginaarne aeg". Asi on lihtsalt selles, kumb kirjeldus on kasulikum.

Koos rajadeta universumi hüpoteesiga võib kasutada ka summat üle ajalugude, et teha kindlaks, millised universumi omadused esinevad tõenäoliselt üheskoos. Näiteks võib välja arvutada, kui suur on tõenäosus, et ajal, mil universumi tihedusel on tema praegune väärtus, paisub universum kõikides suundades enam-vähem ühesuguse kiirusega. Lihtsustatud mudelites, mida seni on uuritud, osutub see tõenäosus suureks, s.t hüpoteetiline rajade puudumine lubab ennustada, et ülimalt suure tõenäosusega on universumi paisumiskiirus enam-vähem ühesugune kõikides suundades. See on kooskõlas mikrolainelise foonkiirguse vaatlustega, mis näitavad, et kiirguse intensiivsus on igas suunas peaaegu täpselt ühesugune. Kui universum mõnes suunas kiiremini paisuks, siis täiendav punanihe kahandaks sellest suunast tuleva kiirguse intensiivsust.

On käimas töö, et rajadeta universumi omaduste kohta edasisi ennustusi teha. Eriti suurt huvi pakuvad väikesed kõrvalekalded ühtlasest tihedusest varajases universumis, sest just need põhjustasid kõigepealt galaktikate, siis tähtede ja lõpuks meie moodustumise. Määramatusprintsipiibist tuleneb, et varajane uni-

versum ei saanud olla täiesti ühtlane, sest osakeste asukohtades ja kiirustes pidi esinema teatavat määramatust ehk fluktuatsioone. Rajade puudumist kasutades leiame, et universum pidi tegelikult alguse saama just minimaalse võimaliku ebaühtluse juures, mida määramatusprintsip veel lubab. Seejärel tegi universum läbi kiire paisumise perioodi nagu inflatsioonilistes mudeliteski. Selle perioodi jooksul suurenes algne ebaühtlus, kuni oli piisavalt suur, põhjendamaks meid ümbritsevate struktuuride teket. Paisuvas universumis, milles aine tihedus eri kohtades kergelt varieerus, pidi gravitatsioon sundima tihedamaid piirkondi paisumist aeglustama ning kokkutõmbumist alustama. See viis galaktikate, tähtede ja viimaks isegi meietaoliste tähtsusetute olevuste tekkimiseni. Seega võiks kõigile universumis täheldatavatele keerukatele struktuuridele anda seletuse universumi rajade puudumise ja kvantmehaanika määramatusprintsipi abil.

Ideel, et aeg ja ruum võivad moodustada rajadeta suletud pinna, on sügav tähendus ka Jumala osa suhtes universumi ajaloos. Teaduslike teooriate edukuse tõttu sündmuste kirjeldamisel on enamik inimesi hakanud uskuma, et Jumal laseb universumil areneda teatava seadustiku kohaselt ega sekku universumi käiku, et neid seadusi rikkuda. Kuid need seadused ei ütle meile, milline pidi universum välja nägema, kui ta alguse sai — ikka jääks Jumala hooleks kellavärk üles keerata ja otsustada, kuidas see käivitada. Niikaua kui universumil oli algus, võime oletada, et tal oli looja. Kuid kui universum on tõepoolest täiesti iseseisev, rajade ja servadeta, ei oleks tal algust ega lõppu: ta lihtsalt oleks. Kuhu jääb siis looja?

9. peatükk

AJA NOOL

Eelnenud peatükkides nägime, kuidas meie vaated aja olemusele on aastate jooksul muutunud. Käesoleva sajandi alguse ni uskusi inimesed absoluutsesse aega, mis tähendab, et igale sündmusele võib ühetähenduslikult külge riputada numbri, mille nimi on "aeg", ja kõik töökorras kellad näitavad kahe sündmuse vahel sama ajavahemikku. Kuid avastus, et valguse kiirus näib kõigi vaatlejate jaoks ühesugune, ükskõik kuidas nad liiguvad, tõi kaasa relatiivsusteooria — ja ühetähendusliku absoluutse aja ideest tuli loobuda. Selle asemel on igal vaatlejal oma ajamõõt, mida näitab temaga kaasas olev kell: erinevate vaatlejate kellad ei näita tingimata ühte ja sama. Seega muutus aeg isiklikumaks mõisteks, mis on seotud tema mõõtjaga.

Kui püüti ühendada gravitatsiooni ja kvantmehaanikat, tuli võtta kasutusele "imaginaaraja" mõiste. Imaginaaraega ei saa eristada ruumisuundadest. Kui minna põhja poole, võib ümber pöörata ja lõunasse suunduda; niisamuti nagu imaginaarajas võib edasi liikuda, peaks olema võimalik ka ümber pöörata ja tagasi minna. See tähendab, et imaginaaraja edasi- ja tagasisuundade vahel ei saa olla olulist erinevust. Teisest küljest, kui vaadelda "reaalaega", on edasi- ja tagasisuuna vahel, nagu me kõik teame, väga suur erinevus. Kust tuleb siis erinevus mineviku ja tuleviku vahel? Miks me mäletame minevikku, aga mitte tulevikku?

Loodusseadused ei tee vahet mineviku ja tuleviku vahel. Täpselt, nagu varem selgitatud, ei muutu loodusseadused operatsioonide (ehk sümmeetriate) kombinatsiooni puhul, mida nimetatakse C , P ja T . (C tähendab osakeste vahetamist antiosakeste vastu, P peegelpildi loomist, nii et vasak ja parem pool vahetusse lähevad. Ja T tähendab kõigi osakeste liikumissuuna vastupidiseks muutmist: tegelikult liikumist tagurpidi.) Loodusseadused, mis valitsevad aine käitumist kõigis tavaolukordades, jäävad muutumatuks ka siis, kui piirduda kombineeritud operatsiooniga C ja P . Teisisõnu, elu oleks täpselt samasugune teise planeedi elanike jaoks, kes on meie peegelpildid ja peale selle tehtud antiainest, mitte ainest.

Kui loodusseadusi ei muuda operatsioonide C ja P kombinatsioon ega ka C , P ja T kombinatsioon, ei saa neid muuta ka

operatsioon T üksi. Kuid tavalises elus on reaalse aja edasi- ja tagasisuuna vahel suur erinevus. Kujutage ette, et vett täis tass kukub laua pealt maha ja läheb põrandal kildudeks. Kui seda on filmitud, võite hõlpsasti otsustada, kas filmi näidatakse õiget- või tagurpidi. Kui filmi näidatakse tagurpidi, näete, et tükid koguvad end äkki põrandalt kokku ja hüppavad tagasi lauale, et seal terveks tassiks muutuda. Võite väita, et filmi näidatakse tõesti tagurpidi, sest seesugust käitumist ei täheldata tavalises elus kunagi. Kui täheldataks, jääksid portselanitootjad ilma tööta.

Seletuseks, mis tavaliselt antakse küsimusele, miks me ei näe katkisi tasse end põrandalt kokku kogumas ja tagasi lauale hüppamas, on see, et seda ei luba termodünaamika teine seadus. Selles väidetakse, et igas suletud süsteemis korrapäratus ehk entroopia ajas alati suureneb. Teiste sõnadega on see Murphy seaduse "asjad kipuvad alati untsu minema!" üks kujusid. Terve tass laua peal on kõrge korrrastatusastmega olukord, kuid katkine tass põrandal on korrapäratu olukord. On kerge liikuda minevikus laual seisnud tassi juurest tulevikus põrandal lebava katkise tassi juurde, kuid mitte vastupidi.

Korrapäratuse ehk entroopia suurenemine aja jooksul on üks näide nn aja noole kohta, mis eristab minevikku tulevikust, andes ajale suuna. On olemas vähemalt kolm erinevat aja noolt. Esiteks on olemas termodünaamiline aja nool — aja suund, milles korrapäratus ehk entroopia suureneb. Lisaks on olemas veel psühholoogiline aja nool. See on suund, milles me tajume aja möödumist, suund, milles me mäletame minevikku, aga mitte tulevikku. Lõpuks on olemas kosmoloogiline aja nool. See on aja suund, milles universum paisub, mitte ei tõmbu kokku.

Käesolevas peatükis väidan, et universumi piirideta olek koos nõrga antroopsusprintsii biga võib ära seletada, miks kõik kolm noolt osutavad samas suunas — ja enamgi, miks kindlakujuline aja nool üldse olemas peab olema. Väidan, et psühholoogilise noole määrab ära termodünaamiline nool ja et need kaks noolt osutavad alati tingimata samas suunas. Kui eeldada, et universum on rajadeta olekus, näeme, et olemas peavad olema kindlakujuline termodünaamiline ja kosmoloogiline aja nool, kuid nad ei osuta samas suunas kogu universumi ajaloo jooksul. Aga ma väidan ka, et ainult siis, kui nad ikkagi samas suunas osutavad, on tingimused kohased mõistuslike olendite kujunemiseks, kes võivad esitada küsimuse: Miks suureneb korrapäratus samas aja suunas, milles universum paisub?

Kõigepealt vaatleksin termodünaamilist aja noolt. Termodünaamika teise seaduse põhjuseks on asjaolu, et korrastamata olekuid on alati palju rohkem kui korrastatud. Mõelge näiteks karbitäie mosaiikmängu tükkide peale. On olemas üks ja ainult üks asetus, mille kohaselt tükid moodustavad tervikliku pildi. Ja vastupidi, on olemas väga suur hulk asetusi, mille puhul tükid asuvad korrapäratult ning pilti ei moodusta.

Oletagem, et süsteem saab alguse ühes vähestest korrastatud olekutest. Aja möödudes areneb süsteem vastavalt loodusseadustele edasi ja tema olek muutub. Hilisematel etappidel on tõenäolisem see, et süsteem on korrapäratus olekus, kui see, et ta on korrastatud olekus, sest korrapäratuid olekuid on rohkem. Seega kaldub korrapäratus aja jooksul suurenema, kui süsteem rahuldab kõrge korrastatuse astme algtingimust.

Oletagem, et mosaiigi tükid on karbis alguses korrastatud asetuses, milles nad moodustavad pildi. Kui karpi raputada, satuvad tükid teisiti. Tõenäoliselt on see korrapäratu asetus, milles tükid korralikku pilti ei moodusta, sest korrapäratuid asetusi on lihtsalt niivõrd palju rohkem. Mõned rühmitused võivad siiski pildi osasid kujutada, kuid mida enam karpi raputada, seda tõenäolisemalt need rühmad lagunevad ja tükid satuvad täiesti segamini, olekusse, milles nad ei moodusta mingeid pilte. Seega tükkide korrapäratus aja jooksul tõenäoliselt suureneb, kui nad rahuldavad algtingimust, et alguses on korrastatuse aste kõrge.

Ent oletagem nüüd, et Jumal otsustas, et universum peab lõpuks jõudma kõrge korrastatuse astmega olekusse, kuid pole oluline, millises olekus ta alguses oli. Alguses oleks universum tõenäoliselt korrastamata olekus. See tähendaks, et korrapäratus *kahaneks* aja jooksul. Näeksite purunenud tasse end kokku korjamas ja tagasi laua peale hüppamas. Kuid kõik inimesed, kes neid tasse vaatleksid, elaksid universumis, milles korrapäratus aja jooksul kahaneks. Väidan, et selliste olendite psühholoogiline aja nool oleks suunatud vastassuunas, s.t nad mäletaksid tulevikusündmusi ega mäletaks sündmusi, mis toimusid minevikus. Kui tass on katki, mäletaksid nad, et see oli laual, ent kui see on laual, ei mäletaks nad, et see oli põrandal.

Inimmälust on üsna raske rääkida, sest pole üksikasjaliselt teada, kuidas aju töötab. Ent me teame kõike selle kohta, kuidas töötab arvuti mälu. Arvan, et on mõistlik eeldada, et aja nool on arvutite ja inimeste jaoks ühesugune. Kui see nii poleks, võiks

börsil puhta töö teha, kui oleks arvuti, mis mäletab homseid hindu!

Põhimõtteliselt on arvutimälu seadeldis, mis sisaldab elemente, mis võivad olla ühes kahest olekust. Lihtsaks näiteks on arvelaud. Lihtsaimal kujul koosneb see hulgast traatidest; igaühe küljes on helmes, mille võib viia ühte kahest asendist. Enne kui mingi teave arvutimällu kantakse, on mälu korrastamata olekus, milles kahe võimaliku oleku tõenäosus on võrdne. (Arvelaua helmed on traatidel paigutatud juhuslikult.) Pärast mälu ja mälusse salvestatava süsteemi vastastikmõju on kindlalt tegemist ühe või teise asendiga, vastavalt süsteemi olekule. (Arvelaua iga helmes asub arvelaua traadil kas paremal või vasakul.) Seega on mälu korrapäratust olekust läinud üle korrastatud olekusse. Kuid selleks, et tagada mälu viimine õigesse olekusse, peab kulutama teatud energiakoguse (nt helmest liigutama või arvuti sisse lülitama). See energia hajub soojusena ja suurendab universumi korrastamatuse astet. Võib tõestada, et korrapäratuse suuremine on alati suurem kui mälu enda korrastatuse suuremine. Seega tähendab arvuti jahutusventilaatori abil eemale suunatav energia, et kui arvuti mingi teabe mällu salvestab, kasvab universumi korrastamatus tervikuna ikkagi. Aja suund, milles arvuti minevikku mäletab, on sama, milles korrapäratus suureneb.

Meie subjektiivne aja suuna tajus, psühholoogiline aja nool on seega meie ajus määratud termodünaamilise aja noole poolt. Nagu arvutigi, peame asju meelde jätma entroopia suurenemise suunas. See muudab termodünaamika teise seaduse peaaegu triviaalseks. Korrapäratus kasvab ajas, sest me möödame aega suunas, milles korrapäratus kasvab. Selle peale võib kõhklemata kihla vedada!

Kuid miks peaks termodünaamiline aja nool üldse olemas olema? Või teiste sõnadega, miks peaks universum olema kõrge korrastatusastmega aja ühes otsas, selles, mida me kutsume minevikuks? Miks ta kogu aeg täieliku korrapäratuse olekus ei ole? Lõpuks võiks see ju tõenäolisem tunduda. Ja miks on aja suund, milles korrapäratus suureneb, sama mis see, milles universum paisub?

Klassikalises üldrelatiivsusteoorias pole võimalik teha oletusi, kuidas universum alguse sai, sest kõik teadaolevad loodusseadused kaotaksid Suure Paugu singulaarsuses kehtivuse. Universum oleks võinud alguses olla väga ühtlases ja korrapärases olekus. See oleks viinud kindlakujulise termodünaamilise ja kosmolo-

gilise aja nooleni, nagu me neid näeme. Kuid sama hästi oleks ta alguses võinud olla äärmiselt klompjas ja korratus olekus. Sel juhul universum juba oleks täieliku korrapäratuse seisundis, nii et korrapäratuse ei saaks ajas suurenda. Ta kas jääks konstantseks, mispuhul hästi määratud termodünaamilise aja nool puuduks, või kahaneks, mispuhul termodünaamiline aja nool osutaks kosmoloogilise noolega võrreldes vastassuunda. Kumbki neist võimalustest ei ole vaatlustulemustega kooskõlas. Kuid nagu nägime, ennustab klassikaline üldrelatiivsusteooria omaene-
se langust. Kui aegruumi kõverus muutub suureks, muutuvad tähtsaks kvantgravitatsiooni efektid ja klassikaline teooria lakkab olemast universumi hea kirjeldus. Et mõista, kuidas universum alguse sai, peab kasutama gravitatsiooni kvantteooriat.

Nagu nägime eelmises peatükis, peaks gravitatsiooni kvantteoorias universumi oleku määramiseks teadma universumi võimalike ajalugude käitumist aegruumi mineviku rajal. Vältida seda raskust — kohustust kirjeldada midagi, mida me ei tea ega saagi teada — saame ainult siis, kui ajalood rahuldavad rajade puudumise tingimust: nad on küll ulatuselt lõplikud, kuid rajade, servade ja singulaarsusteta. Sel juhul oleks aja algus aegruumi regulaarne, sile punkt ja universum oleks alustanud paisumist väga ühtlases ja korrastatud olekus. Ta poleks saanud olla täiesti ühetaoline, sest see rikuks kvantteooria määramatusprintsipi. Tiheduses ja osakeste kiirustes pidi esinema väikesi fluktuatsioone. Rajade puudumise tingimusest aga tuleneks, et need fluktuatsioonid olid nii väikesed kui määramatusprintsipi kohaselt võimalik.

Universum oleks alanud eksponentsiaalse ehk "inflatsioonilise" paisumise perioodiga, mille vältel tema suurus kasvaks väga palju kordi. Sellise paisumise ajal oleksid tihedusfluktuatsioonid alguses jäänud väikeseks, ent hiljem kasvama hakanud. Piirkondades, mille tihedus oli keskmisest pisut suurem, oleks lisamassi gravitatsiooniline tõmbumine paisumist aeglustanud. Lõpuks oleks selliste piirkondade paisumine lõppenud ja nad oleksid kollabeerinud, moodustades galaktikaid, tähti ja meietaolisi olendeid. Universum oleks alguse saanud ühtlases ja korrapärasel olekus ja aja möödudes muutunud klompjaks ja korrapäratuks. See seletaks termodünaamilise aja noole olemasolu.

Kuid mis juhtuks siis, kui universum lõpetaks paisumise ja hakkaks kokku tõmbuma? Kas termodünaamiline aja nool muudaks suunda ning korrapäratuse hakkaks ajas kahanema? See

tooks kaasa kõikvõimalikke ulmelisi võimalusi paisumisfaasist kokkutõmbumisfaasi ülemineku üle elanud inimeste jaoks. Kas nad näeksid, kuidas tassid end põrandal kokku sätivad ja tagasi lauale hüppavad? Kas nad suudaksid meenutada homseid hindu ja börsil varandusi kokku ajada? Muretsemine selle üle, mis juhtub siis, kui universum uuesti kollabeerub, võib tundu- da pisut akadeemilisena, sest ta ei hakka kokku tõmbuma veel vähemalt kümne miljardi aasta jooksul. Kuid on olemas kiirem võimalus teada saada, mis siis juhtub: hüpake musta auku. Tähe kollabeerumine mustaks auguks sarnaneb üsnagi kogu universumi kollabeerumise viimaste staadiumidega. Nii et kui universumi kokkutõmbumisfaasis hakkaks korrapäratus kahanema, võiks oodata, et see kahaneb ka mustas augus. Nii et võib-olla õnnes- tuks musta auku kukkunud astronautil ruletil raha võita, kui ta meelde tuletab, kuhu kuul liikus, enne kui ta oma panuse te- gi. (Õnnetuseks ei oleks tal mängimiseks kaua aega, enne kui temast spaghetti saab. Ka ei saaks ta meile termodünaamilise noole ümberpöörumise kohta teadust anda ega isegi oma võitu panka panna, sest ta oleks musta augu sündmuste horisondi taga lõksus.)

Alguses arvasin ma, et universumi rekollabeerumisel hak- kab korrapäratus kahanema. Seda seetõttu, et arvasin, et uni- versum läheb taas väikeseks muutudes tagasi ühtlasesse ja kor- rastatud olekusse. See tähendab, et kokkutõmbumisfaas oleks nagu ajas ümberpööratud paisumisfaas. Kokkutõmbumisfaasis elaksid inimesed elu tagurpidi: nad sureksid enne oma sündi ja muutuksid universumi kokku tõmbudes nooremaks.

See idee on kõitev, sest tähendas paisumis- ja kokkutõmbu- misfaasi meeldivat sümmeetriat. Kuid seda ei saa omaks võtta eraldi, sõltumata meie teistest universumi kohta käivatest idee- dest. Küsimus on selles, kas see järeldeb rajade puudumisest või on sellega vastuolus. Nagu öeldud, arvasin alguses, et ra- jade puudumine tähendab tõepoolest, et kokkutõmbumisfaasis korrapäratus kahaneb. Osalt viis mind eksiteele analoogia Maa pinnaga. Kui seada universumi algusele vastavusse põhjapoo- lus, sarnaneks universumi lõpp algusega just nagu lõunapoolus põhjapoolusega. Paraku vastavad põhja- ja lõunapoolus uni- versumi algusele ja lõpule imaginaarajas. Algas ja lõpp reaajas võivad teineteisest vägagi erineda. Samuti eksitas mind töö, mida olin teinud universumi lihtsa mudeli kallal, milles kokkutõmbu- misfaas sarnaneb ajas ümberpööratud paisumisfaasiga. Ent üks

mu kolleeg, Don Page Pennsylvania osariigi ülikoolist, osutas sellele, et rajade puudumine ei nõua tingimata, et kokkutõmbumisfaas oleks ajas ümber pööratud paisumisfaas. Edasi avastas üks mu üliõpilane Raymond Laflamme pisut keerulisema mudeli puhul, et universumi kokkutõmbumine on paisumisest väga erinev. Taipasin, et olen teinud vea: rajade puudumine tähendas, et tegelikult suureneb korrapäratus ka kokkutõmbumise ajal edasi. Termodünaamiline ja psühholoogiline aja nool ei pöördu vastasuunda ei siis, kui universum hakkab kokku tõmbuma, ega ka mustade aukude sisemuses.

Mida teeksite teie leides, et olete teinud sellise vea? Mõned inimesed ei tunnista iialgi oma eksimusi ja otsivad uusi, sageli omavahel vastuolulisi argumente oma seisukoha kaitseks — nagu Eddington mustade aukude teooriale vastu vaieldes. Teised kinnitavad, et nad pole tegelikult üldse kunagi ebaõiget seisukohta toetanud, või kui nad seda tegid, siis ainult selleks, et näidata, et selles on vastuolusid. Mulle tundub, et on palju parem ja tekitab vähem segadust, kui trükisõnas tunnistada, et oled eksinud. Selle kohta on heaks näiteks Einstein, kes nimetas kosmoloogilist konstanti, mille ta universumi staatilist mudelit luua püüdes kasutusele võttis, oma elu suurimaks eksituseks.

Aja noole juurde tagasi tulles jääb alles küsimus, miks me näeme, et termodünaamiline ja kosmoloogiline nool osutavad ühes suunas. Teiste sõnadega, miks suureneb korrapäratus samas suunas, milles universum paisub. Kui uskuda, et universum paisub ja siis jälle kokku tõmbub, millele rajade puudumine paistab viitavat, saab sellest küsimus, miks me peaksime asuma paisumisfaasis ja mitte kokkutõmbumisfaasis.

Sellele võib vastata nõrgale antroopsusprintsipiibile toetudes. Kokkutõmbumisfaasis valitsevad tingimused ei oleks sobivad mõistuslike olendite eksistentsiks, kes suudavad küsida, miks korrapäratus suureneb samas aja suunas, milles universum paisub. Rajade puudumise hüpoteesi põhjal ennustatav inflatsiooniline paisumine universumi varajastel arenguetappidel tähendab, et universumi paisumiskiirus peab olema väga lähedane kriitilisele, s.t kiirusele, mille korral ta parasjagu väldib rekollabeerumist, ja seetõttu ei rekollabeeru ta väga pikka aega. Selleks ajaks on kõik tähed ära põlenud ning neis leiduvad prootonid ja neutronid on arvatavasti lagunened kergeteks osakesteks ja kiirguseks. Universum on peaaegu täieliku korrapäratuse seisundis. Puudub tugev termodünaamiline aja nool. Korrapäratus

ei suureneks kuigivõrd, sest universum juba oleks peaaegu täieliku korrapäratuse seisundis. Kuid mõistusliku elu tegutsemiseks on tugev termodünaamiline aja nool vajalik. Et ellu jääda, peavad inimesed tarbima toitu, mis on korrastatud energiavorm, ja muutma seda soojuseks, mis on korrastamata energiavorm. Seega ei saaks mõistuslik elu universumi kokkutõmbumisaasis eksisteerida. See selgitab, miks me näeme, et termodünaamiline ja kosmoloogiline ajanool osutavad samas suunas. Mitte universumi paisumine ei sunni korrapäratust suurenema. Pigem on rajade puudumine see, mis viib korrapäratuse kasvule ja muudab tingimused mõistusliku elu jaoks sobivaks ainult paisumisfaasis.

Kokkuvõtteks võib öelda, et looduseadused ei tee vahet aja edaspidise ja tagurpidise suuna vahel. Kuid olemas on vähemalt kolm aja noolt, mis eristavad minevikku ja tulevikku. Need on termodünaamiline nool — aja suund, milles korrapäratust kasvab; psühholoogiline nool — aja suund, milles me mäletame minevikku ja ei mäleta tulevikku; ja kosmoloogiline nool — aja suund, milles universum suureneb, mitte ei tõmbu kokku. Olen tõestanud, et psühholoogiline nool on osutavad alati samas suunas. Universumi rajade puudumise hüpotees ennustab kindlakajulise termodünaamilise aja noole olemasolu, sest universum peab alguse saama ühtlases ja korrastatud olekus. Põhjus, miks me näeme, et termodünaamiline nool langeb kokku kosmoloogilise noolega, on see, et mõistuslikud olendid saavad eksisteerida ainult paisumisfaasis. Kokkutõmbumisaasis selleks ei sobi, sest selles pole tugevat termodünaamilist aja noolt.

Inimkonna edusammud universumi mõistmisel on üha korrapäratumaks muutumas universumis seadnud sisse korrastatud nurgakese. Kui te jätate meelde selle raamatu iga sõna, on teie mälu salvestanud umbes kaks miljonit infoühikut: teie aju korrapäratust on suurenenud umbes kahe miljon ühiku võrra. Kuid selle raamatu lugemise ajal olete muutnud vähemalt tuhat kalorit toidu kujul esinevat korrapäratust energiaks korrapäratamata energiaks — soojuseks, mida te konvektsiooni ja higistamise tagajärjel kaotate teid ümbritsevasse õhku. See suurendab universumi korrapäratust umbes kahekümne miljoni miljoni miljoni miljoni ühiku võrra — ehk umbes kümme miljonit miljonit miljonit korda rohkem, kui suurenes teie aju korrapäratust — ja seda juhul, kui te jätate meelde *kõik*, mis selles raamatus seisab. Järgmises peatükis püüan veel natuke suurendada korrapäratuse astet meie ilmanur-

gas, selgitades, kuidas püütakse kokku sobitada osateooriaid, mida ma kirjeldasin, et need moodustaksid täieliku ühendteooria, mis hõlmaks universumit tervikuna.

(Järgneb)

TEX TEX TEX TEX TEX TEX TEX

Mis see on? TEX on võimas, aga lihtsalt kasutatav tekstide kujundamise süsteem, mis ainsana keeleseadusele allub — tal on eestikeelne poolitus, eesti täpitähed, eestikeelsed veateated ja eestikeelne arvutiabi. TEXi abil saate ühevõrra hästi trükkida pakse raamatuid, arveid ja erakirju. TEXi kasutatakse ka ajakirja „Akadeemia“ kujundamiseks.

Miks see nii odav on? TEX põhineb vabakasutuse programmidel. Seepärast on TEX ainuke tekstikujundussüsteem, mida igaüks osta jõuab (põhikomplekt alla 400 EEK).

Millest see koosneb? TEXi komplekt annab teile:

- programmi „teretex“, mis kogu teie toimetuse, kujundus- ja trükkimistöo ritta seab;
- kiire tekstitoimetaja;
- võimsa tekstikujundusprogrammi TEX;
- trükiprogrammid erinevatele trükkalitele;
- kirjade kujundamise süsteemi METAFONT;
- ja muidugi „Väikese eesti TEXiraamatu“ – sõbraliku eestikeelse aabitsa, mille järgi saate näpuga rida vedades kohe kauneid ja kasulikke dokumente ja romaane kirjutama hakata.

Kustkohast seda saada võib? Nõudke TEXi komplekte ja „Väikest eesti TEXiraamatut“ AS „Komput“ kauplustest Tallinnas, Adamsoni 8, ja Tartus, Ringtee 14. Võite pöörduda ka AS „Komput“ kirjasutusse (Observatooriumi 5, Tõravere, Tartu maakond, telefon /8-234/ 10 189) ja teile saadetakse TEXi komplekt või raamat lunamaksuga posti teel.

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemaid ning 1992. aasta numbreid (1989 — 3, 7; 1990 — 10–12; 1991 — 3–12) saate osta Tartust *Ülikooli poest* Lossi tänav 24 ning raamatukauplustest "Kirjavara" ja "Teadus". Need on müügil ka *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida postiga, kui saadate ERA-Panka Tartus rahakaardiga *Akadeemia* arvele (nr 012301797, kood 420 101 741) iga numbrist eest 8 krooni ja märgite lõigendile soovitud numbrid.

Address: *Akadeemia*, Kõutri 1, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-34)31373, +(372-34)31117; fax +(372-34)31373.

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalõp

Editors: Eduard Parhomenko, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1993:

USD 22, DEM 34, FIM 119, CAD 27, FRF 114, SEK 155.

Back issues for 1989 — 3, 7; 1990 — 10-12; 1991 — 3-12; 1992 and single issues for 1993:

USD 2, DEM 3, FIM 11, CAD 3, FRF 10, GBP 1, SEK 14.

Please transfer the proceeds to our account no 5201-8505696 (for SEK)/5553-8200434 (for USD) with Skandinaviska Enskilda Banken (S-10640 Stockholm) or 111 140 448 (for DEM)/000 001 113 (for USD) with Stadsparkasse München (Ungererstraße 75, München) bankcode 70150000 for crediting the account no 012301797 of Ajakiri *Akadeemia* in ERA-Bank, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my **AKADEEMIA** subscription for 1993

Single issues for 1993

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1992

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1991

		3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
--	--	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1989 and 1990: .....

Name or institution .....

Address .....

Country .....

Enclosed is the check totaling .....

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu,
EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-34)31373, +(372-34)31117; fax +(372-34)31373.

CONTENTS

The borders of Estonia, compared to those of European countries	<i>Ott Kurs</i>	451
On relative significance of geopolitics	<i>Eiki Berg</i>	469
«A good true and honest servant»: On Estonians in the Swedish army in the late 17th century	<i>Margus Laidre</i>	476
History and natural sciences	<i>Wilhelm Windelband</i>	490
Gothic architecture and scholasticism: An inquiry into the analogy of the art, philosophy and religion in the Middle Ages. V	<i>Erwin Panojsky</i>	506
Elegies	<i>Louise Labé</i>	522
On nonverbal communication	<i>Silvi Kimmel-Tenjes</i>	535
Contract's brother procedure or reading Niklas Luhmann	<i>Eerik Kergandberg</i>	561
Vilfredo Pareto. I	<i>Piet Tommissen</i>	569
The quality of the translation and the free market	<i>Erik Egeberg</i>	595
No need of journals <i>Akadeemia</i> and <i>Tänapäev</i> : Attacks against opposition in Tartu	<i>Pekka Erelt</i>	600
Documents on «forest brothers» and resistance movement in Estonia. XIII		613
Review: Estonians in the world. Hill Kulu. <i>Eestlased maailmas: Olevaade arvukusest ja paiknemisest</i> . Tartu: Tartu Ülikool. Majandusgeograafia kateeder, 1992.	<i>Priit Pirsko</i>	620
Review: New history of European law. Hans Hattenhauer. <i>Europäische Rechtsgeschichte</i> . Heidelberg: C. F. Müller Juristischer Verlag, 1992.	<i>Marju Luts</i>	624
Editorial note. Summaries		629
A brief history of time: From big bang to black holes. V	<i>Stephen W. Hawking</i>	637

PAE ^A 11949

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind 5 krooni